

ВІКТОР ГОЦУЛЯК

**МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ -
ВИДАТНИЙ ДІЯЧ, МИСЛИТЕЛЬ, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ГОЦУЛЯК ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

**МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ -
ВИДАТНИЙ ДІЯЧ, МИСЛИТЕЛЬ, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ**

Черкаси – 2013

ББК 72 4(2)

УДК[930.2.694](092)(477)“18”

Г 34

Рецензенти: *Морозов А. Г.* – д.і.н., проф., завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Чубина Т. Д, О.В. – д.і.н., проф., кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

Гоцуляк В. В.

Г34 Михайло Петрович Драгоманов – видатний діяч, мислитель, учений, педагог в сучасній українській історіографічній думці. Монографія . – Черкаси : Лідер-прінт, 2013. – 222 с.

ISBN 978-966-495-445-9

Українська історія славетна іменами вчених які зробили неоціненний внесок у її розвиток. У запропонованому науковому виданні, з урахуванням суспільного та культурно-ідеологічного контексту, крізь призму історіографії, розглянутий масив історичної літератури, переважно сучасної, присвяченої М. П. Драгоманову, як громадсько-політичному діячу, мислителю вченому і педагогу, літературознавцю, фолькліристу та знаковій постаті в українській історичній науці

Видання розраховано на істориків, драгоманознавців та широкого кола читачів.

ББК 72 4(2)

УДК[930.2.694](092)(477)“18”

© Гоцуляк Віктор Володимирович, 2013

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
<i>Розділ 1 Висвітлення життя та діяльності М. П. Драгоманова в історичній літературі та сучасній історіографічній думці</i>	25
1.1 Початок формування драгоманівської історіографії.....	26
1.2 Життя, діяльність і творчість М. П. Драгоманова в публікаціях 1905-го – 1920-х рр.).....	35
1.3 Дослідження постаті і спадщини М. П. Драгоманова у радянській історіографії (міжвоєнний період).....	56
1.4 Зарубіжна і українська закордонна (діаспорна) повоєнна історіографія життя та творчості М. П. Драгоманова.....	60
1.5 Особливості вивчення життя та діяльності М. П. Драгоманова в радянській історіографії 1945 р. – 1960-х рр. її змагання з діаспорної історіографією за“справжнього” Драгоманова...	65
1.6 Висвітлення в радянській історіографії 1970-х – першої половини 1980-х рр. постаті М. П. Драгоманова.....	73
1.7 Спроби “перосмислення” спадщини М. П. Драгоманова за часи перебудови в сучасній історіографічній думці.....	78
<i>Розділ 2 Стан і перспективи розвитку драгоманознавства (1991-початку 2013 рр.) в сучасній українській історіографічній думці</i>	83
2.1 Висвітлення проблем, стану і напрямів сучасного драгоманознавства в наукових працях.....	83
2.1.1 Проблеми дослідження постаті і спадщини М. П. Драгоманова в сучасній літературі.....	87
2.2 Напрями дослідження драгоманіани в історіографічних дослідження.....	89
2.3 Дослідження постаті, наукової, політичної спадщини, суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова в монографіях, докторських і кандидатських дисертаціях.....	101
2.4 Сучасна наукова думка про історіографічні образи М. П. Драгоманова в українській історичній науці.....	
<i>Висновки</i>	
<i>Вибрана бібліографія і література</i>	

ВСТУП

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, відбувається під багатовекторним впливом мультикомплексу чинників в умовах розбудови національної культури, інституційних й теоретичних основ соціогуманістики, українознавства, історичної науки та її історіографії.

У науковому сенсі відбувається формування нової парадигми мислення, становлення методологічного плюралізму. Стало безперечним історіографічним фактом те, що з відродженням державної незалежності України у 1991 р. ситуація навколо вивчення постатей багатьох істориків корінним чином змінилася, завдяки застосуванню сучасних загально-філософських, загальнонаукових та спеціальних підходів та методик. Зазначене сприяє осягненню спадщини та посилює об'єктивність у відтворенні біографій, сфер наукової й громадської діяльності українських істориків.

З цього часу і у другій половині 1990-х рр. в Україні відновлено інтерес до постатей вчених, завдяки вітчизняним і зарубіжним українським історикам. Також констатуємо, що поряд із загальноісторичною проблематикою усе більше уваги концентрується на дослідженні внеску продуцентів історичної думки у вивчення національної, європейської і світової історії. В подібний спосіб, крізь призму біоісторіографії здійснюються спроби дослідити постаті учених – репрезентантів власної соціокультурної системи з метою не лише оцінки, як безцінного інтелектуального надбання, а й визначення місця і ролі їх в історичному та історіографічному процесі та потребою залучення їх спадщини до сучасних державотворчих процесів.

Отже перебіг розвитку історичної науки в Україні, яка виходить з інтелектуальної кризи, що є природним явищем, пов'язаним з обмеженням наукового пізнання, необхідністю

докладання неабияких духовних зусиль, актуалізує потребу в змістовних біоісторіографічних дослідженнях. Це стало помітним особливо з початком 2000-х рр.

Наукова громадськість усвідомила, що саме в них має узагальнюватися й критично використовуватися вже набутий досвід, по-новому творчо осмислюватися, всебічно досліджуватися і відтворюватися з позицій інтелектуальної, науково-художньої, романізованої та образної біоісторіографії життєтворчість, світоглядно-філософські, історичні, суспільно-політичні, культурологічні пошуки мислителів й громадсько-політичних діячів минулого.

Саме до такої плеяди визначних українських інтелектуалів, громадських діячів відноситься постать Михайла Петровича Драгоманова – європейського мислителя, наукова, громадсько-політична діяльність якого стала явищем в історії української, російської, болгарської наукової та суспільно-політичній думки другої половини XIX ст.

Існування різноманітних оцінок його спадщини, а також значної кількості різножанрової літератури утруднює орієнтування в ній читача. Справа у тому, що творці й носії драгоманівських знань, розганяючи свій інтелект за більш як сто років накопичували на диску історичної пам'яті найрізноманітні файли/факти та відомості, які залишалися на історичному диску/платформи, для реагування з боку науковців різних поколінь Вони, із запуском їх через носіїв цієї пам'яті, завдякі свідомій науковій рефлексії, або політичній пристрасності історичного співтовариства, носіїв певних ідейних поглядів і відбиваючи їх світоглядних позицій, оживали, вибудовувались у відповідні інформаційні пласти у розвідках, статтях, брошюрах монографіях та ін. науковій продукції. Їх творці, нерідко під впливом політичних пристрасностей й належності до різних напрямків, течій історичної, суспільно-політичної думки і часто, крізь призму свого наукового та політичного досвіду, симпатій й

антипатій, оцінювали життя й творчість, світоглядні засади та діяльність М. П. Драгоманова.

Необхідністю допомогти читачу осягнути процес виникнення, еволюції та функціонування наявної системи драгомонознавчих знань, крізь призму сучасної історіографічної думки є метою запропонованого видання.

В той же час маємо пам'ятати те, у вивченні хронологічного, чи проблемного простору драгоманівської тематики, запропановане видання не є покроковою інструкцією, а лише путівником й певним шляхом для здійснення самостійних цілеспрямованих пошуків. Для цього пропонується вибрана бібліографія праць і окрема література самого М. П. Драгоманова й публікацій про нього.

З них можна дізнатися про видатного інтелектуала, історика та громадсько-політичного діяча, яким дійсно є Михайло Петрович Драгоманов та зрозуміти, що системне опрацювання його спадщини так і не набуло традиційності. Для виправлення такого стану вельмі важливі історіографічні дискурси. Тому доречним є звернення до осягнення пошуків науковців у сфері накопичення драгомонознавчих знань. У такому випадку та завдяки історіографічній, переважно сучасній рефлексії яка постійно зростає, акцентується увага на сучасній і досить вибірковій науково-дослідницькій практиці. Решта пропонується для самостійного осягнення.

Саме історіографія надає можливість простежити те нове, що відрізняє напрацьовану літературу від попередньої традиції, у тому числі побачити й відчути розширення горизонту досліду і прослідкувати наявність різноманітних уподобань при осягненні особи та спадщини самого М. П. Драгоманова.

Український інтелектуал, спираючись на ідеї гуманізму, віру в духовне удосконалення людини, й прогрес людства, будучи часткою української еліти, сповідуючи ідеї соціального та національного визволення, виступив поборником народних

інтересів і відстоював право українського народу на окремішній культурний та політичний розвиток. М. П. Драгоманов втілює у собі цілий пласт української історії, політичного розвитку і культури, пов'язаних з поживанням усіх ланок суспільного життя без якого неможливо простежити особливості українського національного відродження другої половини XIX ст., досягнути об'єктивний зв'язок поколінь, відчутти подих тих часів та зрозуміти хід національного історичного процесу.

М. П. Драгоманов створив європоцентричну модель суспільно-політичного розвитку народів Східної Європи, зробив свій федералістичний вибір, дав теоретичне обґрунтування національної політики, геополітичної парадигми української зовнішньої політики та багато іншого.

Виходячи із цього та інших чинників працюючих в історичній площині, і підтверджуючих непересічність постаті М. П. Драгоманов автор зосереджується на дослідженні в історіографічному вимірі окремих питань сучасного драгоманознавства.

Стан наукового вивчення проблеми. На перший погляд про історіографію, взятої до розгляду теми можна говорити з певним почуттям задоволення, оскільки вона є чисельною, і в той же час спостерігається різна ступень якості, змалюваності та її охоплення. Це засвідчили монографії кандидатські і докторські дисертації, брошури, наукові та публіцистичні статті та популярні публікації. Історіографія стала змістовною складовою історичних знань про М. П. Драгоманова. Продукована її носіями вона зафіксувала вже *здійснений результат* (вихід відповідного видання, статті, розвідки та ін.) тобто мислительний процес, який *передував* їх появи

Історіографія теми у своєму розвитку пройшла дореволюційний, революційний, радянський, зарубіжний та сучасні етапи і поділяється на сім періодів:

1) прижиттєвий, який вбирає у себе не лише історіографічну

рефлексію М. П. Драгоманова а також, якщо вдається до проблемно-хронологічного підходу, рецензії, відгуки, оцінки наукової й суспільно-політичної діяльності та святкування ювілею вченого;

2) 1895-1924 рр, представлений вже напрямком драгоманознавчих студій і в основному публікаціями. У в ньому існують підперіоди: а) 1896-1913 рр. б) 1914-1917 -1924 рр.

3) становлення і стан висвітлення постаті, життя та діяльності М. П. Драгоманова в радянській історичній науці 1924 р. – початок 1950-х рр.

5) початок відродження інтересу до постаті і спадщини М. П. Драгоманова друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр. – в українській радянській історичній науці;

6) Друга половина 1980-х – 1991 рр. уповільнення вивчення питань драгоманознавства, як в радянській Україні так і в діаспорі. Відбувається змагання між радянською і зарубіжною української історіографією за “справжнього” Драгоманова. У ньому виділяється часи перебудови із перші спроби “переосмисленні” спадщини Драгоманова.

7) 1991 р. – початок 2013 р. сучасний, пов’язаний із відновленням державної незалежності України найбільш продуктивний період у вивченні драгоманознавства, який найбільше цікавить нас.

8) зарубіжна українська історіографія (1920-і рр. – початок 2013 р.) нами виділяється окремо хоча традиційно аналіз праць наукової української діаспори органічно вписується у періоди існування вітчизняної історіографії радянського зразка. Наш час характеризується соборністю українського наукового середовища за межами українських земель та у самій Україні. Під нею розуміється такий стан і напрями історичної думки, коли консолідується її представники з метою глибокого, об’єктивного, всебічного й правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються і акумулюються здобутки різних

покоління представників української історіографії, синтезуються їх наукові праці [859, 447].

Зарубіжна історіографія представлена в основному працями, які вийшли на західноукраїнських землях в еміграційних виданнях, публікаціями мемуарної літератури, епістолярію М.П.Драгоманова та ін. У цьому періоді віділяються підперіоди: міжвоєнний; повоєнний; 60-х – 80-х рр. і сучасний представлений працями українських, польських, болгарських учених і представників різних політичних спрямувань та об'єднань.

Цілком зрозуміло, що такий поділ історіографії проблеми є умовний і у нашому аналізі не раз носії історіографічної думки у своїх роздумах проникає з одного періоду в інший і у зворотньому напрямку рефлексуючи з метою слідування за літературою, яка досліджувалася. І ми також цього дотримувалися слудуючи за думками її носісїв.

Оскільки нами обраний для розгляду сучасний період розвитку історіографії драгоманознавства то відзначимо, що у ньому, порівняно з попередніми періодами, відбувається дослідженням життя та діяльності М. П. Драгоманова з широким залученням бувших радянських українських вчених, які переорієнтувалися у своїх методологічних пошуках.

Саме вони, серйозно зацікавившись, починаючи з часів перебудови в СРСР, шукали моральну підтримку у творчості М. П. Драгоманова та сприяли залученню молодого покоління істориків до вивчення широкого спектру різножанрової проблематики драгоманознавства. Українські історики сприяли зміні методологічних орієнтирів, впровадженню до історичних та біоісторичних досліджень методів суміжних науковознавчих дисциплін та ін.

Для сучасного драгоманознавства, котре переживає свій злет, характерним є публікація більш як 250 праць, з них двох десятків монографій, 16-и дисертацій, у тому числі докторських,

майже двох сотен статей, близько двох десятків публікацій робіт, епістолярію та мемуарів вченого, 6-и збірок матеріалів конференцій, 5-и репринтних і первинних публікацій наукових студій вітчизняних і діаспорних істориків.

За цей час в діаспорі публікується лише одна стаття присвячена викладацькій діяльності М. П. Драгоманова в Київському університеті та виходить одна статті болгарської вченої Л. Терзійської у якій йдеться про діяльність М. П. Драгоманова в Софійському університеті.

Перебуваючи в Україні зарубіжні учені, у тому числі, проф. О. Прицак, О. Домбровський, А. Жуковський, Т. Гунчак, В. Маркусь та інші вселяко популяризували творчість М. П. Драгоманова. До речі В. Маркусь (США, Чикаго, ун-т Лайомі) прийняв участь у міжнародній науковій конференції “Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі” та ін.

Запропонована періодизація драгоманознавства дає підстави стверджувати про існування історіографічної традиції, завдяки якій можна простежити витоки, стан, його еволюцію та прискорення вивчення на сучасному етапі. Одночасно вона сприяє осягненню того, як формувалася й залучалася до наукового вжитку й поповнювалася джерельна база, основу якої складають бібліографічні джерела, періодичні видання, опубліковані та архівні документи. Бібліографічну інформацію про вченого представлено відповідними довідниками.

Виходячи із вищезазначеного, протягом усього розвитку драгоманознавства як окремого напрямку формувалася історіографічна **джерельна база** дослідження. Судячі із сучасних історичних і історіографічних практик головний масив використаних аторами джерел становили *архівні* – представлені різноманітними фондами Центрального державного історичного архіву України у м. Львів, (М. Павлика), Центрального державного історичного архіву в Києві, Російському державному

архіві літератури і мистецтва у м. Москва, Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зокрема в фондах Олени Пчілки, І. Франка, М. Павлика, Лесі Українки, іменному фонді М. П. Драгоманова. Більшу їх частину введено у науковий обіг.

Варто зазначити, що їх зміст ґрунтовно проаналізував В. Шандра у статтях “Документи ЦДФА УРСР в КИЕВІ про М. П. Драгоманова” (1991) [814] та “Про поширення творів М. П. Драгоманова в Україні (Огляд архівних фондів ЦДА України у м. Києві)” (1999). Сучасні автори докторських та кандидатських дисертації, монографій, брошур та чисельних статей активно залучили їх до своїх наукових практик.

Особливо важливими є джерела особового походження – мемуари – спогади сестри М. П. Драгоманова Олени Пчілки та ін. Саме сестра Михайла [660] дала приклад, яким мав би бути зразок відтворення біографії та життєвого шляху Михайла Петровича. Допитливий дослідник знайде у її спогадах багато фактів, пов’язаних з родоводом, оточенням й домашнім вихованням, у тому числі, відчує аромати української стихії визначеної в побуті, народних традиціях, обрядах, святах весіллях, піснях, казках яке до країв заповнило життя Михайла.

У ґрунтовному сучасному виданні “Михайло Драгоманов документи і матеріали 1841-1994” (Львів, 2001) спогади Олени Пчілки знову передруковані [531, 530-562]. Користуючись ними, знайдемо те місце де вона, зокрема зазначала, що “... українська течія оточила нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалося й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям”[531, 543].

Однак також наголошувала вона на тому, що з українською течією, чи власне з українським словом, починала боротьбу, з

самого-ж таки нашого дитинства, - течія московська... але течія українська: ще боролася і, тимчасом, - перемагала... “Учив нас грамоти й початкової книжкової “премудрості взагалі – наш тато; він-же дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на пам’ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів). Потім, пізніше в тому смак, виучували ми вже й самохіль вірші Пушкіна, Лермонтова” [531, 546].

І продовжувала: “Тут уже сполування було нерівне. З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добрі твори. Певне, коли-б мали ми й гарні письменні твори українські, то вони були-б нам до сподоби ще більше, бо вони більше торкали-б нашу душу, але-ж до нас не доходила ніяка література українська” [531, 546]. Нажаль Олена Пчілка торкнулася лише дитячих років та навчання брата в гімназії. Однак і те, що вона залишила дає змогу ясніше представити родинне середовище, формування світогляду юнака та багато іншого.

До речі, буде зазначити й те, що деякі із сучасних біографів не дуже ретельно ставляться до її спогадів, наприклад інциденту з виключенням М. П. Драгоманова з гімназії. Особливо суперечливо та не досить ясно, висвітлюється його остання фаза. І це не зважаючи на те, що Олена Пчілка ясно зазначила той факт, що до виключення приклав руку й Полтавський губернатор Волков, вірячи у те, що саме Михайло намалював карикатуру на нього та склав під нею віршований підпис [531, 556-557]. Саме останнє на її думку спричинило сувору розправу з Михайлом і лише воля Попечителя округи Пирогова, який добився запису замість слів “исключается на “увольняется”, давала право Михайлові вступити до університету [531, 556].

Варто також зазначити, що “Бібліографія Михайла Драгоманова” маючи свій початок з 1864 р. постійно поповню-

валася. Лише за життя вченого сучасний науковець має у своєму розпорядженні близько 320 праць [420] а з 1896 по 2012 роки ще більше 260 публікацій у тому числі окремі і їх збірки творів, окремих праць, томи переписок (наприклад 8-м томів переписки М. Драгоманова з М. Бучинським і особливо з М. Павликом (виданих у 1910-1911 р.), листи, автобіографію, вибрані твори, томи літературно-публіцистичних праць брошури, оповідання спогади, розвідки, рецензії та ін. [441].

Сучасні науковці, як зазначалося вище продовжуючи їх традиції, також здійснюють пошук та публікацію документів і матеріалів. Одним з перших сучасних видань є: “Драгоманов М. Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) (К., 1991) [186]. У ньому представлені статті вченого, як відомі, так і мало знанні читачам. Автори, друкуючи їх, намагалися дати уявлення про багатогранні наукові інтереси видатного українського вченого – історика, літературознавця, фольклориста, публіциста та соціолога.

Вони прагнули через них розкрити авторську концепцію розвитку української нації, у зв'язку із загально-людським прогресом. Змістовним також є історико-біографічний нарис “Сторінки великого життя”, підготовлений Р. С. Міщук присвячений М. П. Драгоманову [186, 605-618].

Найбільш системно ґрунтовною публікацією праць М. П. Драгоманова займається авторський колектив, котрий очолює ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова доктор філософських наук, професор В. П. Андрищенко, завдяки якого побачили світ у 2006-2008 рр. випуски: “М. Драгоманов “Вибрані праці”[3 т., 4 кн.] у яких надруковані дослідження вченого з історії, педагогіки, публіцистики, політології, фольклористики та літературознавства [181-184]. 2006 р. побачило світ ґруновні видання: “Листування І. Франка та М. Драгоманова” [495], “Фольклористичні студії” та інші [529, 440-441]. Констатуємо факт постійного

збагачення документальної спадщини ученого.

Змістовними є також вступні статті до них та публікації самого В. П. Андрущенка, який ще з 2003 р., переважно в освітянських виданнях пропагує спадщину М. П. Драгоманова. Такими, наприклад є його статті: “Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет”; “Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова” (2003) [9-10]; “Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи” (2006) [13]; “Спадщина малознаного Михайла Драгоманова – політолога й культуролога” (2010) [15] та ін. [8; 11; 14].

З’являються документальні матеріали – від офіційних, виявлених в архівних фондах – до повідомлень преси, листів, спогадів, виступів на 30-річному ювілею вченого, вітальних телеграм ювілярові і його похованні, телеграм співчуття, надіслані рідним, некрологи в періодичній пресі, програми ювілейних засідань того. Саме такою є названа вище збірка “Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994” (Львів, 2001)” підготовленою заходами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Національним музеєм літератури України, Центральним державним історичним архівом України у Львові.

Видавці цієї збірки супроводжують її передмовою, іменним та географічним покажчиками. Примітки до кожного документа мають окрему нумерацію і подаються в кінці видання. Самі ж документи й матеріали згруповані в п’яти розділах у хронологічній послідовності: розділ перший. 1841-1875 (док. 1-88; розділ другий 1876-1888 (док. 89-132); розділ третій. 1889-1895 (док. 133-244); розділ четвертий. 1896-1917 (док. 245-295) та розділ п’ятий. 1918-1994 (док. 296-347) [531, 19].

Окреме місце в ній займають “Автобіографічні замітки” і “Додатки до автобіографічних заміток” М. П. Драгоманова. Зміст збірки проаналізували у своїх рецензіях А. Катренко [324] та

І. Гирич [103].

І все ж має рацію А. М. Круглашов, коли стверджує про те, що існують серйозні проблеми, зокрема, для сучасного українського дослідника в опрацюванні джерел з драгоманівської проблематики. Тільки частина драгоманівських праць і документів знаходяться в українських бібліотеках та архівосховищах.

Значна їх частина перебуває у Російській Федерації, в Болгарії тощо. Деякі з драгоманівських документів зберігаються в архівосховищах інших країн і поки що важко собі уявити дослідника в Україні, який міг би однаковою мірою охопити архівні матеріали, навіть бібліотечні ресурси для поглибленого комплексного вивчення, як політичних поглядів, діяльності Драгоманова, так і історії українського, навіть російського визвольного руху в другій половині XIX ст. [431, 72-73].

Утім, спираючись на наявний багаж архівних матеріалів та джерел, автор чітко визначив свої джерелознавчі орієнтири скрупульозно проаналізувавши недруковані матеріали а саме архівні; недруковане листування; документи третіх осіб та установ; друковані документи: літературну спадщину Драгоманова, його епістолярії та інших осіб, мемуарістику вченого, друковані документи окремих осіб та установ, мамуарістику про Драгоманова [431, 72-88]. Це дозволило йому, як ми покажимо нижче, виконати наукові завдання й дослідити розвиток політичних ідей М. П. Драгоманов

Продовжуючи побіжний огляд джерельної бази, зазначимо, що найбільш репрезентабельною є група *опублікованих джерел* з яких, в історіографічному аспекті важливими є *монографії, дисертаційні роботи, статті наукового, науково-популярного, публіцистичного* змісту, у яких висвітлюються окремі сторінки та життєвий шлях у цілому, різні аспекти наукової, громадсько-політичної, суспільної, педагогічної діяльності; аналізується мемуарна література самого вченого, близьких рідних,

співробітників, друзів; *епістолярна спадщина* М. П. Драгоманова, як офіційного так і особистого плану; рецензії на публікації вченого та його на праці колег; ювілейні статті та збірки присвячені відзначенню дат діяльності вченого та розвитку драгоманознавства в українській історіографії; історичні, політологічні дослідження різної спрямованості та за тематикою; *документальні джерела офіційного характеру; наукові, публіцистичні статті та розвідки* самого вченого.

У своїй сукупності вони вже стали предметом уваги сучасних науковців, при підготовки ними монографій, дисертаційних праць. Їх же подальший пошук й виокремлення за проблемним принципом та публікація сприятимуть дослідженню тих аспектів життя й діяльності М. П. Драгоманова, які до останнього часу не стали предметом ґрунтовного вивчення.

Найбільше прислужилися аналізу історіографії досліджуваної проблеми автори докторських та кандидатських дисертацій в галузях історії, теорії і історії політичної науки та особливо української історії й історіографії, обов'язковим елементом яких є аналіз в окремому розділі роботи та у авторефераті спадщини попередників. Введення таких розділів та підрозділів де аналізується історіографія стану вивчення проблеми, відразу підвищило науковий рівень дисертаційних досліджень.

Зазначене стосується не лише підрозділів де висвітлюється історіографія, але а й тих підрозділів де здобувачі вчених ступенів детально аналізуєть джерельну базу дослідження та розкривають значення принципів та методів, не лише загальнонаукових, але й суто історичних та спеціальних, які уможливили цілісне та всебічне вивчення питань історії та драгоманознавства, зокрема. Такими є ґрунтовні дослідження: Г. В. Костенко, Л. В. Козуб А. М. Круглашова, О. І. Сича, В. П. Гарнаги та ін.

Варто також зазначити, що з самого початку зародження драгоманознавства й до наших днів учений світ намагався

історіографічно досягнути творчі надбанна Драгоманова та й сам він демонстрував сталий інтерес до історіографії. Варто згадати про його “Очерки историографии в древней Греции” [400], рецензійну творчість, проаналізувати рецензії на його праці [401-405, 407, 409, 411-420, 424-428, 431, 433-434], здійснити інші пошуки літератури щоб зробити висновки щодо здобутків у вивченні життя та діяльності М. П. Драгоманова.

Такими були й є, наприклад, публікації які вийшли в радянській історіографії переважно статейного формату. Серед авторів є В. М. Заїкін, котрий у 1924 р. темі: “Драгоманов як историк” присвятив серію розвідок [275-277]; О. Гермайзе, який намагався з’ясувати вивчення постаті Драгоманова в українській історіографії [102]; Перебуваючи в Україні Д. І. Дорошенко неодноразово виступав з рецензіями на видання праць М. П. Драгоманова, зокрема 1906-1908 рр. [424-427,430].

Вже в умовах еміграції Д. Дорошенко присвятив свою англomовну публікацію темі: “Драгоманов і українська історіографія” (1952) [836]. У післявоєнний період до оцінки творчості і діяльності М. П. Драгоманова також зверталися зарубіжні дослідники і, зокрема Е. Горнова, намагалася з’ясувати, як у той час у польській історіографії висвітлюється політична діяльність українського інтелектуала (1966) [113].

Роком пізніше виходить польською мовою її книга: “Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в історіографії українській, російській і польській” [839] У ній, за відповідною періодизацією розглянула література у тому числі та, що вийшла у діаспорі, починаючи з 1895 і до часу виходу видання.

Цього ж року у США С. Ріпецький 1966 р. детально розглядає у двох розвідках взаємини І.Франка і М.Драгоманова [661-662] Він вже через рік видає брошуру “М. Драгоманов в опінії визначних українських діячів” [663]. Автор достатньо об’єктивно висвітлює не лише історіософію, громадську й суспільно-політичну діяльність Драгоманова, але й спирається.

переважно на позитивні висловлювання учнів, сучасників, послідовників і одночасно критично оцінює погляди Д. Донцова, окремі висловлювання Д. Дорошенка та ін. Як зазначалося вище, як історіограф Д. І. Дорошенко приділяв увагу творчості Драгоманова і відповідно до своїх поглядів як історика-державника оцінював її у тому числі й його політичну спадщину та громадську діяльність. Наприклад цікавою є його англомовна студія “ M. Dragomanov and the Ukrainian National Movement” (1938) та ін. До речі С. Ріпецький у своїй брошурі посилається на М. Мухіна, який своїми численими публікаціями 1935-го, 1956-го, 1959-60-х і 1962 -го років [553-580] популяризував творчість і діяльність М. П. Драгоманова у діаспорі та виступав на захист, у тому числі й критикуючи окремі висловлювання Д. І. Дорошенка щодо нього.

В радянській історичній науці протягом кінця 1960-х – першої половини 1980-х рр., згідно пануючих методологічних орієнтирів, до спадщини українського інтелектуала зверталася група науковців. Так, В. Мельник, який 1969 р. опублікував статтю присвячену М. Драгоманову в історіографії слов’янських народів [522]. Цього ж року І. С. Савченко проаналізував літературу присвячену спадщині Драгоманова за другу половину 1960-х рр. [690].

Історіографічні оцінки літератури, спостерігаються в публікація П. Атанасова [25-26], рецензії М. Гресько на книгу Д. Заславського і І. Романченко “М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність”[116], як і у самій книзі [282]. Такі ж спостереження містять публікації С. М. Злупко [289], Л. Г. Іванової [292; 294-295], монографія Р. П. Іванової: “М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половини XIX ст.)”, кандидатська дисертація, де висвітлюється місце М. Драгоманова в суспільному русі Росії [312], книга В. Л. Лукаренка “Світогляд М. П. Драгоманова” та його дисертація присвячена філософським поглядам Драгоманова [505-506],

І. Романченко [673;675;679-680], статті В. Г. Сарбея [692-695] й статті інших авторів [721; 793; 797; 800].

Так, наприклад Г. Черняхівський, демонструючи настанови пануючої методології, 1972 р. опублікував дві історіографічні статті присвячені висвітленню Драгомановим історії гайдамацьких рухів XVIII ст. на Україні [801] та історії боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова [802].

Отже у вітчизняному у тому числі радянському та зарубіжному драгоманознавстві спостерігається стала тенденція історіографічного аналізу масиву праць присвячених життю та діяльності М. П. Драгоманова. Утім такі публікації не відзначаються цілісністю, в них спостерігається вплив пануючих тоді методологічних, світоглядних і часто політичних настанов. Однак ця історіографічна література стала певним підґрунтям джерельної база подальших досліджень вже в умовах відновлення незалежності України в 1991 р.

Саме з цього року і рік від року з'являються вділі спроби наукового підходу і самопрезентації науковцями історіографічних зацікавлень різними аспектами драгоманознавства.

Так, наприклад Л. Г. Іванова 1991 р. звернулася до теми: “М. П. Драгоманов і історія України” [292]. Роком пізніше Г. Д. Казмірчук детально розглянув такий аспект, як декабристські ідеї в історіографічній спадщини Драгоманова [318]. Змістовною є кандидатська дисертація О. А. Крук захищена 1999 р. [436]. У роботі, не лише детально проаналізовані праці попередників, але й глибоко досліджена концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова.

Також в історіографічному плані Г. В. Костенко висвітлила роль Драгоманова у розвитку української демократичної журналістики (1999) [372]. Вона роком пізніше захистила кандидатську дисертацію на тему: “Світогляд та суспільно-

політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми” (2000) [374-375]. Зміст цих напрацювань важливою, бо фіксує вже досвід підготовки історіографічних досліджень цієї важливої проблеми.

2000 р. А. М. Круглашов звернувся до висвітлення такого аспекту, як М. П. Драгоманова в історіографії та політичній літературі, що вийшла до початку 1920-х рр. [426]. Цей же учений у своїй докторській дисертації та у монографії в окремому підрозділі (про це теж йдеться у нашій книзі) детально проаналізував історичну літературу, присвячену політичним ідеям М. Драгоманова (2001-2002) [531-432].

Сучасній науковець у своєму розпорядженні має також серію історіографічних публікацій і, серед них, В. Й. Борисенка, який розглянув постать М. Драгоманова як історика (2003) [60], низку статей, переважно історіографічного змісту про Драгоманова підготував В. Гарнаги [90-100], Варто згадати й Г. Дудченка, який звернув увагу на історіографічний аспект питання “Кирило-Мефодійське товариство та М. Драгоманов” (2003) [228] та ін.

Про цілеспрямований інтерес Драгоманова до історіографії свідчить розвідку С. О. Єскальчика, у який автор дослідив питання: М. П. Драгоманов як критик сучасної історіографії крізь призму національного міфу чи історії (1995) [238];

Молоді науковці постійно тримають у полі зору напрацювання попередньої історіографії. Так, наприклад, Л. В. Козуб свою статтю присвятила висвітленню постаті Драгоманова у вітчизняній історіографії (2002) [352].

У свою чергу, О.І. Сич готуючи свою кандидатську дисертація особливу увагу звернув на громадсько-культурну та педагогічну діяльність М. П. Драгоманова. Він 2007 р. опублікував дві статті, у яких в теоретично-історіографічному плані розглянуті дорадянське драгомановзнавство та проаналізовані здобутки і проблеми в дослідженні постаті

ученого представниками української зарубіжної історіографії другої половини ХХ ст. [711;714], а у самій дисертації повно висвітлена історіографія зазначеного вище аспекту діяльності М. П. Драгоманова [715]

Проблемою історіографічних образів Драгоманова в українській історичній науці займається Ю. Ю. Куценко. Їй належить низька розвідок та статей [444-457], які також будуть проаналізовані у цьому виданні. Можна назвати і інші публікації.

Утім й цього достатньо, для ствердження того, що історіографічна думка майже постійно, починаючи з підготовки М. П. Драгомановим магістерської роботи, супроводжувала не лише його наукову діяльність а й історичну у цілому, узагальнюючи набуті здобутки та орієнтуючи дослідників-драгоманознавців вивчати ті аспекти життя, громадсько-політичної діяльності ученого, які потребують поглибленого дослідження.

Таким чином, справжнє піднесення історіографічної думки відбувається у наш час, коли відкрилися можливості для широкого і всебічного осягнення спадщини М. П. Драгоманова. Одночасно не можна помітити і певних вад: дублювання масиву праць, які аналізуються, певне замовчування напрацювань попередників і сучасників, дублювання вже сталих висновків та ін.

Продовжуючи огляд варто відзначити, що не відставали від віяння часу видавці збірок та збірників документів та матеріалів які своїм змістом розкривають етапи життя, громадсько-політичний, наукову, видавничу діяльності М. П. Драгоманова, як ученого й політичного діяча.

Вони у передмовях та передніх словах акцентували увагу на внеску попередників: І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, Лесі Українки, В. Стефаника М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Кістяківського, Д. Дорошенко М. Возняка та багатьох ін. у вивчення спадщини М. Драгоманова.

Підсумовуючи коротенький огляд літератури, передусім зазначимо, що незважаючи на значний масив джерел і літератури історичний і історіографічний процес дослідження драгоманознавства триває.

Також зауважимо, що сучасний його етап ще не став предметом комплексного і всебічного дослідження. Утім саме він дозволяє побачити досить важливу еволюцію в поглядах поколінь українських науковців, у тому числі представників української зарубіжної історіографії та радянських авторів.

Останні з перебудовою та ствердженням державної незалежності України, позбувшись сумної методологічної стадії самі звернулися до дослідження питань драгоманознавства і доклали чимало зусиль для залучення вже молодого покоління науковців до вивчення та висвітлення етапів життя та різноманітний аспектів діяльності М. П. Драгоманова.

Про це, зокрема свідчать матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців “Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху”, проведеної 27 лютого 2007 р. [536] а також виступи на Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків “Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії” (м. Київ, березень 2008 р.), Круглого стола “Актуальні проблеми сучасного прочитання М. Драгоманова”, (м. Київ, жовтень 2011 р.). Наведемо лише окремі з них, які присвячені розгляду історіографічних аспектів життя та творчості М. П. Драгоманова: “Проблеми українсько-російських взаємовпливів у російській історіографії другої половини XIX – початку XX століття”, “Київська Русь у працях М. П. Драгоманова”. “Фольклорна спадщина українського народу як джерело історичних студій М. Драгоманова”, “Національне питання в працях М. П. Драгоманова” та ін. [539, 139-140]

Таким чином на сьогоднішній день для науковців відкрилися широкі можливості здійснити активні архівні пошуки

та досягнути існуючі архівні джерела та документальний матеріал враховуючи сучасні герменевтичні підходи та методику системно-іструктурного аналізу та надати виразне історіографічне спрямування дослідженням з питань драгоманознавства, які ще не стали предметом пильної уваги науковців.

У пропанованому виданні звернута увага лише на окремі напрямки сучасної драгоманознавчої історіографічної думки.

РОЗДІЛ I

ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ М. П. ДРАГОМАНОВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ

Обрані у роботі хронологічні періоди ґрунтуються на досвіді здійснених наукових досліджень. Характерно, що у різні часи дослідники життя та творчості М. П. Драгоманова пропонували свій поділ. За відповідними періодами розглядають літературу, що вийшла із-під пера драгоманознавців й сучасні дослідники та ґрунтують на них свої роботи Зокрема, своє періодизацію запропонувала Г. В. Костенко. За її спостереженнями розвиток драгоманознавчих студій пройшов кілька етапів. Перший з них охоплює 1895-1920-і роки, який розпадається на дві фази – 1895 по 1917 рік та з 1917 – до кінця 1920-х рр. [375, 14].

Цей етап характеризується закладанням основ драгоманознавства, коли дослідниками були визначені головні тематичні напрямки вивчення інтелектуальної спадщини та суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова. На думку дослідниці, особливістю цього періоду було те, що фахівцям-драгоманознавцям не був притаманний єдиний тип наукового мислення, оскільки вони належали до різноманітних історіографічних течій (державницької, народницької, ліберальної, марксистської тощо) і уособлювали різні типи історичного мислення. Ознакою практично усіх дослідників цієї доби була їх яскрава політична свідомість, яка мала проросійську або проукраїнську спрямованість. Більш того, вказує дослідниця,, важко визначити ту межу, за якою означені науковці виступали вже не як історики-фахівці і як фахівці-політики [375, 14].

Наведене міркування та інші положення, якими рясніють сучасні дослідження статейного і монографічного характеру,

підштовхують до роздумів та аналізу вже наявних публікацій, згідно визначеній періодизації. У межах досліджуваних періодів органічно виділяються, як зазначалося вище, внутрішні етапи історичної думки пов'язаною з формуванням драгоманознавства.

До того ж на початок 2013 року в історіографічних традиціях опису життя та діяльності М. П. Драгоманова склалися сталі стереотипи, представленні, як самим вченим в своїх автобіографічних публікаціях, так і М. Павликом, описами біографії, від коротких і стислих відомостей, статтями в енциклопедичних та наукових виданнях - до монографій та дисертаційних досліджень.

1.1 Початок формування драгоманівської історіографії

В силу бездержавного становища України, створення прижиттєвих портретів образів вчених було неможливим. Зазначене у повній мірі стосується й М. П. Драгоманова.

Незважаючи на існування наративних джерел, у тому числі особистого походження: “Авторіографії” “Австро-руських споми-нів та автобіографічної повісті “Два вчителя”, листування з рідними (зокрема з матір'ю 18 грудня 1864 р. де йдеться про причини складання магістерських іспитів не в Києві а в Одесі) щоденників, спогадів рідних, друзів і колег та співробітників, потрібно було б мати державну підтримку, організаційні та фінансові можливості, а саме головне, галузеві наукові осередки де планомірно здійснюватися дослідницька робота.

“Автобіографія”, написана М. П. Драгомановим в скрутні часи в еміграції, коли автор болісно переживав розрив з революційною частиною закордонного середовища, майже позбавлена власних оцінок певних подій і, в той же час, маємо можливість дізнатися про зміст полеміки з оточенням, яка складає серцевину його політичної публіцистики. Вона, разом із “Австро-руськими споминами” М. П. Драгоманова, відтворюють тодішню

атмосферу, його ставлення до ситуації в Галичині (вражаюча провінційність, консерватизм, відірваність від інтелектуального життя, певна апатичність, схильність галицької інтелігенції до азартних ігор, як марнування часу для плідної суспільної діяльності), не схильність до політичної агітації, хоча активна громадська діяльність була цьому цілковитим запереченням.

Листування з батьками передає його стан, як люблячого їх сина, який намагається усіма силами уберегти родину від очевидної небезпеки, полегшити матеріальний стан окремим членам сім'ї. Утім в ній факсується ранній інтерес Михайла до політичних та громадських справ, тогочасних подій, у тому числі селянської реформи 1861 р. і взагалі до селянського питання, Кримської війни та ін.

Важливою є переписка з соратниками де, зокрема він висловлює жаль з приводу неможливості поєднати публіцистичну та викладацьку діяльність, переживає за результати власної наукової роботи, листування як наставника з І. Франком та багато інших аспектів - стали компасом для майбутніх біографів ученого.

У той же час, враховуючи конспіративний характер своєї діяльності, М. П. Драгоманов свідомо не торкається багатьох аспектів, питань та подробиць і не називав прізвищ, дат, місця подій та уникав детального опису ситуацій, якф склалися у той чи інший період його життя, у тому числі пов'язаних із взаєминами з однодумцями і соратниками, представниками російської революційної еміграції в Женеві, його учнями: С. Подолинським, М. Павликом І. Франком та ін. В силу конспірації, про яку не раз забували тодішні й сучасні дослідники, а це варто пам'ятами, детальний опис був неможливим, бо він міг спричинити переслідування, арешти та різні форми покарання діючих осіб в тодішніх важких умовах поліцейського переслідування.

Не раз сучасні дослідники закидають нашому візаві у недостатній виразності, суперечливості автобіографічного матеріалу і навіть, однією з причин, називають незручності у

дослідницькому процесі та те, що це стала зародком а потім появи негативного образу М. П. Драгоманова в українській історіографії.

Нам здаються, що це зайве й необґрунтоване звинувачення і є проявом невимогливості до своєї, якщо хочете, наукової думки та пошуком легких шляхів в біоісторіографічних дослідженнях. Не малу роль відіграють й особисті світоглядні засади, екзистенційні та психологічні складові тих осіб, які вдавалися і вдаються до створення так званого негативного образу. М. П. Драгоманова.

Варто також звернути увагу на те, що М. П. Драгоманов уважно слідкував за розвитком вітчизняної гуманітарної науки і у тому числі історичних студій. Він не раз виступав їх рецензентом і, наприклад саме з такої рецензії та статтю молодого науковця М. С. Грушевського стало його заочне знайомство з ним. У цьому контексті цікавою є історіографічна рефлексія В. В. Тельвяка у монографії “Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-т роки XX ст.)” (2008) [883] стосовно рецензійної діяльності М. П. Драгоманова як історика.

Нагадаймо, що в 1892 р. виникла дискусія навколо статті М. С. Грушевського “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” надрукованій у першому томі “Записок НТШ”. Поряд із іншими науковцями у ній взяв участь М. П. Драгоманов. Прімітним є те, що учений підійшов з універсалістсько-прогресистських і цивілізаційних позицій до оцінки статті Грушевського.

Як зазначає В. В. Тельвяк, рецензуючи перші два томи “Записок НТШ” Драгоманов у цілому позитивно сприйняв спробу Грушевського узагальнити суспільні процеси в давньоруській державі у зламний період її існування. Водночас і висловив ряд зауважень. На погляд Драгоманова-рецензента і заголовок статті заширокий і сама вона уривчаста й недосконала. Цитуючи автора, учений причину його нерішучості вбачав у некритичному сприйнятті поширених у тогочасній російській науці поглядів щодо протиставлення громади та держави, адже громада, на

думку М. П. Драгоманова, по суті своїй є державою. А різниця між державою та громадою не якісна, а радше кількісна. Тому оцінювати всі держави однаково треба по тому, скільки в них було свідомої організації народних сил... і скільки просвіти, котра всего точніше міряється письменством [833, 39].

“Вказуючи і на інші вади, М. П. Драгоманов, щоб уникнути в майбутньому цих теоретичних перекосів, радить молодому тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії і не відривати українську минувшину, – зазначає В. В. Тельвяк, – від загальноєвропейського тла”. І підтверджує це цитатою самого вченого про те, що коли вже ми вводимо в наші історичні праці такі речі, як питання про прогрес, то треба рішучо позбутись від усяких ідилій, монархічних і аристократичних, як болохівських, козацько-татарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і його умов. Лише встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможено виробити собі і міцну підставу і провідну думку і для прогресивної громадської праці [883, 29].

Далі у полеміку з Драгомановим вступає автор монографії – В. В. Тельвяк Він, зокрема вказує, що оцінюючи критичне ставлення М. Драгоманова до статті київського магістранта та загалом до змісту перших томів “Записок НТШ”, треба мати на увазі політико-ідеологічну складову його закидів.

Як відомо, софійський емігрант був одним із непримиримих і послідовних опонентів діяльності галицьких народовців. Ця критичність поширювалася також на культурні акції, які ініціював О. Барвінський та його однодумці.

Учений також зазначає, що навіть реорганізацію НТШ М. Драгоманов сприйняв негативно, вважаючи наукову діяльність Товариства не національною, а партійною акцією. Ілюстрацією такого становища було те, що він відмовляв своїх колег від співпраці із “Записками НТШ”, як це було, наприклад, у випадку з І. Франком. Незважаючи на таку скептичність, М. Драгоманов

гаряче цікавився науково видавничою діяльністю реорганізованого Товариства і просив галицьких колег купувати та надсилати його перші томи “Записок НТШ” [833, 30].

В. В. Тельвяк акцентує увагу і на тому, що зауваження М. П. Драгоманова до праці М. С. Грушевського також стають краще зрозумілими в загальному контексті його роздумів над актуальним станом та перспективами розвитку вітчизняної історіографії. Він постійно критикував сучасну йому історичну науку за відрубний розгляд проблем української історії, вимагаючи досліджувати їх у загальноєвропейському контексті. Звідси методологічний висновок, що основним методом історичних досліджень мусить бути історико-порівняльний. [833, 30]. Тому і в рецензії учений радить М. Грушевському не відділяти руську історію від загальноєвропейської і не покладатись на “свій розум” руських вчених, що виростили на такому відділенні і тому, власне не мають провідних думок філософії історії.

На фоні такої аргументації має рацію і думка В. В. Тельвяка про те, що рецензія М. Драгоманова мала не лише значний вплив на подальшу творчу долю молодого історика, вона поклала початок теоретичних дискусій в українській історіографії, в яку активно включився і сам М. Грушевський [30].

Про резонансність висловлених М. П. Драгомановим у рецензії на статтю М. С. Грушевського тез і їх затребуваність українською історіографією кінця XIX – початку XX ст. свідчать численні передруки його критичного відзову на статтю молодого автора [613, 85-91]. Праця ж самого М. С. Грушевського про болохівський рух стала, на думку В. В. Тельвяка своєрідним каталізатором модерністських змін у вітчизняній гуманістиці, спонукала до активної історіографічної та теоретико-методологічної рефлексії [31].

Варто також зазначити, що і на далі М. П. Драгоманов уважно стежив за творчістю М. С. Грушевського. Останній вже після смерті Драгоманова продовжив його справу у постановці

українського питання, національної справи кирило-мефодівців та М. П. Драгоманова [175, 179,]

Початком інтенсивного вивчення життя, діяльності та спадщини М. П. Драгоманова, не раз, пов'язують з появою політичних організацій, розгортанням масового організованого українського руху в Галичині, Буковині та Наддніпрянщині, які почали брати на озброєння драгоманівські ідеї.

Так, сучасні науковці, і перш за все, А. М. Круглашов ведучи мову про початок вивчення спадщини М. П. Драгоманова відзначає формування кількох напрямків, умовно кажучи, українського та всеросійського, національно-демократичного та ліберально-демократичного, окремо українського та російського соціалістичного [431, 18].

Він же вказує на те, що перша хвиля публікацій на “драгомановську” тему безпосередньо пов'язана з творчістю та політичною діяльністю його учнів: Івана Франка, Михайла Павлика, Богдана Кістяківського і не лише їх. Наприклад, у 1898 р. Н. Сумцов видав окремим відбитком свою публікацію “Исследование М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском “Сборнике за народни умотворения” [736]. Разом з тим маємо оригінал рукопису О. Сріблянського другої половини 1895 р. його промови: “Коротка характеристика публіцистичної діяльності М. П. Драгоманова” [531, 333-347] де містяться важливі історіографічні спостереження досягнень ученого у цій галузі своєї творчості.

Саме їх зусиллями формуються основні напрями дослідження спадщини М. П. Драгоманова. Критикуючи чи прославляючи творчий доробок свого духовного наставника, сперечаючись щодо оцінок його думок, правильності розуміння його ідей, вони формували основні історіографічні парадигми, які впливатимуть на дослідження драгомановської теоретичної спадщини до наших днів [431, 18]

На вірному шляху знаходять ті, у тому числі, й сучасні дослідники, які відмічають той факт, що в основу позитивного та негативного образу покладено частково епістолярну спадщину та публіцистичні праці М. П. Драгоманова. І започаткувала цю традицію стаття І. Франка “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова”, в якій автор піддав критиці особистість і творчі концепції історика. Варто зазначити, що формування образів Драгоманова відбувалося в умовах гострої боротьби за його спадщину між І. Франком і М. Павликом, що доходило до персональних образ, ефекту “розвінчання”, ускладнення особистих стосунків між товаришами по політичній боротьбі учнями одного й того ж “духовного батька”.

М. Павлик постійно, випуском своїх публікацій, інформував громадськість про життя та діяльність свого вчителя і з пієтетом ставився до нього.

Так, наприклад, лише за 1902, 1906-1907 і 1911 рр. вийшли друком його брошури: “Пам’яти М. Драгоманова” [610], “М. Драгоманов, “високий рівень українства” та “нова ера [611], ”М. Драгоманов і його роля в розвою України” [613], “М. Драгоманов як політик [615], підготовлені ним у рамках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство” з вступною статтею “Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішну (чотири її редакції)” (1907) [612]. Він також надрукував “Переписку М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895)” (Львів, 1908) [614] та ін.

М. Павлик, як вдячний учень послідовно репрезентував апологітичний, шанобливий, особистісно-лояльний підхід до спадщини свого вчителя. Він лише під тиском критики в деталях поступався, висвітлюючи значення його політичної й наукової спадщини.

І. Франко у своїх поглядах пройшов еволюцію: шанування мудрості свого вчителя до кінця 1890-х рр. І потім - початок

критичних застережень та зауважень, що переросли до невдоволень дійсними та вигаданими кривдами з боку М. П. Драгоманова. Йому належить низка публікацій присвячених діяльності М. Драгоманова у Болгарії [770-772], стаття про нього “М. П. Драгоманов” [773], посвята йому. Учений звертався до висвітлення суспільно-політичних поглядами та інших аспектів громадської діяльності українського інтелектуала [777; 775; 776].

Таке коливання поміж різними, часом взаємовиключними оцінками на адресу М. Драгоманова спостерігалось до кінця його життя. Утім учні свого вчителя І. Франко і М. Павлик не раз поверталися до порозуміння у визначенні першочергових завдань українського руху та стимулювали інтерес до спадщини М. П. Драгоманова

Саме заклади “зрілого” І. Франка своєму учителю щодо відсутності у нього національного світогляду і присутності намагання підкорити український рух та його боротьбу за національне визволення завданням російської опозиції, невірному розумінні політичної свободи, брак державницького ідеалу тощо [431, 20] склали певне підґрунтя формування негативного образу М. Драгоманова. А. М. Круглашов також вказує на те, що до кінця своїх днів Франко коливався поміж різними, часом взаємовиключними оцінками на адресу М. П. Драгоманова. Він намагався звільнитись від його впливів, а радше, звільнити аудиторію, на увагу якої розраховував сам, від драгоманівського впливу, тим самим вивільняючи місце для нових тлумачень української ідеї, для пропозиції інших політичних, соціальних та етичних ідеалів [431, 21].

У цьому відношенні, - продовжує він, - зміна поглядів Франка з 1898 р. до його смерті становить інтерес не стільки з історіографічного боку, скільки з огляду на теоретичну еволюцію самого Франкового світогляду, на його намагання вибудувати систему нових символів та ідеологічних пріоритетів українського визвольного руху [431, 21]. Тобто автор досить насторожено

відноситься до спроб прямолінійного малювання позитивного та негативного образів М. П. Драгоманова і, як би, застерігає від одновимірних оцінок тих науковців, які досліджують історіографічні образи Михайла Петровича.

Про це він заявляє у такий спосіб: "... протиставлення Павликового та Франкового підходів до Драгоманова, його політичних ідей не повинно абсолютизуватись. Вони нерідко повертались до порозуміння і у ставленні до свого вчителя, і у визначенні першочергових завдань українського руху. Обидва вони активно стимулювали своїми дискусіями суспільно-політичний інтерес до спадщини Драгоманова" [431, 21].

Прагнучи спертись на повноту фактів, Франко і Павлик здійснили публікацію низки праць та епістолярних пам'яток Драгоманова, чим сприяли введенню їх у науковий обіг.

Отже, їх дискусії доречно визнати результативними як у контексті становлення ідеології українського руху на початку ХХ ст., так і в сенсі формування традицій та настанов вітчизняного "драгоманознавства", вивчення історії національного руху ХІХ ст. [431, 21].

Однак, разом з цим додамо, що з цього не має випливати категоричний висновок про унеможливлення досліджувати, так би мовити, "ментальний знімок" тобто історіографічні образи українського інтелектуала. Але робити це потрібно аргументовано, джерелознавчо досконало, якщо хочете тонко і з відповідними застереженнями.

Якщо ж зважити історіографічну рефлексію то цікавим аспектом обох прижиттєвих образів вченого та українського інтелектуала: позитивного та негативного, можна вважати звернення авторів до джерел образу вченого, створеного ним самим. Різниця полягає лише в тому, що позитивні відгуки базуються на буквальному трактуванні цих джерел, а за негативної реконструкції дослідники намагаються відшукати в них керуючись переважно своїми політичними амбіціями та

пристрастями, прихований підтекст. Відмітемо з приємністю, що саме такими та іншими спостереженнями сповнені публікації молодшої дослідниці історіографічних образів М. П. Драгоманова Ю. Ю. Куценко [444-457]. До них ми будемо звертатися ще не один раз і, зокрема у окремому підрозділі.

Повертаючись до характеристики першого історіографічного періоду принагідно відзначимо, що у початкових драгоманознавчих розвідках превалюють різнохарактерні авторські спостереження. До оцінки творчості М. П. Драгоманова звертався ряд авторів, у тому числі Л. Цегельський, який у чотирьох числах: (ч. 2-3, 4 і 6-й) “Молодої Україні” розмістив свою публікацію: “М. П. Драгоманов, його думки, діяльність значінне” де достатньо глибоко проаналізував спадщину українського інтелектуала [781-784].

Отже у першій хвилі публікацій на “драгоманівську” тему, названих вище драгоманознавчих розвідках та у історіографічних статтях, проаналізованих вище домінують оцінки, спостереження учнів М. Драгоманова М. Павлика, І. Франка, Б. Кистяківського та інших. Саме вони формували головні історіографічні парадигми, які, разом із існуючою у різні часи методологією та реальною суспільною практикою, певні політичні чи особисті зацікавлення, впливатимуть і впливають до наших днів на драгоманознавчу дослідницьку наукову рефлексію, вносячи не лише якісні зрушення, але й, не раз, затемнюючи її.

1.2 Життя, діяльність і творчості М. П. Драгоманова в публікаціях 1905-го - 1920-х рр.

Зазначений у назві підрозділу період української історії вібрав цілу палітру карколомних подій. На дослідження життя та творчості М. П. Драгоманова впливали суспільно-політичні події та інтелектуальні обставини: зберегти наукові принципи пізнання і відстояти самостійність науки від політики та ідеології чи

керуючись суб'єктивно-інтуїтивними принципами, реалізуватися у неоромантичній історіографії, яка абсолютизувала певні ознаки історичного розвитку кожної нації.

В українській історичній науці цього періоду також співіснували міфологізований та науковий підхід до вивчення минулого. Це у повній мірі стосувалося й драгоманознавства, яке у зазначений хронологічний відрізок проходило певні фази циклічності. Як зазначає В. В. Масненко, розглядаючи основні етапи розвитку національної свідомості та історичної думки українців у добу суспільно-політичної трансформації, типова була академічна та громадсько-культурна праця на тлі приспаної національної свідомості, яка щойно починає пробуджуватися [868, 102].

Далі учений стверджує: спостерігається суттєва розбіжність у регіональному вимірі: Наддніпрянська та Наддністрянська Україна дають доволі відмінну картину національного розвитку. Зосередження основних інтелектуальних сил у Галичині, там же маємо найбільший рівень національного усвідомлення. Надалі спостерігається, стрімке зростання ваги наукового потенціалу на Великій Україні, водночас відбувається поширення національної свідомості серед широких мас на цій основній частині етнічної території [868, 102]. Крім того особливо помітним цей процес став після зняття обмежень щодо українства в результаті революційних подій 1905 р.

І все ж рівень української історичної думки у цей час випереджає загальний розвиток національної свідомості. У межах середньої фази, яка охоплює 1917-1920 рр., відбувається революційний вибух, лавиноподібне зростання національної свідомості. При цьому історична думка знаходить своє втілення у науково-популярних, часом відверто агітаційних формах. Період 1920-х рр. являє собою нову цілком завершену фазу, основний зміст якої полягав у формуванні повнокровного історіографічного

середовища. Розвиток історичної думки вповні відповідав рівню національної свідомості” [869, 102-103].

За таких умов історіографія перетворювалася у потужний інструмент формування національної свідомості. Перед істориками постало завдання не лише виконати своє покликання а й зберегти науковість під сильним тиском політики та ідеології.

Отже щодо нашого предмету розгляду то подальшій активізації осмислення життєдіяльності та спадщини Драгоманова сприяли революційні події 1905-1907 рр. в Росії, реформи в Австро-Угорщині. Спадщина українського інтелектуала стає об’єктом дослідження науковців, які звертались до вивчення національних рухів, політичної думки та історії опозиції.

У цьому контексті, цілком має рацію А. М. Круглашов, коли зазначає, що російські, українські, польські діячі так чи інакше намагаються висловити своє ставлення до діяльності М. П. Драгоманова, до його теоретичних пошуків. Цій зацікавленості сприяє деяка співзвучність ідей Драгоманова потребам часу. Відбувається публікація його праць, у часописах виступають ідеологічні опоненти, оцінюючи його науковий і публіцистичний доробок [431, 22].

У даному випадку свій внесок у популяризацію діяльності, літературної творчості Драгоманова здійснюють автори, які у своїх споминах про революційний рух 1870-1880-х років також звертаються до його внеску. Як відмічає А. М. Круглашов. поява узагальнюючих праць, в яких розглядається суспільно-політичне життя в Росії, Австро-Угорщині, в українських землях у період творчості Драгоманова, стимулювала наукові та громадські дискусії про доробок ученого і громадського діяча [431, 22].

Серед розмаїття звернень особливий інтерес викликає публіцистична, наукова-дослідницька та організаційна діяльність, згаданого вище учня М. Драгоманова – Б. Кістяківського. Він протягом 1911-1912, 1928 рр. зі сторінок своїх публікацій [332-339] звертався до висвітлення життя та оцінки діяльності

М. Драгоманова Такий же інтерес складає праці його однодумця І. Гревса [114-115], публікація П. Струве [431, 88] де поряд із іншим визнається авторитет Драгоманова у вирішенні соціальних питань, міститься звернення з намаганнями та прагненням українських соціалістів та демократів різної фракційної та партійної приналежності використати та витлумачити спадщину Михайла Петровича та ін.

Російські емігранти також не залишали без уваги політичну діяльність М. Драгоманова. У дореволюційні часи виходить низка публікацій В. Засулич (1913) [283], В. Дебогорія-Мокрієвича (1907, 1913, 1915 рр.) [129-131] і особливо Л. Дейча (1913-1914) [132-133] де йдеться також про еміграційну політичну діяльність українського інтелектуала і громадського діяча.

В історіографії стало каном виділять, як праці вищеназваних авторів, так й численні публікації С. Єфремова [240-261] та згаданого вище Б. Кістяківського. Особливо це стосується спадщини М. Грушевського, як еміграційного періоду [118-119], так і років повернення в радянську Україну [120-123]. До ним ще не раз звернемося нижче.

А зараз лише відзначимо, що майже в усіх його книгах та розвідках аналізується історія нової України, суспільно-політичний рух українців та його завдання в Австро-Угорщині та в Росії. Автор позитивно оцінює для різних верств української людності, російської і зрусифікованої інтелігентської аудиторії, созвучну своїй політичній програмі драгоманівську федералістську концепцію. М. Грушевський. Утім, і, на це звертають увагу сучасні автори, він критикував драгоманівську оцінку значення російської культури.

Однак така критика мала здебільшого обережний, вибірковий характер і ніколи не була ані нищівною, ані засадничою. Йшлося скоріше про розходження з драгоманівськими теоретичними настановами, особливо з тими ідеями, які той поширював у доемігрантський період життя [431, 25].

С. Єфремов, за нашими спостереженнями у двадцяти двох публікаціях, які вийшли протягом 1906, 1908, 1910, 1912-1915 років. звертався до висвітлення різних аспектів політичної діяльності М. П. Драгоманова, у тому числі в еміграції. Більшість цих його праць проаналізована у різні часи науковою громадськістю та сучасними дослідниками, і зокрема Г. В. Костенко, А. М. Круглашовим О. І. Сич та ін.

З роками, із зміною політичної ситуації і наростанням революційного руху під своєї популярності ідеї Драгоманова набули вже у першій декаді ХХ ст. Їх критика належала представникам незалежницько налаштованих політичних угруповань українства та російським “патріотичним колам”. Історіографічні оцінки цього періоду, як зазначає А. М. Круглашов, несли на собі досить виразні сліди ідеологічно заангажованого ставлення до драгоманівської спадщини, до окремих аспектів його теоретичних пошуків.

Посилаючись на Ю. Бачинського [38] він, зокрема, зазначає, що його образ, його ідеї використовувалися представниками різних політичних угруповань в обґрунтуванні своїх позицій, у запереченні аргументів опонентів [431, 26].

Державницькі ідеали, федералістські концепції, соціальні орієнтири М. П. Драгоманова були предметом уваги наукової громадськості і, особливо, дослідників українського, російського та польського визвольних рухів, зокрема, М. Лозинського [500-501], С. Русової [678-679], О. Барвінського [29] та ін.

В цей час на основі активної публікаторської діяльності прихильників М. Драгоманова у Києві, Львові, Чернівцях, Коломії, а також і в Москві, Парижі тощо, виходять як його твори, так і наукові розвідки, що досліджують біографію, творчі стосунки Драгоманова з діячами української та російської, польської, болгарської культури та наук. Одночасно збагачувалася література про М. Драгоманова, як історика та етнографа, літературного критика тощо [432, 8-9].

Так, наприклад У “Раді” за 1908 р. друкується стаття “Памяти Драгоманова” [619], С. Петлюра у “Обозрениі” за цей же рік публікує свої матеріали: “Драгоманов и его переписка” [623]; накладом Наукового товариства ім. Т. Шевченка і підготовлена Філологічної секції 1910 року публікується об’ємна “Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877 рр.” [587]; підготовлені М. Павликом виходить 2-4 і 6-й томи “Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом” (1876-1891 рр.). Роком пізніше виходить сьомий і восьмий томи переписки за 1892-1895 рр. 1912 року публікується п’ятий том (1886-1889 рр.) [427-428].

У наступні роки також публікуються праці М. Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків” 3-є видання У Львові та Київ (1913), “Чудацькі думки про українську національну справу” також 3-є вид. (К., 1913) [430]. Не зважаючи на початок I світової війни 1914 р. друкується 3-є вид. книги М. Драгоманова “Шевченко, українофіли й соціалізм” з передмовою і примітками А. Ніковського [430].

Продовжували виходити праці у яких досліджувалась діяльність М. Драгоманова. Досить ґрунтовну публікацію у “Русской мысли” 1912 році друкує А. Яковлев під псевдонімом В. Богучарский [53]. У цьому ж році виходить його змістовна книга про історію політичної боротьби в 70-80-х роках XIX ст., де чимало сторінок відводилося постаті М. П. Драгоманова [80]. 1913 року цей же автор підготував статтю під назвою: “По поводу одной исторической справки” [81].

Підкреслимо, що в сучасній історіографії помітні зрушення у вивчення драгоманознавства наступних років. Зокрема, досить детально А. М. Крутлашов аналізує наступний етап у розвитку драгоманознавства у відповідному підрозділі в) “Перша світова війна та революційні катаклізми 1917-го – 1920-х років. Місія “драгоманознавства”” [431, 30-34].

Цей період став часом перевірки наріжних положень концепції М. П. Драгоманова. Не всі вони витримують перевірку. З 1914 р. з вступом Росії у війну, в Надніпрянській Україні зникає будь-яка можливість проведення та оприлюднення результатів драгоманознавчих студій. Одночасно уряди Центральної держави, віддаючи данину ролі “українського фактору” починають використовувати пропагандистські та організаційні ресурси українського націоналізму та націонал-демократії у своїх військових і геополітичних інтересах. Одночасно ці уряди жорстоко контролюють діяльність українських політичних і громадських організацій [431, 31]

За 1915 рік, завдяки Партії українських соціалістів-революціонерів, у Відні вийшло друком п'ять публікацій Драгоманова: “Віра і громадські справи” “Листи на Надніпрянську Україну”, “Оповідання про заздрих богів”, “Рай і Поступ”, “Старі хартії вольности [В Англії]” та “Чудацькі думки про українську національну справу з передмовою І. Франка і післямовою М. Залізняка” [529, 430].

Бен-Ами у “Єврейській Старині” у 1915-1916 рр. публікує свої спогади про відносини з М. П. Драгомановим і роботі у “Вільному Слові”[40-41]. М. Лозинський, починаючи з 1907 р у статті, потім брошурі (1915 р.) та статті 1928 р. аналізує ставлення М. Драгоманова до національного питання і стосунки Великої України з Галичиною [499-500; 502].

В рамках діяльності Спілки Визволення України виходять публікації, і серед них, згаданого вище, Лонгіна Цегельського. Він подорожово звертався до опису життя та діяльності українського мислителя. Так наприклад, у другому, переробленому виданні “Русь-Україна а Московщина-Росія. Історико-політична розвідка. З картою Україна” (Царгород, 1916) подавав своє бачення місії Драгоманова зазначаючи, зокрема, що він прислужився дуже нашому народу тим, що звертав... увагу нашої

інтелігенції на простий народ, і на його долу...” / Цит. за А. М. Круглашовим – В. Г. / [431, 31].

Під час Першої світової війни актуальною стала військова тематика, яка також була предметом зацікавлення Драгоманова. Саме цьому аспекту творчості вченого присвятив свою статтю “Драгомановъ и міровая война” П. Смуток (1916) [720].

Потреби пропаганди, бажання видати політичні цілі певних організацій і політичних структур за втілення “споконвічних” національних прагнень висувають науковий інтерес до спадщини М. Драгоманова як такої на останнє місце.

На переконання А. М. Круглашова, потрібними стають (як це було й у випадку з російським ліберальним прочитанням драгоманівської політичної теорії десять років перед цим) не самі ідеї вченого і громадського діяча, їх важливість та суперечності, а його авторитет у певних українських і більш широких громадських колах, його ім’я як символ “політичного українства”, популярність його творів. Вони оцінюються та використовуються настільки, наскільки відповідають тогочасним політичним інтересам, навіть задля ствердження таких цілей (ідел самостійності), щодо яких важко знайти безпосередню ідеологічну “санкцію” у самій драгоманівській спадщині [431, 32].

Додамо, також, що і за 21 рік незалежної України час від часу такі спроби актуалізувалися.

Сучасні науковці одностайні у тому, що утворення Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, викликають другу хвилю драгомановського історіографічного “ренесансу”. До його спадщини звертаються, як російські, так і українські автори. У цей час відбувається видання творів М. П. Драгоманова” та популяризується його діяльність.

Наприклад про це йдеться у виданні Л. Бурчака “Деятели украинского національного возрождения” (1917) [93]. 1917 р. приніс нову хвилю публікацій і, зокрема, у Києві вийшли

“Автобіографія”, “Віра й громадські справи”, “Историческая Польша и великорусская демократия”, Швейцарська спілка” та ін. праці М. П. Драгоманова [529, 431].

Буремний 1918 рік приніс нові публікації. Так, з нагоди сорокових роковин української соціалістичної журналістики, вийшло друге видання “Нарису української соціалістичної програми”, “Нових українських пісень про громадську справу (1764-1880)”. До речі, на це видання 1919 р. М. Грушевський підготував рецензію для Літературно-наукового вісника (Т. 75). Друкарнею Української Центральної Ради публікується 1918 р. 2-е видання “Пропаший час: Українці під Московським царатом (1654-1876)” [529, 432]. Д. Овсянико-Куликовський 1918 року, бажаючи ознайомити громадськість із постаттю вченого, публікує статтю “М. П. Драгоманов” [576].

Цього року С. Русова, у свій час маючи тісні зв'язки з громадівцями та російськими народниками, через що неодноразово заарештовувалася, брала активну участь в українському національно-політичному русі на початку 1900-х років. Працювала в уряді УНР у секретаріаті народної освіти випустила у Києві свою брошуру: “Драгоманів. 1841-1895” [688].

І все ж, за переконанням А. М. Круглашова в цілому історіографічний образ М. П. Драгоманова втрачає цілісність, відбувається поляризації його оцінок. Доказом цього для нього є те, що Драгоманов зовсім не зі своєї ініціативи став “символом віри”, уособленням певних політичних традицій українського руху. З'являються наполегливі спроби довести “виключні” права на успадкування теоретичних ідей М. Драгоманова певними політичними симлами. Далі учений вказує, що “переможена сторона” – українські соціалісти різних гатунків та, частково, націонал-демократи продовжують висловлювати переважно позитивне ставлення до М. Драгоманова [431, 36].

Пізніше, найбільш активно видання творів та дослідження окремих аспектів драгоманських студій відбувається в Галичині

та Буковині. З'ясовуючи таку активність А. М. Круглашов вказує на те, що тут зосереджуються основні політичні центри діяльності прихильників і противників М. П. Драгоманова, тут його ідеї дискутуються на громадських зібраннях, під час проведення різних публічних акцій української інтелігенції [431, 29].

Здебільшого дослідники роблять наголос на позитивних впливах ученого і громадського діяча на суспільно-політичне, наукове й культурне життя західноукраїнських регіонів, на вихованні ним плеяди радикальної молоді, яка внесла свіжий струмінь у розвиток галицько-українського та буковинсько-українського суспільства [431, 27].

Він для прикладу наводить висловлювання Б. Барвінського, який зазначав, що великий вплив на галицьких Русинів мав український переселенець, бувший професор київського університету Михайло Драгоманов, який став ширити між молоддю поступові західноєвропейські думки, закликав її до правдивої наукової праці [431, 27]. “Цей же автор - продовжує А. М. Круглашов, - намагався повернути українській критиці Драгоманова певну збалансованість між тогочасними запитами та устремліннями національно-патриотичної інтелігенції та врахуванням імовірностей та ступеня зрілості українського руху в роки розвитку таланту Драгоманова. Наприклад, він оскаржував суворий вирок І. Франка щодо недостатності, хибності драгоманівської програми автономізму, сформульованій у “Вільній Спілці...” [431, 27.]

В Надніпрянській Україні до оцінки політичної спадщини М. П. Драгоманова звертається Г. Коваленко [431, 27].

У цей час відбувається “вихід” Драгоманова за межі української, російської історіографії та наукової літератури слов'янських народів. Зокрема, переваги його конституціоналізму, особливості його концепції федералізму та місцевого самоврядування з симпатією аналізував М. Вебер [431, 28.]

Маємо також цілом слухне твердження А. М. Круглошова про те, що західноєвропейські автори і раніше звертали увагу на творчість М. П. Драгоманова. Але це були, насамперед, відгуки на його фольклорно-етнографічні студії, оцінки його наукових праць, виданих ним коментарів до епістолярної спадщини М. Бакунуна, О. Герцена тощо. Традиційно, сюжети, пов'язані з Драгомановим знаходили своє місце в працях з історії революційного руху, лібералізму та опозиції в Росії. Українські аспекти творчої спадщини вченого, значення його теоретичного осмислення “українського питання”, майбутності народів Східної Європи залишались поза увагою західноєвропейських дослідників [431, 30].

У цей час відбувається становлення історичної науки в радянській державі. Українські ж більшовики, відчуваючи певний дефіцит легітимності їхньої влади в Україні, недостатньо фаховість радянських дослідників на початку 1920-х років охоче й відверто намагаються “більшевізувати” ідеї та оцінити роль М. П. Драгоманова в історії під своєрідним кутом зору.

Прикладом зазначеної вище ситуації є ювілейний збірник “Пам'яті Михайла Драгоманова” 1895-1920 [620] за редакцією Я. Довбищенка, де, окрім зазначених нижче праць Драгоманова, містилася публікація А. Луначарський, який ще 1914 р. в у журналі “Дзвін” опублікував статтю “Шевченко і Драгоманів” [507]. Сучасні науковці часто звертаються з оцінками його одноіменної публікації у цій збірці, вже як радянського діяча. Цікаво було б порівняти їх зміст.

У вступній частині названого вище збірника зазначалось те, що 25-ті роковини з дня смерті Драгоманова прийшлися на часи здавалося б цілковитої переваги та переведення в життя ідалів Драгоманова, і нині, як і у попередні важкі часи нашої історії, ім'я Драгоманова не здобуло належної оцінки та пошани широких мас українського суспільства [620,3]. До речі у ньому друкувалися

“Байка Богдана Хмельницького”, “Віра і громадські справи”, “Заздрі боги” М. П. Драгоманова.

З цього А. В. Круглашов робить висновки про те, що українські комуністи готові взяти не себе працю популяризації драгоманівської спадщини. І ставить запитання Для чого? І знаходить відповідь вказуючи, що їм було потрібно пристосувати драгоманівський авторитет до потреб утвердження влади, що постала в Україні з хаосу інтервенції, бруталностей громадянської війни та терору всіх кольорів (“червоного”, “білого”, “зеленого” та іншого). Ця влада гостро потребувала ствердження в очах українського суспільства як його захисника та виразник “кращих традицій” українського народу, його інтелігенції [431, 34].

Отже становлення радянської історіографії також дало поштовх для активізації драгоманівських студій. У ці роки публікуються джерела, зокрема, І. Ткаченко у журналі “Червоний шлях” №№ 4-5 за 1923 р. опублікував недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. І. Авраменко підготував розвідку “З листування Драгоманова (про листи написані під час перебування у Софії)” [26, 254-263]. 1924 р. С. Глушко в журналі “Україна” публікує дві статті присвячені Драгоманову і недільним школам та споминам В. Антоновича про М. Драгоманова [130-131]. М. Бужинський у своїй розвідці, опублікованій у цьому ж журналі, звертається до гімназійних років навчання М. П. Драгоманова [90].

У 1925 р. В. Алексеев публікує книгу “М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк” (К., 1925). І. Гревс в журналі “Былое” друкує статтю “М. П. Драгоманов о Тургеневе (1925) [140].

Активізуються наукові дослідження спадщини М. П. Драгоманова й на рубежі. В еміграції в рамках діяльності Українського Соціологічного інституту та тісної співпраці з Українською партією соціалістів революціонерів 14 листопада

1920 р. в “Обецнім” домі у Празі була проведена академія пам’яті Михайла Драгоманова з приводу 25-ліття його смерті. Перед присутніми виступили з доповідями М. Грушевський “Значіння Драгоманова в соціальному і національному розвитку України” та М. Шраг “Соціальний світогляд Драгоманова”). Матеріали цієї академії разом з деякими джерелами до вивчення світогляду та діяльності М. Драгоманова були згодом опубліковані окремою працею, що зустріла прихильні відгуки оглядачів українського культурного життя в еміграції [883, 205].

Для поширення спадщини М. П. Драгоманова у цей період свого життя багато зробив М. С. Грушевський. Зокрема, учений підготував до друку у видавництві Українського соціологічного інституту наступні праці: “Передне слово., “Малоруський інтернаціоналізм”, “Нації Східної Європи та інтернаціоналізм, соціалізм”. З починків українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток” [529, 432]. Учений також публікує статті присвячені історичній ролі Драгоманова в політичному і національному розвитку українська (1920) [144], та монографію: “З починків українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”(1922) [119].

Так українські оглядачі відзначали видавничі здобутки керованим М. Грушевським Українського соціологічного інституту у справі розгортання плідної науково-дослідної та видавничої діяльності в еміграції і те, що ключові події української історії не залишилися без уваги. Вони як подію великої ваги називали відзначення 25-ї річниці смерті М. Драгоманова та осмислення в контексті цієї події феномену української політичної еміграції. Як зазначає В. В. Тельвяк присвячений цій події названий нами вище науковий збірник, поряд з важливими першоджерелами до пізнання еміграційної доби діяльності М. Драгоманова, містив також розлогу вступну статтю М. Грушевського [883, 260].

На думку ученого, це – глибокі авторські роздуми над особливостями української еміграції 70-80-х років XIX ст. та одна з перших спроб її всебічної реконструкції. Незважаючи на такий пропедевтичний характер щодо постановки проблеми дослідження тієї доби, а також постаті М. Драгоманова, як підкреслювали оглядачі була ґрунтовним внеском у її дослідження [260].

М. Шаповал у 1920 році свою розлогу статтю присвятив висвітленню соціалістичного світогляду М. П. Драгоманова [811]. Пізніше вже у 1937 р. у збірці “М. Драгоманов. Вибрані твори” під загальною редакцією П. Багоцького друкується його змістовна стаття “Драгоманов як ідеолог нової України” [810].

Вже повернувшись в Україну, М. Грушевський, поряд з іншими напрямками наукового дослідження української історії, значну увагу приділяє необхідності розгортанню досліджень історичного драгоманознавства. І демонструє це на особистому прикладі. Учений у своїх статтях звертається до оцінки з нагоди 50-ліття виходу “Историчних пісень малоруського народу” Антоновича і Драгоманова (1924) [147], історичній місії Драгоманова [146], взаємовідносин Драгоманова з галицькою молоддю [148], друкує розгорнуту рецензію на книгу Д. Заславського, присвячену Драгоманову (1926) [143], редагує у виданні “За сто літ” “Матеріали з громадського й літературного життя в Україні XIX – початків XX ст.” (К., 1927. Кн 1.) та “Переписку М. Драгоманова з В. Навроцьким ” підготовлену К. Студинським [432]

За творчістю й діяльністю М. Грушевського уважно стежили радянські партійні функціонери, їх дошкуляла редакційна політика вченого в журналі “Україна, шпальти якої принципово залишалися осторонь офіційної марксистсько-ленінської проблематики” [883, 256].

Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гострокритичної рецензії на нього в радянській періодици.

Так в огляді В. Юринця, що з'явився на початку 1936 р. та сторінках “Більшовика України” і який проаналізував В. В. Тельвяк, зокрема, критикувалася стаття М. Грушевського “Місія Драгоманова”. Вона була названа рецензентом взірцем того як висловлюються погляди, що “об’єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки”. Пересмикуючи авторські цитати, - зазначає В. В. Тельвяк (метод, що зрештою став традиційним для радянського суспільствознавства в аспекті боротьби з ідеологічними опонентами), критик за будь-яку ціну намагався довести, що М. Грушевський хибно ставиться “до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й зразки революційних ідеологій” [883, 257].

Продовжуючи огляд зазначимо, що у той час ще були можливості звернень до спадщини М. П. Драгоманова. Так, наприклад, не залишився непоміченим 30-річчя смерті вченого. У журналі “Знання” М. Яшик цій сумній даті присвячує свою публікацію [827]. О. Пчілка, уя зазначалося вище, у журналі “Україна друкує “Спогади про Михайла Драгоманова [662]. Л. Доборовольський у “Записках” історико-філологічного відділу Академії педагогічних наук за 1926 р. звертається до осягнення первісної ідеології Драгоманова [176]. У цьому ж виданні вміщена стаття А. Степовича де проаналізовані погляди ученого на слов’янську проблематику [731].

Змістовністю також відрізняються статті такого вченого, як М. Возняк. Написані ним у 1923, 1926, 1930 роках вони безпосередньо присвячені листуванню М. Драгоманова з В. Навроцьким [106], аналізу доповнення М. П. Драгоманова до його “Австро-руських споминів” у відповідь рецензентові “Діла” [104], невиданій статті вченого про фольклорну літературу [108], матеріалам до історії історичної місії М. П. Драгоманова [103], діяльності Драгоманова у відновленій “Правді” з додатком його листів до Ол Барвінського й Ол. Кониського та останнього до нього [105].

Публікації присвячувалися різним аспектам життя та діяльності М. П. Драгоманова. Так, наприклад П. Тучапський у двох своїх статтях висвітлює національні погляди та роль Драгоманова в суспільному русі Росії й України [752-753]. К. Студинський у часописі “Україна” за 1926 рік одну з своїх статей присвятив першій зустрічі Михайла Драгоманова з галицькими студентами” [734], а у другій своїй публікації в “Записках” Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ” надрукував переписку М. Драгоманова з В. Навроцьким (1927) [735].

Низку статей, присвячених архівним відомостям про М. Драгоманова, його оцінки в українській критиці та листах до О. М. Пипіна, редаговані М. Грушевським, друкує у 1925-1926 та у 1928 р. О. Дорошкевич [186-188]. С. Ліндфорс звертається до оцінки спогадів про М. П. Драгоманова (1926) [457].

Спогади, статті про М. П. Драгоманова друкуються, як зазначалося вище в журналі “Україна”, зокрема В. Міяковського: “Звільнення Драгоманова з Київського університету”(1926) [514] та С. Шамрая: “Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова [808]”.

1928 р. М. Грушевський у “Записках Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ “За сто літ”(Кн. 2) також друкує публікацію “Драгоманов у Флоренції” де містяться його записка, адресована В.Б. та В.І. Антоновичам і О. Ф. та О. І. Кістяківським (між 1866 та 1868 рр.); шість листів Драгоманова до О. Ф. Кістяківського з Флоренції 1871-1873 рр. та два листи Л. М. Драгоманової до О. І. Кістяківського того ж періоду з коментарями, “Листи до О. М. Пипіна” (Кн. 3) з коментарями О. Дорошкевич [529, 433]. Цього ж року Комісією Західної України Всеукраїнської академії наук публікується ґрунтовне видання “Листування І. Франка і М. Драгоманова” [529, 433]. Лише через рік на це видання, як рецензент, реагує Г. Костюк у журналі “Червоний шлях” (Харків, 1929. Ч. 4) і дає йому

історико-партійну оцінку [433]. У збірнику “За сто літ” 1929 р. вміщена стаття Л. Мищенка “З минулого століття” [511].

С. Козуб 1930 р. у журналі “Червоний шлях” надрукував статтю “Коцюбинський як учень Драгоманова [368]” У цьому ж році К. Копержинський проаналізував у своїй статті громадсько-політичну тактику М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х років XIX ст. [383]. Г. Бакалев у своїй статті, опублікованій у журналі “Катогра и ссылка,” розглядаючи сторінки історії російської революційної еміграції в середовищі болгар, значне місце відводив діяльності М. П. Драгоманова [841]. Неодноразова до оцінки життя і спадщини М. Драгоманова, неодноразово, звертався А. Кримський [419-420].

Життя та творчість М. П. Драгоманова не залишалася поза увагою у середовищі української громадськості й поза межами радянської України. На галицьких теренах в українських виданнях та преса на своїх шпальтах знайомить читачів з провідними думками та спадщиною видатного вченого.

Так, М. Галущинський у Львові 1921 р. видає брошуру “М. Драгоманов – ідеолог нової України” [113]. І. Свенціцький роком пізніше окремим відбитком випусив своє видання “Драгоманов і Галичане” (Львів, 1922) [705].

С. Томашівський для журналу “Політика” підготував низку публікацій і серед них у 1925 р. вийшли статті: “Драгоманов і Галичане” та у двох частинах “Трагедія Драгоманова” [746, 747-748]. А. Барвінський у “Літературно-науковому віснику” публікує розлогу статтю “М. Драгоманов про становище львівської “Правди” і галицьке москвофільство та про автономію України” (1927) [431, 91].

1931 р. заходами Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у його “Записках” (Т. 151) публікуються “Листи до галицького намісництва і до М.Павлика” [433]. 1933, 1935 рр. у Львові друкуються праця М. Драгоманова, зокрема “Що треба робити?” [529, 434]

Отже у Західній Україні і, зокрема у Львові зусиллями науковців та громадськості виходять цінні матеріали присвячені взаєминам М. П. Драгоманова з галицько-буковинськими науковими діячами, про його участь у партійному-політичному житті краю та України.

Одночасно нерідко негативно проявлюються деформуючі політичні впливи в 20-30-х роках ХХ ст. в розвитку української нерадянської історіографії серед науковців і громадських діячів цього регіону України та в еміграції.

Одні, і серед них М. Голушинський, на першопочатку ідеологічної кампанії проти “драгоманізму” виступає на захист Драгоманова, інші і серед них В. Дорошенко, намагаючись поєднати критичний підхід до спадщини попередників з повагою до того позитивного, що було внесено ними у загальну скарбницю вітчизняної суспільно-політичної думки, наголошують на “об’єктивних”, “виправдальних” щодо покоління останньої третини ХІХ ст. обставиних, в яких був можливим і зрозумілим їх федералізм та спектичне ставлення до ідеалу самостійної державності [431, 38],

Хоча політичні ідеали Драгоманова зазнають усе більшої критики, й діячі українського руху тих часів, однак його авторитет залишається досить високим і для дослідників, які далекі від захоплення його політичними поглядами та громадською діяльністю [431, 39].

Однак чим далі, то все сильніше виявляється тенденція критики, наслідком якої стало впадіння точки зору вини Драгоманова у тому, що Україна не стала самостійною державою

До таких опонентів, як стверджували помилковість та хибність політичних поглядів М. П. Драгоманова, як зазначає А. М. Круглашов, належав В. Будзиловський і, особливо, Д. Донцов, М. Мухін та К. Чехович. Одночасно не всі дослідники і, зокрема А. Дольницький погоджувалися на такий наступальний

антиісторизм і нагадували, про справжні умови у яких діяло покоління “драгоманівської доби” [431, 46].

На думку А. М. Круглашова однією з небагатьох робіт 1920-х рр., яка до сьогодні заслуговує на повагу дослідників творчості М. П. Драгоманова та історії українського руху, залишається праця Ю. Охромовича “Розвиток української національно-політичної думки” (Львів-Київ 1922) [47].

Таким чином українська революція, відновлення державності України стали потужним чинником активізації історичних досліджень у тому числі у галузі драгоманознавства. Різні політичні сили намагалися використати спадщину М. П. Драгоманова у своїх цілях, іноді з метою духовного осмислення його історичної місії. Ообливо активно цей процес відбувався в період революційних змагань 1905-1907 та 1917-1921 років.

Згасання Української революції, становлення більшовицької влади і одночасний спротив національної інтелігенції та молоді, повстанський рух змусив владу вдатися до політики “коренізації”, в Україні “українізації”, що також сприяло історичним дослідженням, як і інерція започаткованого в революційні роки історіографічного процесу. Зазначене яскраво відбилося на дослідженнях присвячених М. П. Драгоманову.

З одного боку їх стимулювала українська політична й наукова у еміграції, повернення М. С. Грушевського в Україну і створена ним система історичних установ у структурі ВУАН та формування його наукової школи. Взагалі Київ до початку 30-х рр. стає провідним центром досліджень драгоманівської творчості.

Саме у ньому спостерігається вихід значної кількості джерелознавчих та історико-політичних матеріалів, статей, праць присвячених М. П. Драгоманову, з іншого – статусні представники “всесоюзної” і радянської української історіографії, коли вона ще не зміцнилася, спершу намагалися перетягти на свій бік

політичну драгоманівську спадщину, але із зміцненням та керуючись ленінськими вказівками, після 1924 р. відкунули її.

Зазначене особливо яскраво демонструє книга Д. Заславського “М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк” (1924). У цьому виданні, між іншим, віддавалося належе своїм попередникам, характеризувалися праці В. Бочгучарського, В. Деборія-Мокрієвича, В. Засуліч, Б. Кістяківського та інших учасників українського і загальноросійського визвольного руху, які так, чи інакше оцінювали світогляд і політичні позиції М. Драгоманова [374].

Це видання було позитивно оцінено М. Грушевським, який сподівався, що це лише початок наукового вивчення особи і творчого доробку М. П. Драгоманова. Але такого не сталося. Послідували арешти, впровадження репресивно-каральних заходів влади, знищення наукових шкіл та осередків і взагалі історична наука в Україні вже в перші і наступні десятиріччі радянської влади зазнала значного партійно-ідеологічного впливу.

Вже у 1934 р. той же Д. Заславський у своїй книзі “М. П. Драгоманов (К истории украинського націоналізму)” (М., 1934) піддає критиці праці своїх попередників називаючи їх самих буржуазними лібералами чи буржуазними націоналістами а самого М. Драгоманова, згідно ленінської характеристики оцінює, “як національного міщанина” а його праці вважає джерелом ідеологічних диверсій “українського буржуазного націоналізму”

Варто зазначити, що багато сучасних дослідників звертаються до оцінки цих книг Д. Заславського. Також, детально аналізує в цілому історіографію та погляди цього автора, А. М. Круглашов [431, 31]. Він зокрема зазначає, що дві книги одного й того ж автора. Джерела до праці не змінилися за десятиріччя принципово, автор теж не перейшов з табору марксистів до якогось іншого. Також корінно змінився суспільно-політичний клімат, закінчилась “українізація”, набирала силу

“сталінізація. Чуйливе серце радянського історика не залишилось байдужим до нового повороту в політиці партії [431, 37].

У той же час А. М. Круглашов позитивно характеризує праці О. Гермазе [102] у тому числі його “Нариси з історії революційного руху на Україні”(1926), та монографію Ф. Савченка “Заборона українства 1876 р.” (1930) [690].

Учений зазначає, що після цього, з тридцятих років драгоманівська тема поступово, але неухильно стає все більш “непопулярною” в Радянській Україні, щодо нього дозволялось і вважалось можливим висловлення переважно критичних, а ще краще, відверто негативних суджень [431, 37-38].

Таким чином найбільш уважним та емоційним до висвітлення життя та творчості М. П. Драгоманова у розглянутий вище період, було ставлення в українському інтелектуальному та політичному середовищі. Щодо останнього то виявляється тенденція у різні часи використати на користь свої політичних цілей Драгоманова. Спостерігають хвилі спалаху й згортання до нього та його спадщини інтересу, а з поразкою визвольних змагань 1917-1921 рр., частина еміграційного середовища та західноукраїнських діячів поставило під сумнів універсальність політичної спадщини українського громадського діяча, і як певний стереотип супроводжувала українську інтелектуальну думку другої половини ХХ ст.

Однак цього не сталося з науковою спадщиною М. П. Драгоманова. І західноукраїнські і еміграційні наукові кола в цілому позитивно її спримаючи, не раз давали аргументовану відсіч спробам розінчати його політичні ідеали. Але в цілому авторитет Драгоманова залишається високим.

Представники радянської історіографії з самого початку намагалися надати вивченню життя та творчості М. П. Драгоманова ідеологізованої спрямованості і певний час лояльно ставилися до його спадщини, однак із зростанням молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної

нетерпимості з другої половини 1920-х та керуючись ленінськими вказівками перейшли до критики драгоманознавства. Це особливо стане помітно у наступні історіографічні періоди.

1.3 Дослідження постаті і спадщини М. П. Драгоманова у радянській історіографії (міжвоєнний період)

Драгомановська тема не перестає хвилювати українських діячів і науковців 1930-х рр. Вони були не лише під впливом тогочасної партійної боротьби в Галичині і в еміграції, яка певною мірою була породженням і втіленням драгомановської програми організації українського руху, вимагала відповіді на запитання про значення цінностей та орієнтирів, які він обстоював [431, 48].

Певні досить правильні висновки робив М. Стахів розглядаючи 1938 р. історію українського політичного руху в новітні часи [729]. Окремі праці М. П. Драгоманова перевидавалися й коментувалися в еміграції. [432, 9]. Як зазначалося вище Український науковий інститут ініціював дослідження драгомановіської проблематики. Вона входила у навчальні програми підготовки істориків для дослідницької діяльності Українського вільного університету у Празі, серед викладачів якого були і історики Д. Дорошенко, Б. Крупницький О.Лотоцький - симпатичні Драгоманова.

Діяльність осередків історичної науки і центрів українознавства в Західній Україні та діаспорі забезпечувала збереження і примноження національних традицій української історіографії у протистояння офіційної радянської історичної думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало її самобутність, насамперед національний зміст [859, 291].

Драгоманознавець - А. М. Круглашов у своїй монографії підрозділ г) присвятив висвітленню міжвоєнного періоду в історіографії [431, 34-49], зокрема зазначав, що міжвоєнна

історіографія відзначалась надзвичайною політичною заангажованістю, пафосністю, нерідко крайньою ідейною нетерпимістю, одномірністю суджень і висновків багатьох авторів. Як ніколи раніше, вона була відверто поставлена на користь служінню певним партійно-політичним інтересам. Ці інтереси як в українській радянській, так і в нерадянській українській історіографії видавались за загальнонаціональні, за такі, що не можуть не бути визнані важливими, правильними, такими, що потребують негайного задоволення [431, 48].

Автор здійснив детальний аналіз радянської історіографії. Він висвітлив діяльність львівського наукового центру і академіків М. Возняка та К.Студинського, проаналізував праці Д. Заславського про життєвий шлях М. Драгоманова а також розвідки О.Гермайзе, монографію Ф.Савченка “Заборона українства 1876 р.” (1930), публікації науковців і громадських діячів Західної України та зарубіжної української історіографії, зокрема В.Дорошенка, Б. Барвінського, С. Лакуста, Д. Дорошенка, В. Бужзиновського, Ю. Охримовича А. Ленчика, М. Андрусика, та інших.

Учений не обійшов своєю увагою й публікації, які мали антидрагоманівське спрямування. Так, за його спостереженням у цю пору розквіла публіцистична творчість найбільш яскравого противника “драгоманівщини” Д. Донцова [166]. Не відставав від Д. Донцова і М. Мухин [553-582]. Вони намагалися спадщину М. Драгоманова розглядати як ідеологічний феномен і абсолютно потужну у своєму руйнівному впливі на українську націю. Вже напередодні Другої світової війни К. Чехович [807] закликатиме поборювати філософські складові “драгоманівщини: “фальшиву ідею поступу”, а також “безбожництво, бездержавність і русофільство” [432, 10].

Тодішні науковці в своїх дослідженнях намагалися у різний спосіб спростовувати такий заполітизований погляд на політичну спадщину М. Драгоманова. Отже, не всі дослідники погоджу-

вались на такий наступальний антиісторизм. На думку А. М. Круглашова, заслугоує на повагу праця Ю. Охримовича “Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова)” (Львів-Київ 1922). Варто також зазначити, що 1965 р у Нью-Йорку ця праця була перевидана [609]. Висновки її автора відрізнялись поєднанням дослідницької сумлінності, науковою аргументації та бажанням зрозуміти напрямок розвитку поглядів М. П. Драгоманова у загальних рамках історії українського визвольного руху, європейської політичної думки.

Агресивна антидрагоманівська критика породжувала спроби відстояти політичні ідеї Драгоманова від надто довільних тлумачень. М. Стахів [729], наприклад, робив висновок, що М. Драгоманов врятував для України нове покоління. І в 1930-х роках діячі українського національного руху зустрічались із завданнями, подібними до тих, що їх раніше розв’язував Драгоманов, тому його праці перевидувались.

У час розгортання підпільної боротьби ОУН, - відмічав А. М. Круглашов. - набули актуальності погляди Драгоманова на політичний терор, на небезпеки підпільної роботи тощо. На переконання автора, міжвоєнна література відзначалась політичною за ангажованістю, пафосністю, нерідко крайньою ідейною нетерпимістю та одномірністю висновків [432, 11].

Утім, А. М. Круглашов, відмічаючи вторгнення неприхованого суб’єктивізму в твори українських авторів цієї доби знаходить з висоти сьогодення умов в певні позитиви. Вчений вважає, що поява різких антидрагоманівських творів відіграла ту позитивну роль, що змушувала замислюватися над проблемами історичної відповідальності ідеолога за свої політичні приписи та програми, зобов’язувала до дискусій про шляхи та засоби служіння нації, про співвідношення інтелектуалізму та прагматизму, раціонального та вольового, ідеального та реального у політичній діяльності [431, 49].

На його думку, ця література вимагала від вітчизняних науковців, інтелігенції відповіді на питання: яким баченням минулого і яким образом майбутнього має керуватись українська нація, які шляхи і які духовні орієнтири виведуть її зі стану упослідженості, провінційності та занепаду. Вона творила культ національної державності, якого справді бракувало представникам драгоманівського покоління, але чомусь наполягала, що це завдання можна досягнути за рахунок відмови від принципів гуманізму та демократії, людської моралі [431, 49].

Учений також стверджує, що надмірна емоційність аргументації, містична риторика, часом ледь не шаманізм прийомів впливу на уяву читача, притаманні такій літературі, нерідко у спотвореній формі віддзеркалювали нагальну потребу у нових парадигмах осмислення і вирішення вузлових питань життєдіяльності нації [431, 49]. З цього виходило, що безмежний пафос волюнтаризму породжував зворотню реакцію: намагання відстояти цінності наукового аналізу, довести важливість для національного колективу знань, опертих на досвід і достеменні, ефективні, є не лише зовнішньо ефектні методи інтерпретації історичних подій та політичних процесів [431, 49].

Варто наголосити, що саме такий науковий підхід до дослідження української історії її провідників демонструвала наукова і освітня діяльність української еміграції.

Неоціненою з точки зору найповнішого втілення інституційної організації наукового життя української еміграції в міжвоєнній Польщі, як зазначалося вище, була діяльність Українського наукового інституту, його відповідних комісії і, зокрема, комісія дослідження історії українського руху (голова – О. Лотоцький, секретар – В. Біднов), яка зробила значний внесок до вивчення політичної історії України.

Голова комісії О. Лотоцький працював над синтетичною працею з історії української національної думки. Історик Г. Лазаревський опрацював архів М. Драгоманова, придбаний в

його доньки за допомогою міністра С. Червинського. Основу архіву становили листи до М. Драгоманова діячів революційного руху з цілої Європи, рукописи, надіслані до часопису “Громада”, листи самого Михайла Петровича до рідних. Частину архіву (листи діячів Старої Громади до М. Драгоманова) була опублікована, як зазначалося вище, в 37-му томі “Праць” Українського Наукового Інституту [877, 155, 170].

Таким чином, у міжвоєнний період поряд із науковим підходом до осягнення спадщини М. П. Драгоманова існував і інший сповнений політичної заангажованості та відповідаючий певним партійно-політичним інтересам.

1.4 Зарубіжна, українська діаспорна повоєнна історіографія життя і творчості М. П. Драгоманова

Повоєнні роки відмічені рядом домінантних подій у розвитку української історіографії в діаспорі та третьою хвилею еміграції, яке не лише носила масовий характер, але й увібрала у себе значній прошарок серед біженців інтелігенції, людей з вищою освітою, учених у тому числі й істориків. Основні осередки українського наукового життя були зосереджені в Чехословаччині, а потім у західній Німеччині: наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет, Українська економічна школа, Богословсько-педагогічна академія та ін.

Визначну роль у діяльності цих зарубіжних центрів, за словами Я. С. Калакури, відігравали такі відомі дослідники як Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Крупницький, І. Раковський та ін. До них приєдналися українські історики О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін., які, опинившись в еміграції, творили праці, альтернативні до радянської історіографії [859, 316].

Досить ґрунтовним є аналіз А. М. Круграшовим повоєнної історіографії а саме зарубіжної історіографії і доробку українських дослідників у діаспорі; радянської історіографії, яку він кваліфікує як “повернення” Драгоманова та змагань цих двох гілок історичної науки за “справжнього Драгоманова”.

Вивчення цих пластів літератури автор розпочинає з повоєнної, що з’явилася з-під пера українських дослідників за кордоном.

На думку А. М. Круглашова спочатку їх автори не вносили суттєвих змін в осмислення питань теоретичної спадщини М. П. Драгоманова. Але помітно зростає бажання авторів підійти до вивчення спадщини Драгоманова зі зважених позицій, відчувається вплив західноєвропейських і північноамериканських методологічних шкіл і напрямів розвитку історичної думки на творчість дослідників.

Далі учений аналізує праці І. Мазепи, статті сина М. Драгоманова Світозара, розвідки Є. Пизюра. Останні присвячені аналізу драгоманівського конституціоналізму.

Вказуючи на те, що проблема визначення ідейного спрямування творчості Драгоманова, місця його концептуальних розробок в українському та тогочасному європейському інтелектуальному, політико-філософському розвитку приваблювала дослідників різного рівня наукової кваліфікації та ідеологічних уподобань, автор, не аналізує їх праці в своїй монографії і лише, серед інших, посилається на праці К. Подолянина., Р. Млиновського, Є. Бачинського, Б. Крупницького Я. Чиж, цитує І. Борщака.

Зарубіжні дослідження творчості Драгоманова з 1945 до 1998 рр. А. М. Круглашов поділяє на два основні різновиди.

Це, по перше, дослідження окремих аспектів творчості М. Драгоманова у країнах соціалістичної співдружності. Друга група це – це дослідження вчених західних країн. У першій групі перед вела Болгарія. Тут продовжував свою діяльність,

досліджуючи науково етнографічну спадщину М. Драгоманова М. Арнаудов.

Над дослідженням наукової творчості вченого, насамперед внеску у розвиток болгарської етнографії та фольклористики, становлення академічної, університетської освіти працювали й інші вчені Болгарії.

Автор має на увазі П. Атанасова, який друкувався в Україні [23-24] і, зокрема 1965 р. в Українському історичному журналі надрукував свою статтю “Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв’язків” [25]. Вчений також наголошує не тому, що предметом зацікавлень цієї групи дослідників не були безпосередньо політичні погляди М. Драгоманова, а переважно, якщо не виключно, його наукова та педагогічна діяльність.

По-перше, тому, що цими аспектами своєї творчості М. Драгоманов справді чимало прислужився болгарському народові. А по-друге, напевне, інтерес до дослідження його політичних поглядів не заохочувався в країні, де наукова діяльність також розумілася як різновид планової, адміністративно регульованого господарства [431, 52].

Спостереження над літературою дали можливість автору константувати факт більш вільних умов для творчої ініціативи дослідників у Польщі, де в 1960-70-і рр. вийшла низка праць з історії української суспільно-політичної думки.

За спостереженнями А. М. Круглашова, цікавим і найбільш помітним дослідником цього періоду була Е. Горнова. Вона послідовно і уважно вивчала різні аспекти творчості Драгоманова, як от, єврейське питання, українсько-польські стосунки та навіть спробувала узагальнити основні тенденції історіографії, присвяченої М. Драгоманову. Мається на увазі книга присвячена оцінці діяльності М. Драгоманова в історіографії українській, російській та польській (Ороле, 1967) [839] і стаття політична діяльність Драгоманова у

висвітленні польської історіографії [113]. Їх зміст вже проаналізований в сучасних публікаціях.

Учений також вказує на те, що віддаючи належне своєму часові та умовам, Е. Горнова разом з цим зважено, сумлінно підходила до інтерпретації теоретичної спадщини українського вченого. Вона намагалась запропонувати нові підходи до його принципових позицій з того комплексу політичних питань, що турбували українське та польське суспільство у другій половині XIX століття.

Окремих аспектів “драгоманознавства” торкався С. Козак. У цілому, - вважає автор, - дослідники в Польщі проявили значну зацікавленість спадщиною М. Драгоманова, вивчення якої посідає досить стале місце у польській україністиці, яка динамічно розвивається упродовж другої половини XX століття [431, 53].

Щодо інших напрямків досліджень то А. М. Круглашов констатує, що за межами соціалістичного табору історіографічні сюжети, пов'язані з Драгомановим, зустрічаємо переважно у кількох напрямках досліджень. Передовсім, це історія визвольного руху народів Росії взагалі.

По-друге, це вивчення діяльності російських революційних організацій, де основна увага робиться на критиці Драгомановим діяльності російських революціонерів, його полеміці з “народовольцями тощо.

По-третє, і це найбільш виразно, Драгоманов цікавив західноєвропейських та північноамериканських учених (дослідників США та Канади) з точки зору його участі в російському опозиційному русі, в земських акціях, його впливу на ідеологію російського лібералізму [431,]53.

Продовжуючи далі свій аналіз учений зазначає, що його ж українська спадщина, східноєвропейські виміри творчості та діяльності або зовсім не цікавлять дослідників, або згадуються побіжно. Ці розвідки, що відрізнялись науковою виробленістю і заслуговують на інтерес сучасних дослідників, засвідчують вплив

політичних факторів на інтереси західних науковців, що спеціалізувались з історії СРСР, російської історії, східно-європейської історії.

Відсутність підстав, як здавалося більшості з них, для демократичних зрушень у Радянському Союзі, особливо ж у сфері міжнаціональних відносин, призводили до недооцінки “національного фактору” до “російськоцентричного” погляду західних учених на історію народів СРСР, на діяльність окремих громадських діячів і політичних мислителів [431, 53].

Крім того, користувався особливими симпатіями дослідників якраз ліберальний компонент російського визвольного руху, відповідно викликаючи зацікавленість науковців країн так званої ліберальної демократії. Цим, а також переважаючим у повоєнні десятиріччя впливом професорів-емігрантів із Росії в академічному та інверситетському середовищі Західної Європи та Північної Америки й можна пояснити напрямок історичних досліджень науковців, які звертались до Драгоманова [431, 53].

Отже А. М. Круглашов глибоко й ґрунтовно опрацював масив літератури, виділив у ній дві групи досліджень і на широкому соціально-політичному фоні розкрив особливості зарубіжної історіографії, звернувши певну увагу на внесок українських дослідників діаспори у вивчення комплексу питань та аспектів драгоманознавства.

Таким чином, осередки української історіографії за рубежем з об’єктивних причин поступово перемістилися з країн Західної Європи до США і Канади. Хоча між ними виникали напружені, а часом і конфліктні ситуації у взаємовідносинах існуючих та новостворених інституцій та істориків різних методологічних орієнтації все ж поповнившись новими силами, спираючись на наукові традиції своїх попередників, продовжили дослідження драгоманознавчої проблематики.

1.5 Особливості вивчення життя та творчості М. П. Драгоманова в радянській історіографії 1945 р. – 1960-х років її змагання з діаспорою історіографією за “справжнього” Драгоманова

Війна завдала катастрофічних втрат Україні її народу, економіці й культурі та нації. у тому числі й історичній науці. Чимало істориків загинуло на фронтах війни, в партизанських загонах, у гітлерівських і сталінських таборах, були змушені емігрувати за кордон. Однією із таких втрат був наприклад О. Грушевський (1877-1943) – історик, літературознавець, педагог і громадський діяч.

Він зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки та архівної справи. Як учений збагатив наукове українознавство низкою праць з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії та літературознавства. Змістовою є його статті “З життя київського гуртка в 1970-1874 рр.” [825] та “Драгоманов і галицька молодь” [123] у яких проаналізована громадська і політична діяльність М. П. Драгоманова.

На розвиток історичної дуки в УРСР в зазначений період позналися апогей культу особи Сталіна і заходи щодо його критики, які відкрили шанс для повернення радянській історичній науці її природних функцій правдивого і об’єктивно висвітлення подій та фактів, спротив перемін та намагання зберегти існуючу систему, утримати під своїм контролем історичну науку як інструмент партійного вплива та українське населення та ін. []

Варто зазначити, що науковці вже зверталися до оцінки цього і наступних періодів радянської історіографії драгоманознавства в залежності від аспектів, які вони розглядали, реалізуючи свої дослідницькі завдання.

Утім, як і в попередніх і наступних підрозділах, нас цікавить сучасний погляд більш вільний від упередженості,

більш стриманий у захоплені постаттю Драгоманова та об'єктивніший. До того ж залучення історіографічних джерел робить такі дослідження більш ґрунтовними, ніж праці попередників.

Тож таким вимогам і скрупульозністю висвітлення відрізняється й наступний параграф історіографічної частини монографії А. М. Круглашова “Радянська історіографія: “повернення Драгоманова”. Перш за все дослідник вказує на несправедливість тверджень про те що у повоєнний період радянська історіографія лише замовчувала, або нищівно критикувала М. Драгоманова.

Насамперед, українські вчені, особливо після смерті Й. Сталіна та в період “відлиги”, намагались повернути спадщину вченого і громадського діяча українському загалові, враховуючи обставини, які визначили межі “реабілітації” М. Драгоманова, спираючись у своїх оцінках і твердженнях на канони радянського варіанту марксизму-ленінізму та його історичної методології.

Однак не історики, а першими за них із спробами відновити “добре ім'я” М. Драгоманова, виступили літературознавці, дослідники фольклору тощо. Саме вони почали доводити теоретичну вагомість спадщини М. Драгоманова, його справжній патріотизм, інтернаціоналізм, його відданість гуманістичним ідеалам “соціалістичність” його світогляду тощо [431, 54].

Автор також виразно підмітив й ту обставину, що звертаючись до драгомановських сюжетів, учені, які щиро бажали повернути українському читачеві, вітчизняній інтелігенції “забуті імена”, рахувались із канонами радянського суспільствознавства, адептували свої творчі зусилля до лексикону партійної науковості й радянського розуміння об'єктивності дослідження. Це не могло не позначитися на якості та тематичній спрямованості розвідок, присвячених Драгоманову.

У полі зору ученого перебуває конкретний аналіз праць: Д. Заславського і І. Романченка “Михайло Драгоманов. Життя і

літературно-дослідницька діяльність” (К., 1964) [282]; В. Сокурєнка “Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий)” (Львов, 1966) [431, 93], у яких визначилася загальна схема вивчення драгоманознавчої творчості та ролі його ідей в ідеологічній еволюції російського та українського суспільства: український революційний демократ, дрібнобуржуазний реформатор, націоналістичний міщанин. А решта епітетів залежала від міри сумлінності автора, що брався за відповідну тему [431, 56].

До речі, той же самий В. Сокоренко був автором низки статей, у тому числі присвячених поглядам М. Драгоманова на терор (1963) [722], та його боротьбі за політичні права і свободи трудящих (1965) [723].

А. М. Круглашов фіксує тогочасну дослідницьку практику, відмічає деяке пом'якшення партійного контролю над історичною наукою, що виявилось у появі нових елементів і мотивів в історіографії 1960-х років.

Так, наприклад, звертаючись до характеристики узагальнюючої історіографічної статті С. Савченко “Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки” (1969) та ін., автор вказує, що не варто недооцінювати результати цього періоду, як появи низки праць, де проаналізовано або уперше опрелюдноно конкретні джерела, які спрямовані на з'ясування маловідомих, а то й зовсім не досліджених сюжетів, пов'язаних із життям і творчістю М Драгоманова.

При цьому автор посилається на праці О. Я. Лисенка, І. Балики, І. Сердюка, А. Сахалтуєва та ін. дослідників [431, 57].

Одночасно учений підкреслює й обмеження наукових праць цього періоду. Це - явна скутість авторів у виборі тем, самоцензура та острах покарань за “неправильні висновки”, необхідність підпорядкувати свої наукові інтереси загальному, а висновки праць зокрема, пануючим історичним схемам,

ідеологічним смакам, які формувались і змінювались відповідно до чергових “коливань лінії партії” [431, 57].

Утім 1960-і роки, на переконання автора, особливо у зв’язку з відзначенням ювілейних дат, у тому числі, 125-річчя з дня народження М. П. Драгоманова, стали тим часом, коли здавалось драгоманівська тема міцно увійшла в українську радянську наукову літературу: історичну, філософську, правничу, етнографічну та літературознавчу.

Нарешті вона стала предметом досить жвавих і резонансних суспільно-політичних дискусій. Це не могло не стимулювати наукову активність, закладаючи джерелознавчі та історіографічні передумови для вивчення творчості М. П. Драгоманова, його політичної спадщини новими поколіннями дослідників.

Окресливши власний історіографічний підхід, заснований на розумінні предмета та проблемного поля наукового дослідження А. М. Круглашов вважає також, що уперше за роки радянської влади, за буремні часи ХХ ст. з’являються передумови для закладання основ безперервності наукових традицій, для накопичення, переосмислення досвіду поколінь науковців, які йдуть на зміну одне одному і не починають щоразу свою працю з чистого папера. Напевне, в цьому і був чи не найбільший позитив праці поколінь, які творили у 1960-1970-і роки як в Україні, так і в СРСР у цілому [431, 58].

Таким чином, усіх дослідників драгоманознавства цих років можна з певністю класифікувати за одною ознакою а саме – приналежності до методологічних підходів пануючих у радянській історичній науці.

Одночасно виявилися і певні риси саморозвитку і певних дослідницьких перспектив, які пізніше були зупинені компаніями “пропробки” за відхід від канонів пануючого в науці заполітизованого підходу, у тому числі у вивченні питань драгоманознавства.

Повстання в повоєне двадцятиріччя номенклатурної тоталітарної системи організації влади, реалізація комуністичних ідей розбудови суспільства, тягло за собою конфронтацію двох існуючих світових систем. Складовою частиною такого протиборства вважалися суспільні науки, у тому числі історична, яка повинна була реагувати на наукову продукцію, яка вийшла з-під пера діаспорних вчених. Зазначене у повній мірі стосувалось і драгоманознавства.

Виходячи з цього ми не випадково дали назву підрозділу, запозичивши її у А. М. Круглашова. Саме так він назвав наступний параграф свого історіографічного підрозділу. Це ми зробили свідомо, щоб вирізнити факт змагальності двох історіографій та наголосити, що він сприяв розвитку українознавчих студій, робив їх необхідними з точки зору радянської системи. Але чим більш вони ставали “необхідними” у Радянському Союзі, тим жорсткіше контролювалась діяльність науковців, що знаходились “на передньому плані” боротьби з буржуазною ідеологією та різними її націоналістичними проявами.

А. М. Круглашов ілюструє цю змагальність спираючись на працю С. Ріпецького [661-663], який вступаючи в полеміку з радянськими істориками 1960-х рр. намагався захистити “справжнього” Драгоманова від спроб адаптувати його вчення до поточних потреб радянської української історичної науки.

Утім, зарубіжний автор у свою чергу засвідчував власну залежність від пануючих у тогочасній українській діаспорі уявлень про те, яким може бути “справжній національний діяч”, перебільшуючи критичність Драгоманова щодо російського суспільства в цілому і заплішуючи очі на те, що Драгоманов був зовсім не від того, щоби мати союзників також і серед росіян [431, 59].

Варто зазначити, що А. М. Круглашов цілком слушно вказує на те, що на рубежі 40-50-х рр. відбувається зміна поколінь

зарубіжних дослідників українського походження. Йдуть з життя історики, які діяли ще під час революційного зриву 1917-1920 рр. і були виразниками відповідних наукових і громадських традицій, розуміння вартості політичних ідей своїх учителів “драгоманівського” та “франківського” покоління. Натомість приходять нові дослідники, виховані вже у західноєвропейських і північно-американських академічних традиціях, але в українських сім'ях, на національних вартостях інтелігенції початку ХХ століття [431, 60].

Своєрідним творчим “місцем зустрічі” цих поколінь стало проведення Українською академією в Нью-Йорку симпозіуму, присвяченого 110-й річниці М. Драгоманова. У його матеріалах, поруч з працями істориків та дослідників, вихованих ще під особистим або науково-літературним драгоманівським впливом: С. Драгоманова, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, П. Одарченка, М. Стахіва, публікуються багатообіцяючі розвідки І. Лисяка-Рудницького та стаття Ф. Моселя [431, 60].

Головною метою симпозіуму було ознайомлення англомовного світу, а особливо американських та англійських студентів, що вивчають східноєвропейську історію, з життям і діяльністю Драгоманов. Автор також висловлює жаль з приводу того, що подібна спроба наукового аналізу та популяризації творчості Драгоманова зусиллями різних поколінь українських істориків діаспори та представників західного академічного світу не повторювалось з тих пір.

Хоча для цього існують як інтелектуальні та кадрово-організаційні умови (Український науковий інститут при Гарвардському університеті, Канадський Інститут Українських студій), так і певний простір для реалізації такого проекту в науковому та педагогічному процесі на Заході [431, 60].

З праць, які в той час вийшли з під пера діаспорних вчених, особливу увагу А. М. Круглашов приділяє дослідженням І. Лисяка-Рудницького, який протягом 30-и років вивчав і

популяризував творчість М. Драгоманова. Автор вважає його розвідки, присвячені становленню української суспільно-політичної думки загалом та теоретичній спадщині Драгоманова одними з кращих пам'яток драгоманознавчих студій.

А. М. Круглашов зауважує, що по-перше вчений оцінює творчість Драгоманова переважно під кутом зору його державно-правових поглядів (отже, продовжуючи традицію старшого покоління дослідників, яка мала відчутний вплив на його ідеологічні орієнтації). По-друге, концентруючись на українській тематиці, на спадщині Драгоманова, розглядаючи її в контексті наукових методологій західної академічної науки, дослідник задовольняється переважно відомими, друкowanими драгомановськими працями [431, 61]

У той же час, на думку автора, важко назвати праці І. Лисяка-Рудницького вичерпними і задовільними щодо всієї сукупності політичної спадщини Драгоманова. Окремі сюжети, важливі для розуміння Драгоманова як мислителя та теоретика канадський дослідник зачепив тільки побіжно, якщо не мимохідь (наприклад, слов'янська ідея, релігійне питання, політична етика Драгоманова тощо).

“Навряд чи можемо, - продовжує А. М. Круглошов, - беззастережно сприйняти його схильність до схематичної фіксації такого динамічного ідеологічного феномену, як драгоманівська політична програма, його оцінки її як явища, що належить народницькому етапові розвитку української суспільно-політичної думки” [431, 61]. Цілком слушною авторською думкою є те, що окрім власних творчих здобутків, значна заслуга проф. Лисяка-Рудницького полягала в тому, що він виховав покоління дослідників, які зацікавились українською історією, і зокрема, спадщиною Драгоманова. Цим на роки наперед він зробив внесок у триваючі донині драгоманознавчі, українські студії в Канаді і за її межами [431, 61].

Таким чином, А. М. Круглошов достатньо рельєфно показав відмінні риси двох гілок української історичної науки: української радянської і української діаспорної.

Для сучасної історіографічної думки характерним є звернення до масиву історичної літератури того чи іншого історіографічного періоду залежно від цілей та тематики своїх досліджень. Такого підходу дотримується А. М. Круглошов та інші дослідники у тому числі Г. В. Костенко, яка, як зазначалося вище захистила у 2000 р. кандидатську дисертацію присвячену світогляду та суспільно-політичній діяльності М. Драгоманова.

Третій розділ її дисертації носить назву: “Осмислення суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова дослідниками української діаспори”. Він присвячений з’ясуванню внеску, який зробили у розвиток драгоманіани представники зарубіжної гілки української історичної науки, науково-теоретичних засад та концептуальних підвалин їхніх праць.

Цікаво що Г. В. Костенко наголошує на тому, що засновниками наукового драгоманознавства за межами України виступили О. Назарук, В. Липинський, Д. Донцов, В. Дорошенко, Ю. Охримович, та М. Галушанський. У 1930-1950-х рр. їх зусилля підтримали О. Бочковський, Н. Григорійв, М. Мухін, М. Шаповал, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич, Н. Полонська-Василенко а в наступні десятиріччя драгоманознавча проблематика досліджувалася С. Репецьким, І. Лисяком-Рудницьким, О. Субтельним, А. Жуковським, Т. Гунчаком та багатьма іншими дослідниками, які репрезентували різні школи і напрямки.

Отже, змагальність двох гілок української історичної науки у зазначений період стала предметом дослідження сучасних науковців. Вони у своїх працях наголошують не лише на спалаху інтересу, але акцентують увагу на ідеологічному чиннику, який не раз впливав на вивчення спадщини М. П. Драгоманова, хоча у

цьому вони просунулися уперед. До дослідження життя та творчості ученого залучилися молоді науковці.

1.6 Висвітлення в радянській історіографії 1970-х - першої половини 1980-х рр. постаті М. П. Драгоманова

Інерція спалаху інтересу до драгоманознавчих студій у попередній період української радянської історіографії мала позитивний наслідок і у зазначений вище період. Постаття М. П. Драгоманова стала об'єктом вивчення взагалі в радянській історіографії. І знову ми звертаємося до монографії А. М. Круглашова, де в окремому параграфі учений звертається до аналізу радянської історіографії 1970-х – першої половини 80-х років. Він чітко усвідомлює усю складність і неоднозначність цього етапу у розвитку історіографії драгоманознавства.

Перш за все автор зазначає, що у цей час М. Драгоманов був одним із активних досліджуваних діячів української та російської історії. Йому присвячуються книжки, з приводу його праць ведеться дискусія. Зокрема, подією для українського читача, зацікавленого у відкритті раніше не відомих або малодоступних сторінок рідної історії стало видання двотомника драгоманівських праць “Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці”: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1-2 за редакцією І. Романченка, О. Дея, О. Засенка [431, 62].

На думку автора попри окремі купюри та попередню селекцію надрукованих праць, вони відіграли важливу роль у популяризації драгоманівської спадщини, спонукали дослідників до подальшої роботи над вивченням творчості українського вченого і громадського діяча [431, 62].

Прикметно, що свій аналіз вчений продовжує працями Р. Іванової (Іванченко). і, зокрема високо поціновує її книгу:

“Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України” (II половина XIX ст.)” (К., 1971) [298].

По перше сама книга була новим новаторським кроком у вивченні діяльності М. Драгоманова, його громадської та політичної роботи у масштабах українського та російського визвольного рухів. У ній сміливо ставилися наукові проблеми а автор спираючись на архівні ретельно опрацьовані матеріал закликала до нового бачення ролі М. Драгоманова, його ідей тощо [431, 62]. До-друге дуже важливими стали події навколо цієї монографії.

У серії статей і публікацій Р. Іванової (Іванченко) [295-305] на драгоманівську тематику, а вона була різноманітною і торкалася таких аспектів життя і творчості М. Драгоманова, як: національне питання, історія України, україно-польський діалог, революційне народництво, народна творчість та ін., проглядало бажання спростувати все ті недоброзичливі, знаважливі, стереотипні оцінки, якими рясніла радянська історіографія цієї теми, доказ того, що кращі представники українського народу принаймі не поступалися чільним діячам російської політичної опозиції, представникам російського визвольного руху та ін. викликало компанії “проробок” проти автора, що завинила своїми висновками перед “офіційною лінією” [431, 63].

Ознакою початку перебудування при владі В. Щербицького стали події навколо її публікацій. Тому, на думку автора, перша половина 1970-х рр. чітко зазначила “відхід” дослідників від драгоманівської теми, оскільки пов’язувати свою наукову діяльність з нею стало небезпечно [431, 63].

До драгоманівської проблематики у ці роки зверталися також російські радянські дослідники історії слов’янських рухів, ті автори які вивчали проблеми російського анархізму, народництва, народовольства, діяльності “групи Плеханова”.

А. М. Круглашов вказує, що доходило до цікавих і показових зіткнень між російськими науковцями та українськими

дослідниками, наприклад у зв'язку з спробою відновити відому з початку ХХ ст. дискусію з приводу припущення про “двозначну роль Драгоманова у виданні “Вольного Слова”, у його стосунках із “Земським союзом”, “Священою дружиною” і т. ін. [431, 63].

Автор також повідомляє, про те, що й інші дослідники, зокрема С. М. Самбук у монографії “Революционные народники Беларуси” (Минск, 1972) відмічаючи драгоманівський вплив на становлення національної свідомості, на політичну позицію білоруських громадських діячів, все ж притримувався традиційної оцінки драгоманівського світогляду та недоліків, притаманних цьому діячеві. З ним солідаризувався й український радянський історик А. К. Волощенко, у своїх нарисах з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років ХІХ ст. (К., 1974).

Учений логічно та послідовно викладає свої історіографічні спостереження вказуючи, що усе ж незворотнім результатом, досягненням пероду розвитку історіографії, що розглядається, було те, що попри всі зауваження, застереження і навіть звинувачення тепер практично не вдається обійти мовчанкою проблеми творчості, історичної ролі М. Драгоманова та його політичних ідей. Критика його “відсталих” поглядів все-таки супроводжувалась визнанням окремих його заслуг і впливу на покоління українських, білоруських, російських громадських діячів другої половини ХІХ ст. У будь-якому випадку, це було завоювання [431, 64].

Дослідник звертається також до праць інших авторів, зокрема П. Соханя, В. Хевроліна, В. Гросула, відмічаючи намагання їх не лише спертися на нові матеріали, але і не у відверто бунтівливій проти пануючих офіціозних приписів щодо історичної науки формі довести існування “іншого, маловідомого Драгоманова [431, 64].

Далі автор переходить до аналізу праць зарубіжних авторів, і, зокрема І. П. Химка, Р. Сольчаника, М. Антоновича, Ю. Божка

та інших авторів [431, 64-65] забуваючи, що розглядає у цьому параграфі радянську історіографію вказаного періоду. Це також мабуть викликано тіма обставинами про які ми говорили вище, що часом у хронологічному вимірі, доцільно вести паралельний аналіз праць українських радянських і зарубіжних авторів.

Звертаючись до оцінки напрацювань наукової українською діаспори у галузі драгоманознавства, А. М. Круглашов, вказує, що окремі з них, зокрема, І. П. Химка характеризуються методологічною новаційністю, намаганням прийти до оригінальних висновків, шляхом скрупульозного вивчення історичного матеріалу, а такий дослідник, як М. Антонович поєднував інтерпретаційні підходи із залученням невідомих джерел [431, 64; 432, 13].

До розвитку зарубіжного драгоманознавства у ці роки зверталась також Г. В. Костенко. Ґрунтовно проаналізувавши праці зарубіжних науковців дослідниця засвідчила існування у середовищі діаспорних вчених кількох напрямів, серед яких вирізняються два: народницький і державницький.

Дослідниця стверджувала, що українська діаспорна історіографія перед усім досліджувала суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова, підкреслюючи її національний характер. З цією національною означеності виростили оцінки М. Драгоманова як етнолога, націолога та культуролога. Цей процес був найбільш інтенсивним в період 1920-1950-х рр. У більш пізню добу дослідження драгоманівської проблематики вийшло на новий рівень, хоча й не відійшли від політичного характеру.

Завдяки драгоманознавчим студіям І. Лисяка-Рудницького, О. Субтельного Т. Гунчака, які намагалися з'ясувати значення народницької та державницької течії в українській історіографії в цілому, драгоманознавство також отримало стимул для свого розвитку, піднялося на новий рівень трактування ролі М. Драгоманова в українському визвольному русі XIX ст.

Аналізуючи діаспорні дослідження присвячені М. Драгоманову, Г. В. Костенко вказує, що незважаючи на притаманну науковій літературі цієї частини українських вчених певну обмеженість у використанні оригінальних джерел з історії України та вузьку специфіку досліджень, паралельний розвиток діаспорної історіографії з історіографією радянською відкрив можливості альтернативного бачення української історії крізь призму боротьби за державність, а відтак – дозволив значно об'єктивніше визначити місце і роль у ній М. Драгоманова [375, 12].

Повертаючись до змістовних історіографічних роздумів А. М. Круглашова у його монографії зазначимо, що підсумковим висновком до цього параграфу є твердження вченого про справдний “бум” у драгоманівських студіях наступає, тоді коли в Радянському Союзі починаються політичні зміни, відомі як процеси перебудови.

Одночасно хотілося б звернути увагу на ту важливу обставину, що для істориків в Україні з'являється можливість самокритично переглянути свої публікації з історіографії 1970-1980-х рр., відмежуватися від пануючих тоді політичних ідеологем, які накидали історичній науці. І як наголошує Я. С. Калакура, сам ставши на цей шлях духовного очищення і покаяння “багатьом колишнім радянським історикам, особливо історикам партії, в т. ч. й мені, часом докоряють, з одного боку, за “прислужування” комуністичної системи, а з другого боку, за “перефарбування” в умовах незалежності. У Біблії сказано, - продовжує він, - не судить і несуджені будете. ...кожен історик є насамперед громадянином України, і він покликаний виконувати свій громадянський обов'язок – служити Україні [859, 5-6].

Таким чином, інтерес до драгоманівської проблематики все посилювався не зважаючи на те, що в умовах партійного тоталітаризму, загострення ідеологічної боротьби українська історична наука продовжувала залишатися інструментом ідеоло-

гічного протистояння. Одночасно необхідність реформ радянської системи, перебудовчих процесів і забезпечення гласності народжували нову історіографічну ситуацію, на лише для історичної науки, але й драгоманознавства.

1.7 Спроби “переосмислення” спадщини М. П. Драгоманова за часи перебудови в сучасній історіографічній думці

В нових умовах пред історичною наукою повстали завдання руйнування усталених стереотипів. Марксистська парадигма історії вже не відповідала змінам в суспільстві, загострювалася полярність поглядів істориків на ключові проблеми української історії, творчій доробок визначних українських інтелектуалів. Саме тоді, - зазначає А. М. Круглашов, - до ідей М. П. Драгоманова звертаються десятки нових дослідників: істориків, філософів, літературознавців, правників. Його праці набувають нового суспільного значення, а політичні ідеї – актуального звучання та теоретичного сенсу [431, 65].

І справді існуюча сучасна бібліографія дійсно вражає своєю чисельністю. Нам же цікаво, як з її аналізом, яка вийшла з 1991 по 2001 р. включно, впорався дослідник.

По перше, А. М. Круглашов сам належить до числа нових науковців, які саме з 1991 р. серйозна зайнялися дослідженням драгоманівської проблематики. По-друге, за нашими підрахунками автору, належить не лише монографія, докторська дисертація та її автореферат, а більш як 50 публікації [379-430].

Учений спеціальний історіографічний параграф назвав “Перебудова: криза усталених оцінок”. У ньому він зазначив, що перші спроби “переосмислити” спадщину Драгоманова відбуваються у зв’язку з пошуком керівництвом СРСР “нового” обличчя соціалізму. Тому не дивно, що драгоманознавчі розвідки, які з’являються у цей час, спрямовані на розгляд соціальних поглядів, теоретичних конструкцій вченого і громадського діяча в царині соціалістичної ідеї. Драгоманівські погляди все більше

починають цікавити дослідників і політично активну громадськість, як альтернатива соціалізму і, зокрема українська.

Отже, до розвідок на тему соціально-політичних поглядів М. П. Драгоманова додаються статті та інші праці, автори яких намагаються розглянути драгоманівські концепції феєдералізму, політичної демократії, прав і свободи людини та громадянина.

Учений має на увазі праці П. Федченка [763-767], М. Веркальця [431, 115], М. Поповича [653]. Чималу роль у популяризації ідей Драгоманова відіграли українські літературознавці, які таким чином втілювали у життя нереалізований потенціал своїх задумів ще 60-х років. Автор відзначає зусилля Р. Мірчука, М. Жулинського, О. Мишанича та інших [431, 65].

А. М. Куглашов цілком вірно підмічає, що загострення міжнаціональних відносин, кризові явища у радянському квазіфедералізмі спонукають дослідників звертатись до сюжетів, пов'язаних із “національним питанням” у рамках Російської та Австро-Угорської імперії. Відроджується вивчення змісту та еволюції національної та націоналістичної політичної думки. Старі суперечки про “націоналізм та космополітизм”, національне та загальнолюдське як на всесоюзному, так і на республіканському рівні. Свої інтонації до сучасного прочитання Драгоманова додають представники київського, львівського, харківського та інших наукових центрів гуманітарних наук [431, 65-66]. Мається на увазі статті Р. Іванченко “Шевченко і Драгоманов”(1989)та окремі положення книги О. Ф. Скакун “Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917)” (Харьков, 1987). Варто зазначити, що названі автори пізніше підготували низку публікації [307-309;717-717] вже у наступний – сучасний період розвитку драгоманознавства.

З переходом політики перебудови у критичну фазу, зі структуризацією політичної опозиції в СРСР та в Україні на рубежі 90-х рр. перед ученими та громадськістю постає низка

питань, які мали не лише історіографічне та історіософське значення. Старше покоління намагається дати свої відповіді на це запитання, здебільшого все ще не виходячи за межі попередньо усталених оцінок.

Останнім пам'ятником такого підходу, своєрідним межевим знаком на рубежі “радянської української історіографії”, що закінчувала своє творче існування та появою нової, пострадянської історичної науки, що тільки заявляла про себе, А. М. Круглашов вважає монографію П. Федченка “Михайло Драгоманов”, присвячену 150-річному ювілею українського мислителя [765]. Перед тим названий автор опублікував статтю “Апостол правди і науки” а 1991 р. “Мислитель, публіцист, борець”[763-764].

Як цілком влучно зауважив А. М. Круглашов, символічно, що до друку вона була підписана тоді, коли ще велися переговори про новий союзний договір, а побачила світ напередодні референдуму 1 грудня 1991 року. Не дивно, що поряд зі щирим прагненням автора висловити нові оцінки творчості Драгоманова, він чимало часу витрачає на “тлумачення” сенсу ленінського мимохідь кинутого виразу “національний міщанин”, часом вживає ідеологічні кліше, породжені суспільною атмосферою, що відходила в минуле “українські буржуазні націоналісти” тощо [431, 66].

Продовжуючи свій аналіз учений вказує, що у науковій літературі цих років особливо активно дискутується роль і значення М. Драгоманова в російському опозиційному та українському національному русі, співвідношення українського та всеросійського компонента діяльності українського вченого і політичного теоретика, а також питання про відповідність поглядів політичного мислителя своєму часові, сучасна актуальність його ідейної спадщини. Досить актуальним у цей час є звернення діаспорних учених і, зокрема проф. О. Й. Прицака розглядати наукову спадщину М. П. Драгоманова з точки зору методології в

структурі “Імперсько-російського конституціоналізму”, з якого він вийшов і на дальший розвиток якого мав вирішальний вплив [880, 71].

В Україні знову виявляє себе певна поляризація поглядів дослідників М. Драгоманова на його спадщину. Замість поділу вздовж на “лінію Драгоманова і Антоновича”, тепер пропонується поділ вздовж “лінії Драгоманова і Донцова”. Такої позиції дотримувались тоді М. Томенко у публікації “Політичні погляди Михайла Драгоманова та Дмитра Донцова” і В. С. Лісовий у статті “Драгоманов і Донцов” (1991) [431, 66]. Зазначимо, що вже у сучасний період розвитку драгоманознавства учені окрему увагу приділили цієї проблемі.

Зокрема переконливою є кандидатська дисертація О. І. Ситника захищена 1996 р. [707], у якій ґрунтовно досліджені особливості політичної концепції М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї

Історик вказує також на те, що радикалізація суспільно-політичних очікувань призводить до появи гостро-критичних виступів проти драгоманівської федералістської концепції, на користь ідеї самостійної української державності. Пошук, надбання та невирішені проблеми української науки перехідного періоду засвідчив 1991 р., який став роком демонтажу державності СРС і появи незалежної України [431, 66].

Отже, у перебудові часи відбувається прогресивні зрушення в середовищі українських радянських істориків, особливо молодшої генерації. В “Українському історичному журналі” за 1990 р. була оприлюднена “Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” (№ 10, 12). У ній передбачалася публікація праць М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Драгоманова та ін.

Зміни у цілому позитивно позначилися на вивчення життя, діяльності та творчій спадщини М. П. Драгоманова. Здавалося, що

достатньо присвятити останній параграф цього розділу наступному – сучасному історіографічному періоду драгоманознавства і завдання буде виконано.

Але не будемо поспішати, бо за роки відновлення незалежності України відбулася трансформація українського суспільства в тому числі української історіографії. Візначальними тенденція розвитку історичної науки стали методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної і зарубіжної історіографії [859, 454]. Отже можна ствердити, що проаналізовані щойно історіографічні періоди виникнення, становлення та розвитку драгоманознавства висвітлені все ще фрагментарно в сучасній історіографії.

Актуальним завданням є поглиблена реконструкція цих періодів у розвитку драгоманознавства, але не у цьому виданні. Потрібне глибоке комплексне дослідження осмислення дискусій довкола творчих ідей вченого у середовищі його сучасників, представників діаспорних наукових кіл, українського радянського наукового середовища. Варто ретельно систематизувати, та детально проаналізувати з позиції сучасної інтелектуальної історії її мікроаналізу чи аналізу конкретного тексту, чи ситуації, такої творчої особистості, яким є М. П. Драгоманов і дати комплексні оцінки його творчої спадщини в українській та світовій історичній думці кінця XIX – початку XXI ст.

Утім, доцільно пильно придивитися до наступного – сучасного історіографічного періоду у розвитку драгоманознавства.

РОЗДІЛ 2

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДРАГОМАНОЗНАВСТВА (1991 - початку 2013 рр.). В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ

90-ті роки ХХІ – початок 2013 р. пов’язані з відновленням державної незалежності України з відродженням національних традицій. Українська історіографія за ці роки пройшла складний шлях, становлення наукових шкіл, дослідницьких напрямків і характеризується розмаїтістю наукових методів. В україністів з’явилися реальні можливості розширити поле наукових досліджень, істориків створити ґрунтовні дослідження і чи не вперше спробувати з висоти часу, полишивши деструктивні тенденції радянської історіографії вивчати життя, творчість та спадщину видатних істориків у тому числі творчій доробок М. П. Драгоманова.

2.1 Висвітлення проблем, стану і напрямів сучасного драгоманознавства в наукових працях

В українській громадськості відразу прокинувся інтерес і виявилася посилена увага істориків до феномену драгоманознавства. Про ставлення широких кіл української інтелігенції радянської України промовисто свідчить відзначення ювілею М. П. Драгоманова буквально у місяці, коли відбувся історичний акт українського народу – відновлення державної незалежності України. За збігом обставин 1991 р. позначився підготовкою української громадськості за участю влади зустріті ювілей Драгоманова. Таким заходами стало проведення наукових форумів, де обговорювалися проблеми дослідження спадщини М. П. Драгоманова: Республіканська наукова конференція молодих учених, присвячені 160-річчю з дня народження М. П. Драгоманова: “Михайло Драгоманов і українське націо-

нальне відродження” (К., 22-23 травня) [523]; Міжнародна наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова “Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі” (К., 9-11 вересня 1991) та Міжнародна наукова конференція “Суспільно-політична думка на західноукраїнських землях у контексті національно-культурного розвитку народі Австро-Угорщини” (Львів, 5-7 грудня 1991 р.). Нажаль через брак фінансування, окрім першої, наступні дві міжнародні конференції не закінчилися виданням відповідних матеріалів.

Утім про величезну зацікавленість української наукової громадськості до ювілею вченого засвідчують Програми вищеназваних конференцій. За нашими підрахунками лише у першій було заявлено 53 виступи [531, 608-613]. У програмі Міжнародної наукової конференції “Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі, організованої Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Львівським державним університетом ім. І. Франка, Республіканською асоціацією українознавства і товариством “Знання України” – 117 виступів [531, 615-623]. Так, наприклад на засіданні другої секції: “Драгоманов як історик і мислитель” оголосили виступи: К. П. Шудря “Національні і загальнолюдські цінності в інтерпретації М. Драгоманова”; М. Т. Лук “Етичні ідеї в спадщині М. Драгоманова”; М. В. Попович “Від “весни народів” до громадянської війни”; В. Г. Сарбей “Ідені соціалізму у світогляді М. П. Драгоманова”; В. Маркусь “Громадівський соціалізм М. Драгоманова у контексті сучасних йому політичних теорій та рухів”; Я. Й. Грицак “Дилема українського соціалізму: Драгоманов і Франко”; Л. Т. Комзюк “Ленін про деякі аспекти творчої спадщини Драгоманова”; Г. Д. Казьмирчук “Розвиток М. Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави”; С. І. Горошко “М. П. Драгоманов – спадкоємець

кирило-мефодіївців”; “А. М. Катренко “М. П. Драгоманов щодо програмних настанов і діяльності революційних народників 70-80- років XIX ст.”; С. І. Світленко “М. П. Драгоманов і А. Г. Желябов” [531, 618-619]. На конференції працювали “Круглі столи”: “Михайло Драгоманов і Галичина” та “Драгоманов і актуальні проблеми творення української державності”

Хоча, не всі матеріали конференцій були надруковані, але, як певну компенсацію, наукова громадськість отримала збірку статей в якій були вміщені розвідки Л. Новиченка, М. Поповича, Л. Гаєвської, Я. Грицака, П. Федченка, О. Скакун, Я. Дашкевича та інших авторів. Мається на увазі видання: Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова (К., 1991) [823]. Названі учені звернули свою увагу на окремі аспекти соціо-культурної, філософської концепції, громадської діяльності, політичної думки, історіо-софських та інші погляди М. П. Драгоманова. Пізніше ситуація корінним чином змінилася, хоча видавці також відчували і відчують фінансові труднощі.

Періодично публікуються праці ученого за рубіжем. Зокрема, вибрані статті, щоденник і листування 2005 р. під заголовком “Михайло Драгоманов. Духовност и свобода” підготували болгарські вчені [835] Виходять друком збірники праць конференції, які є неocenним історіографічним джерелом для сучасних науковців-драгоманознавців. Для прикладу назовемо науковий збірник, як підготовлений до 170-річчя від дня народження М.П.Драгоманова: “Відомий-невідомий Михайло Драгоманов” (2011) [73], публікувались і інші збірники.

Повертаючись до аналізу зазначимо, що нова доба позначена інтенсивним проникненням праць та ідей М. П. Драгоманова в українській інтелектуальний простір. Вказане пов’язане із тим, що олітичне життя випереджало зміну ідеологічних і методологічних орієнтирів.

Поряд із чисельним зростанням літератури, втрачалась її якість, великого поширення набирал ювілейний тон та популяризаторський напрям розвідок, які з’являлись в

українській науковій періодиці з проблем “драгоманознавства”. Окремі книги, які називає А. М. Круглашов, і серед них “Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова“ (К., 1991) [162] виходили з певними недоробками, але вони виправдовувались необхідністю своєчасної відповіді на запити наукової громадськості та студентської аудиторії, що особливо зацікавлено ставилась у цей час до вивчення політичної думки загалом, а української зокрема [431, 67].

Вирішальний же вплив на ситуацію з вивченням, дослідженням та популяризацією творчості М. П. Драгоманова справило, як зазначалося вище, незалежнення України.

Цьому історіографічному відрізку А. М. Круглашов присвятив окремий параграф який назвав: “Незалежна Україна та проблеми дослідження теоретичної спадщини Драгоманова”. У ньому виявилось уміння автора пояснювати і пов’язувати історіографічні сюжети з широким тлом формуванням української державності, що сприяло переміщенню уваги української суспільно-політичної думки до питань національного-державного будівництва. Також виявився дослідницький інтерес до витоків державницької традиції, визначення внеску окремих українських діячів у формування національної та державницької ідеї.

Зазначене було адекватною реакцією академічного середовища на запити часу, хоча й породжувало небезпеку вузько-кон’юктурного, функціонально-прагматичного підходу, загрожувало спрощеним, однобічним тлумаченням процесів минулого. Відтак й зберігали своє значення традиційні теми для дослідників діяльності М. П. Драгоманова, але вже у інших умовах.

2.1.1 Проблеми дослідження постаті і спадщини М. П. Драгоманова в сучасній літературі

Із самого початку активізації українського громадянського, культурного та наукового руху спадщина

М. П. Драгоманова стала сприйматися як певний виклик пануючому державному устрою, з одночасною затребуваністю його політичних ідей, концептуальних розробок з теорії нації та національних рухів.

З точки зору А. М. Круглошова після 1991 р. постала потреба, по-перше, осмислити значення федералістсько-автономістської традиції в українській суспільно-політичній думці, визначитись зі ставленням до “драгоманівської концепції федеративної державності”, до його проекту полі етнічної України – асоціації територіальних та національних громад. На цей закляк відгукулися своїми публікаціями Л. Гаєвська [86], Р. Іванченко [309], Я. Ісаєвич [431,95] низкою статей М. Кармазіна [320; 431, 95], М. Козицький і О. Поліщук, А. Сторчак [431, 95], Г. Черняхівський [807]

По-друге, для дослідників пострадянської доби стала проблема оцінки соціалістичної течії в українській політичній традиції, у тому числі важливості соціальних ідей Драгоманова для розвитку національної думки.

Третім колом питань, - зазначає автор, - які теж вимагали розв'язання, була проблема актуальної інтерпретації української ідеї, щодо якої, як відомо, М. П. Драгоманов мав своєрідний неоднозначний погляд. Учений мав на увазі праці Т. М. Бондарчук [59], В. Довгич [163], Р. Іванченко [308], В. Сарбея [698] та ін.

Таким чином, драгоманівська спадщина входила в чергову фазу її ревізії.

Презентуючи основні погляди науковців, автор також вказує на складність цього періоду, яка посилювалась тим, що протягом перших років формування незалежної держави відбувалась сражня повинь раніше не відомої науковому загалу українознавчої літератури, що виходила за кордоном, зокрема, з-під пера українських учених, публіцистів та діячів діаспори в різних країнах. Зрозуміло, це призводило до появи літератури яскраво андидрагомановської спрямованості і порібен був

час, щоб дослідники засвоїли нові масиви інформації та впливів, виробили власні підходи до різних оцінок, методик та методологій вивчення історії України, спадщина М. П. Драгоманова [431, 68].

В історіографічному аналізі А. М. Круглашова приваблює те, що він зацікавлено відстежує проблеми, які повстали перед науковцями і той же час не раз випромінює свою власну історіографічну рефлексію та дає власні оцінки ситуації, яка виникла на той час. Так і на цей раз, він висловлює власні судження про цей період у розвитку української історіографії, присвяченої дослідженню проблем українського суспільно-політичного життя другої половини ХІХ ст., ролі в ньому ідей та творчості М. Драгоманова. Автор відзначає, що вищезгадані проблеми не вплинули негативно на історичні та політичні науки. Навпаки, відбулось помітне збільшення кількості дослідників, які аналізували національну ідею, концепцію української історії Драгоманова, вивчали його педагогічні погляди, філософські аспекти його спадщини тощо [431, 68-69].

Отже в сучасній історіографічній думці звернуто увагу на проблеми у розвитку драгоманознавства, вказано на аспекти, які зацікавили і ті складнощі з якими зіткнулися науковці.

2.2 Напрямки дослідження драгоманіани в історіографічних дослідженнях

У нових умовах кожна наукова чи наукова-популярна праця сприймалася українською громадськістю і науковцями з великим інтересом. Ще 1989 р. громадскість відгукнувшись на публікацію про М. Драгоманова з її запереченням. Мається на увазі стаття В. С. Буцевіцького, Є. Ф. Іпатова, Г. І. Марахова “Михайло Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал?” спрямована проти повернення історії українського народу його імені в “Літературній Україні” [531, 606] Передували також розвідки Я. Дашкевича, С. Білокопя. М. Олексюка [531, 626-629;

1240127], Р.Іванченко [307], Л.Кіяна [332] та ін. Тобто, одним із перших напрямків у сучасному драгоманознавстві є науково-популярний, який прослідковується протягом усіх періодів в його розвитку.

Надалі звернемося до сучасних авторів які залишили свої роздуми тодо характеристики інших напрямів драгоманознавства. І знову же, А. М. Круглашов сповіщає про це, лише стисло характеризуючи напрямками наукознавців, які займаються вивченням творчості М. П. Драгоманова. Він спеціально наголошує, що у цей час до групи дослідників спадщини М. П. Драгоманова, які стали відомими задовго до постання незалежної України (П. Соханя, В. Сарбея, О. Скакун, Р. Іванченко та багатьох інших) долучились дослідники нової генерації.

Серед них він згадує Я. Грицака, який присвятив декілька вагомих наукових праць вивченню поглядів М. Драгоманова, зокрема, на соціалістичну ідею, його ставлення до державницького ідеалу, його полеміці з молодими радикалами тощо.

У цьому контексті покажемо те, що й молоді науковці також зацікавилися цією проблематикою, зокрема Р. А. Сегеда 2007 року здійснив спробу історичного аналізу соціалістичних поглядів М. Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли й соціалізм” [701].

Цікава дослідницька робота проводилась у межах Інституту історії України НАН України, в Інституті археографії, джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, в Інституті філософії НАН України. Між інших, він посилається на збірники наукових праць [823], публікацію джерел з історії суспільно-політичної думки, зокрема Б. Грінченка “Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу” (К., 1994. вип. 1, працю О. П. Реєнта і О. П. Лисенка Українська національна ідея і християнство (К., 1997) [431, 69] та ін.

За спостереженнями автора активно вивчали спадщину Драгоманова в царині політико-правової думки О. Скакун,

М. Молчанов, Т. Андрусак. Мається на увазі їх статті про федералізм, державницьку думку, книга Т. Андрусак “Шлях до свободи” у якій йдеться про проблему прав людини у творах Драгоманова (Львів, 1998) [431, 69].

Цей же учений став ініціатором проведення читань, присвячених 110-річчю виходу друком “Вільної Спілки”, за результатами яких було опублікований драгоманівський збірник “Вільна Спілка і сучасний український конституціоналізм” (Львів, 1998). Учений також не міг не залишити поза увагою і продуктивне звернення до драгоманівської політологічної спадщини в широкому контексті історії української політичної думки дослідником В. Потульніцьким [431, 69].

Як позитивну тенденцію, - вважає автор, - треба підкреслити прагнення нового покоління науковців звертатись до дослідження драгоманівської спадщини у філософському або порівняльно-історичному контексті. І наводить приклади, які свідчать про те, що Я. Грицак порівняв окремі аспекти політичних поглядів Драгоманова з поглядами І.Франка [834, 75-83], заслуговує на увагу його висновок про внесок Драгоманова у формування українського національного руху та його ідеології. О. Козирев зіставив погляди Драгоманова та Антоновича [344]. Також додамо, що цей автор висвітлив питання “Вільна Спілка” і “Стара Громада” (1996) [345], взаємовідносини між В. Мальованим і М. Драгомановим [346], і пізніше в 2007 р. зв’язки між А. Желябовим і М. Драгомановим, як складової політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства 70- початку 80-х рр. XIX ст. [347].

Щодо філософської проблематики, то варто відмітити, що у полі зору науковців перебували соціально-філософські ідеї ученого, навіть 1995 р. вийшов збірник наукових праць [726] та такий аспект, як проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубіжі XIX – початку XX ст. (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка). Він став темою кандидатської дисертації захищеної 1998 р. Т. О. Білан [47]. Роком пізніше наукова

громадськість отримала монографію, у якій Л. П. Депенчук ґрунтовно розглянув історіософію та соціальну філософію М. Драгоманова [127], питання філософських орієнтацій ученого [83], концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова [86], поняття “інтелігенція” в історіософській **конструкції Михайла Драгоманова та ін. [357]. Ґрунтовно зазначена проблематика вис**

Дослідник також вказує на те, що Л. Т. Комзюк проаналізував конституційні ідеї М. Драгоманова та державницько-політичний ідеал М. Міхновського. До цього додамо, що названий учений є автором низки інших статей. Зокрема присвячених концепції політичної самостійності України Драгоманова [359], його концепції конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії [360], драгоманівської автономістсько-федералістської концепції політичної самостійності України і західноукраїнської політико-правової думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. [362] та ін. 1997 року Л. Т. Комзюк захистив кандидатську дисертацію з юридичних наук на тему: “Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України” [362.] Цього ж року Р. Е. Метельський також захистив дисертацію, присвячену конституціоналізму М. Драгоманова [523].

А. М. Круглашов також зазначає, що вивчалися окремі аспекти історіософії та соціальної філософії М. Драгоманова, його ставлення до окремих фахових проблем історичної науки. Мається на увазі монографія Л. Депенчука (К., 1999) [137] та стаття “Роль антикозавних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова”, автором якої є В. Ставнюк (1998) [728]. Інші дослідники, у тому числі М. М. Палагнюк розглянув поняття нації в соціально-філософській спадщині ученого [618]. Варто також вказати на факт появи ґрунтовних досліджень присвячених постаті ученого в українській соціально-філософській думці [760],

педагогічному концепт та соціально-філософському дискурсі М. П. Драгоманова [758].

2010 року успішно захищена кандидатська дисертація С. Н. Ушій “Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова” [762]

Показовим є також те, що не залишилася поза увагою науковців теоретична спадщина українського інтелектуала. Публікації на цю тему вражають своєю численністю та розмаїттям звернень. Найбільш ґрунтовним на цей час є збірник статей з цієї проблематики викладачів кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [741].

Ознаком глибокого зацікавлення є звернення науковців до дослідження громадської та педагогічної діяльності Михайла Драгоманова. Йдеться про статтю М. Муравської “Апостол правди і науки. Концепція освіти М. П. Драгоманова” (1996) [551]. Доцільно також зазначити, що з того часу ця проблематика постійно перебувала у полі зору дослідників. До неї зверталися А. Андрищенко [9-11], С. Бартошко [36], Т. Бевз [39], Л. Вовк [75], О.Ф. Норкіна [602], Ю.Руденко [683].

А. М. Круглашов ствердує, що роки незалежності України підтвердили існування потужного наукового потенціалу українознавства загалом, а дослідження спадщини Драгоманова зокрема. Підтверджують це і три останні Конгреси українців, провднені відповідно у Львові, Харкові та Одесі, де щоразу знаходилось місце для дискусій і доповідей на драгоманівські теми [431, 69].

Учений висловлює думку про те, що позитивним явищем стало посилення міждисциплінарного підходу, а разом з цим і наполегливого прагнення дослідників молодшої генерації синтезувати у своїх працях здобутки дореволюційної, радянської та зарубіжної думки, осмислювати спадщину Драгоманова з нових позицій. Йдеться у першу чергу про публікацію С. Єкальчика “Пробудження нації. До концепції історії

українського національного руху другої половини ХІХ ст” (Мельбурн, 1994).

Цей же науковець є автором цікавої статті: “Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов, як критик сучасної йому української історіографії” (1995) [238] та змістовної монографії: “Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст.”, яка побачила світ 2010 р. [239].

Одночасно поряд з іншими, А. М. Круглашов відзначає зниження інтересу до дослідження драгоманівської проблематики за кордоном, насаперед, у Росії. Драгоманівську тему з початком 90-х рр. він зустрічає у перевиданій праці російського емігранта-історика М. Ульянова, а також у збірці праць “Український сепаратизм в Росии”. Поширюване засобами масової інформації в Росії уявлення про “підступність” українців, які зрадили “слов’янське братство” впливає на формування історіографічних традицій новітньої російської науки. Винятком є книга О. Міллера, в якій відведено місце й аналізу діяльності М. Драгоманова. Спад інтересу до ідей Драгоманова учений помічає з боку західних дослідників, за винятком окремих публікацій [431, 71].

Разом з тим автор наводить досить обнадійливе висловлювання відомого американського дослідника М. Райєфа, який відзначив у передмові до листування Драгоманова, виданого УВАН (Нью-Йорк, США): “Завдяки дивовижному поворотові долі, як це часто трапляється в історії, що добре було відомо також і Драгоманову, його аналіз видається сповненим передчуття наших проблем, а його рішення дуже відповідними нашому часові. Тому було би дуже бажаним, справді, мати повноцінне критичне дослідження драгоманівських філософських принципів і політичних поглядів, дослідження, яке розгляне все аспекти його мислення і помістить його проникливе бачення у відповідний інтелектуальний та історичний контекст” [431, 71].

На останок А. М. Круглашов зазначає, що не зважаючи на чисельну літературу, на дослідженість, а інколи надзуживаність окремих тем, які стосуються політичних ідей Драгоманова, проблеми, які можна вважати переконливо вирішеними в історіографії нашого питання, не охоплюють ані кількісно, ані якісно всієї драгомановської теоретичної спадщини.

На думку автора, поза увагою залишилися вагомі та актуальні аспекти драгоманівських теоретичних надбань, зокрема, його погляди на слов'янську ідею, його бачення шляхів і методів національної консолідації українців на нових. Власне європейських засадах, його погляди на перспективи розвитку народів Східної Європи тощо.

На енергійних дослідників чекає також подальша пошукова робота, спрямована на розширення джерельної бази вивчення драгомановської спадщини. Вимагає не менших зусиль і теоретично складніша праця переосмислення його наукового доробку з нових методологічних засад, у відповідь на виклики часу, які не можуть залишати байдужими та відстороненими ані вітчизняних, ані закордонних українців, дослідників історії політичної думки, минулого східноєвропейських [431, 72].

До вивчення стану сучасного драгоманознавства, як зазначалося вище активно підключила Ю. Ю. Куценко. По-перше вона вказує на те, що термін драгоманознавство не є усталеним в сучасному термінологічному арсеналі української історіографії.

На її переконання драгоманознавство немає організаційних структур та періодичних видань, що ускладнює його визначення як окремого напрямку в історіографії. Водночас значна кількість драгоманознавчих праць (кількасот) свідчить про його існування та успішне функціонування. Аналізуючи динаміку драгоманознавчих розвідок молодий науковець засвідчує стабільний інтерес дослідників до вивчення життя та діяльності історика

Відзначимо також, що надумку дослідниці другий напрям репрезентують ті сучасні науковці і серед них О. Куца, О. Крук, В. Гарнага, О. Петречка, Л. Іванова А. Ігнат'єва, О. Наумовська,

Л. Мацько Л. Филипов та інші, зусиллями який підготовлено близько півсотні публікацій з різних аспектів: а саме антикознавчої спадщини вченого, його федералістської концепції, з історії України та всесвітньої історії, історії релігії та церкви, фольклористиці, історії української культури.

Також для ілюстрації цього напряму відмітимо, що наприклад протягом останніх трьох років В. П. Гарнага сумлінно працює над дослідженням таких питань: формування наукових інтересів та методології М. П. Драгоманова як дослідника Стародавнього світу у полтавський період його життя [99]; вплив В.Я.Шульгіна на формування Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу [92]; антикознавчої спадщини ученого в контексті європейської та української історіографії [90]; внеску М. П. Драгоманова в історіографію проблеми археологічних досліджень в Римі ХІХ ст. [91]; поняття “стародавньої історії” в історичних дослідженнях ученого; осягнення ним творчості Корнелія Тацита [97]. Молодий науковець також, ґрунтовно опрацювавши спадщину М. Драгоманова та Лесі Українки, висвітлив питання пов’язане з культурною спадщиною Стародавнього Сходу за їх роботами [94]. Він також, ширше ніж до нього, розглянув концепцію всесвітньої історії у творчій спадщині ученого [93]; з’ясував сутність поглядів М. П. Драгоманова на філософію історії Г. В. Ф. Гегеля [95] та ін.

Варто також відзначити й суґубо історіографічний підхід В. П. Гарнаги до осягнення змісту дисертацій з драгоманознавства захищених протягом 1993-2008 рр. крізь призму відтворення в них образу М. П. Драгоманова [96].

Ще одним напрямом вважається вивчення роботи М. П. Драгоманова в студентські роки в недільних школах, викладацька діяльність у Київському та Софійському університетах, як важливої складової суспільної та наукової діяльності вченого і громадського діяча.

На увагу історіографів заслуговує й такий напрям, як дидактичний вимір драгоманознавства. Сучасним науковцям

варто звернути на нього особливу увагу. Адже його аналіз сприятими кращому розумінню втілення в педагогічну практику викладання курсів української історіографії у вищих школах діаспори та сучасної України спадщини М. П. Драгоманова.

Так, наприклад зрілий державницький підхід до драгоманівської проблемати демонструю Я. С. Калакура у своєму курсі лекцій з “Української історіографії” (К., 2004) [859]. Хоча в ньому через брак навчальних годин відсутня окрема лекція присвячена М. П. Драгоманову, однак у теми: “Становлення і розвиток української історичної ануки в середині та другій половині XIX ст.” знаний вчений у першому параграфі “Формування університетських осередків української історичної науки В. Антонович” належне місце відводить висвітленню постаті вченого, який співпрацював зі своїм учителем у Київському університеті.

Стисло переповідаючи основні віхи біографії, автор лекції наголошує, що перу М. П. Драгоманова належать ряд ґрунтовних праць, прямо або опосередковано присвячених історії та етнографії України і української літератури, які сприяли європеїзації української історіографії.

Я. С. Калакура також звертає увагу на застосуванні М. П. Драгомановим порівняльно-історичного методу дослідження, що сприяло обґрунтування ним місця національно-естетичних і культурних цінностей українського народу в контексті європейської цивілізації та звертає увагу студентів на такі праці вченого як “Чудацькі думки про українську національну справу”, його право на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток (“Про українських козаків, татар та турок”, “Пропавший час: українці під Московським ціратом, “Що таке українофільство?”, “Шевченко, України і соціалізм” та ін.). Він також акцентує увагу на тому, що Драгоманов історію українського національного руху ув’язував з російським національним рухом, протиставляв український націоналізм західноєвропейському лібералізму [859, 191].

У лекцій вказано, що винятково важливі роздуми про окремішність українського народу, самобутність його історії і культури містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком у вигляді “Листів на Наддніпрянську Україну” і нате, що учений визнаючи ідею політичної та національної автономії України, водночас не підтримував українського державного сепаратизму, звертався до прикладів так званого позитиву в українсько-російських взаєминах.

На думку ученого повчальною для українських істориків, і це він доносить студентській аудиторії, була наукова лабораторія М. Драгоманова як прихильника позитивізму О. Конта та його пильга увага до усіх різновидів історичних джерел, до фольклору як безсмертного носія історичної пам’яті народу, орієнтація на багатофакторність історичного процесу, на історичний прогрес.

Все це, на переконання Я. С. Калакури, віддзеркалювало тісний зв’язок методології вченого з західноєвропейською історіософією [859, 191-192]. Навіть такий стислив виклад відомостей про творчість М. П. Драгоманова засвідчує вміння вченого донести студентам ключові формули драгоманівської наукової спадщини. На аналіз також заслуговують й інші дидактична драгоманознавчі роботи і, зокрема, навчальний посібника В. Довгича “Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова” [162] та ін.

Традиційним, на наш погляд, є напрямок популяризації постаті та спадщини М. П. Драгоманова. Він, як ми показали вище, сформувався ще за життя вченого, виявив себе активно з початком ХХ ст., особливо в 1905-1920-х рр. і з інтервалами забуття міжвоєнних років і пізніше, окрім зарубіжних українських діаспорних, болгарських та польських вчених, реанімався в 1960-х рр. в Україні та в часи протиборства вітчизняної та зарубіжної драгоманівської історичної думки, ожив з часи перебудови й має свій розквіт з 1991 р. і по наші дні. На сьогоднішній день маємо значну кількість сучасних публікацій, у яких популяризуються життя та творчість М. П. Драгоманова.

Варто також відмітити, що. В сучасних публікаціях звертається увагу на певні проблеми які існують в драгоманознавства.

На думку Ю. Ю. Куценко такими є: накопичувальний фактологічний описовий характер драгоманознавчих студій; перехід однакових висновків з однієї роботи до іншої, що не сприяє суттєвому якісному зрушенню в дослідженні драгоманознавчої проблематики; подальша “забронзовілість” постатті М. Драгоманова; абсолютне переважання в сучасних драгоманознавчих роботах позитивних оцінок особи та використання вербальних характеристик вченого; відсутність критичності у студіюванні драгоманівського проблематики (з цим можна лише частково погодитися, згадати, хоча б радянську та діаспорну критику Драгоманова та окремі критичні висновки А. М. Круглашова та ін.).

Одночасно Ю. Ю. Куценко має рацію, коли зазначає що не критичність слугує міфологізації Драгоманова в історіографії та заважає наближенню до об’єктивного вивчення його доробку. Додамо, що це “забронзювання”, іноді помітно в електронних ресурсах та пропанованих “заробітчанами” студентам рефератів, присвячених життю та діяльності М. Драгоманова. Про це не можна мовчати бо прононуються реферати про життєвій шлях, формування світогляду, внесок вченого у розвиток української науки і культури, його національна ідея, система політичних поглядів, внесок у освіту, фольклористичний напрям у творчості вченого, громадсько-політична діяльність, закордонно-еміраційний період життя, наукова та творча спадщина та ін. сканована із застарілої літератури.

Отже переважно більше зусиллями Г.В.Костенко, А.М.Круглашова та Ю. Ю. Куценко здійснюються перші спроби осмислити сучасну історіографію драгоманознавства, визначити його складові, напрями та аспекти, які стали предметом уваги сучасних дослідників.

Отже, сучасні вчені звертають особливу увагу на стан

драгоманознавства та намагаються досягнути його проблематику, виділяючи окремі напрями.

2.2 Дослідження постаті, наукової, політичної спадщини, суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова в монографіях, докторських та кандидатських дисертаціях

Відразу застережимо, що у цьому параграфі не йдеться про широке висвітлення аспекту визначеного у заголовку. По-перше у вступі, розділах книги вже зверталася увага на цей масив драгоманознавства. По-друге, монографічна драгоманознавство - це тема окремого ґрунтовного дослідження і у рамках цього параграфу проаналізувати наукові праця, більша частина яких має популяризаційний і частка носить й компіляційний відтінок не можливо. Взяти і хоча б назвати авторів монографій, таких, як; Т. Андрусак [7], М. Бойко [57], Н. Гончарова [109], Л. Депенчук [137], В. Довгич [162], Є. Єсельчак [239], Р. Іванченко [311], А. Круглашов [432], О. Куца [442], В.Мацько [515], О.Скакун [717] та ін. і охарактеризовані вище серійні видання, тематичні збірки архівних матеріалі, публікацій ученого, наукових праць про нього все є підтвердженням актуальності їх аналізу з боку сучасних дослідників. Приступаючи до нього варто було б показати багатоаспектний і досить докладний опис в них, аніж у перепедні періоди сторінок творчого життя і аналіз окремих аспектів спадщини М. П. Драгоманова та ґруновність праць вищаназваних авторів. Але це справа майбутнього.

По-друге, майже всі автори дисертацій цього профілю в обов'язовому порядку також характеризують напрацювання своїх попередників. І, накінець, як заначалося вище, В. П. Гарнага, Ю. Ю. Куценко та інші дослідники вже зверталися до оцінки змісту дисертаційних робіт.

У той же час такий підхід варто вітати з огляду на те, що сучасна історіографія у своєму арсеналі має вже сформований корпус кандидатських дисертаційних робіт, однак обмаль

докторських досліджень. Назовеми лише прізвища учених, окрім названих вище: філософського (Т. О. Білан [47] (С. Н. Уший) [762], філологічного В. В. Деркач [149], Н. С. Заверюченко [274], О. П. Коцої [443], О. Ф. Наумовської [596] політологічних Н. В. Здорікової [287], історичного О. А. Крук, [436], Н. М. Микитчук [525] О. І. Ситник [707], О. І. Сич [713] юридичного [373], історіографічного Г. В. Костенко [387], докторської дисертації А. М. Круглашова [410] та ін.

Утім варто наголосити, що сама поява таких робіт є явищем, яким не може похвалитися радянська історіографія, коли її учені на свій страх і ризик готовили і захищали їх. До таких можна віднести, вже згадану дисертацію Р. П. Іванової [312] про місце Драгоманова в суспільному русі та Росії і Ф. І. Назаренка [584] у якій розглянув соціально-економічні погляди ученого.

Водночас ще не досить підготовлено праць історіографічного гатунку і тому цікавим фактом є поява саме таких досліджень. У цілому ознайомлення наукової громадськості та студентів-істориків із їх змістом та значним масивом їх публікацій засвідчив факт існування вже у наші часи наукового драгоманознавства. Ми же у свою чергу стисло зупинимося ли на тих працях у яких найбільш виразно присутній історіографічний контекст аналізу діяльності і творчості М. П. Драгоманова

У сучасному драгоманознавстві, як зазначалося вище одним із напрямків вважається “державницько-правовий”. Серед його представників поряд з іншими є А. М. Круглашов.

Пепердусім хотілося б звернути увагу на зміст дослідження А. М. Круглашова у цілому й оприлюднені ним публікації [379-430], які крок за кроком знайомили наукову громадськість з результатами його досліджень. Їх тематика, якщо рухатися у хронологічному вимірі, охоплює надзвичайно широкий спектр аспектів драгоманознавства. У серії статей аналізуються думки М. П. Драгоманова про співвідношення еволюції та революції у суспільно-політичній боротьбі, його творчих зв'язків з українською інтелігенцією Буковини, проблеми національно-

культурної праці українців Галичини, історичної долі та завдань освіти, політико-правові погляди, питання всеслов'янства та європеїзму, проблеми держави, нації, людини, єврейського питання, характеристики російських революціонерів, історичні традиції та політичні перспективи міського самоврядування, розвиток державно-політичної думки України у XIX ст., румунсько-молдавські сюжети, релігійне питання, проблеми слов'янських меншин України і політичні аспекти розвитку слов'янської ідеї в Україні другої половини XIX ст.

Учений вивчає ідеї слов'янської взаємності україно-російські взаємини, проблему консолідації української нації, конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова, політичні свободи, національну єдність України, пошук геополітичних ідентичності України, дилему української майбутності: федералістський вибір, етичний вибір взаємин, проблеми національно-культурного розвитку українців австрії, геополітичної ідентичності України.

Автор публікацій також звертається до драгоманівського бачення історизму, революцію чи мирний прогрес, політичну етику, проблеми релігії та церкви, погляди на українсько-польське порозуміння, концепцію поступу, національну ідею, економічні проблеми, європейську цивілізацію та українську історію. В добрій науковій манері учений характеризує образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.), трансформацію соціалістичних ідей у світогляді вченого, боротьбу його з месіанськими мифами Російської імперії та вцілому політичні ідеї Драгоманова.

У своїй праці вчений не саморефлектував йому допомагали друзі, товариші і колеги з Чернівецького та Львівського університеті а також з університету Альберти (Канада). Канадський Інститут Українських студій (Університет Альберти) надав дослідницьку дотацію на завершальній стадії монографії з Меморіального Фонду ім. Теодоти й Івана Климів. І нарешті книги автор забов'язаний доктору Степану Держаку (1922-1997),

який морально і матеріально допомагав автору на початковій стадії дослідження драгоманознавчої спадщини у 1991-1993 роках [431, 487].

У своїй же монографії, докторській дисертації які складаються з п'яти розділів, окрім проаналізованого першого, автор переконливо висвітлив проблему пошуку Драгомановим суспільного ідеалу: його соціально-економічні орієнтири, ідеологічні перспективи світогляду, драгоманівське бачення суспільного прогресу та ролі релігії і церкви у суспільно-політичних поглядах вченого. А. М. Круглашов також сумлінно опрацював проблему бачення вченим національного питання.

Тут у центрі його уваги питання нації та національних рухів у теоретичних інтерпретаціях Драгоманова: слов'янська ідея як етап формування національної ідеології, плани українського громадського діяча щодо політичної організації визвольного руху.

В окремому (четвертому) розділі автор детально проаналізував політичну етику М. П. Драгоманова, крізь призму аналізу теоретичних аспектів підходу Драгоманова до політичної моралі; етичний вимір взаємин М. Драгоманова та його сучасників. Найбільш детально учений у п'ятому останньому розділі висвітлив розвиток поглядів М. Драгоманова на державно-політичну організацію суспільства: загальні засади драгоманівських теоретичних підходів до держави; розуміння Драгомановим сутності політичної свободи; його концепцію місцевого самоврядування. Автор також дав своє розуміння питанню: чому Драгоманов не став ідеологом українського самостійництва [431, 102-450].

Грунтовними та виваженими є висновки ученого. Вони в основному полягають у тому, що первинним у політичних ідеях Драгоманова був гуманізм, віра у духовне вдосконалення людини, у прогрес суспільства, який він розумів під кутом зору задоволення прагнень і потреб людини; вчений відстоював цінності демократичного суспільства, заснованого на засадах

розуму, солідарності та спрямованого до “інтегрального” розвитку особистості. Йому притаманна відданість ідеї верховенства права як гарантії поступовості соціального розвитку.

На переконання автора, у феномені національного Драгоманов виділяв два аспекти. По-перше, націю він розумів як продукт історичного розвитку, стале об’єнання людей зі спільною долею, мовою, традиціями, уявленнями про минуле та прагнення до майбутнього. По-друге, сучасна нація для нього була спільнотою, в якій реалізується потенціал, насамперед, її провідних діячів, культурні, духовні, наукові, творчі можливості людей.

Щодо драгоманівської концепції розв’язання національного питання в Європі, то на думку автора, вона відрізняється оригінальністю. Це – теорія “плебейських націй”, історіософська ідея “неповноти” історичного, соціального та культурного розвитку бездержавних націй. Прагнучи до гармонізації міжнаціональних стосунків М. П. Драгоманов часм перебільшував роль раціональних чинників, здатність національних колективів взаємодіяти на засадах гуманності, діалогу та взаємних поступок.

Цілком слушним є висновок А. М. Круглашова стосовно драгоманівської євроцентристської моделі суспільно-політичного розвитку. На його думку вона була новаційною і з погляду “центральных” і “периферійних” процесів розвитку Європи Драгоманов інтерпретував ключові події історії, визначив рівень асинхронності розвитку східноєвропейських народів у порівнянні з процесами, притаманними народам західноєвропейським.

Цінною й методологічно цікавою була драгоманівська концепція нереалізованого, “обірваного” розвитку України до власної Реформації. Проте в ній автор зустрічає й спрощені судження, зумовлені бажанням теоретика дивитись на історію України з точку зору “нормально-європейських” процесів, ігноруючи часом зміст духовних пошуків, політичної боротьби та соціальних оухів століть вітчизняної історії.

А. М. Круглашов довів, що М. П. Драгоманов ставився до європейських тенденцій в історії України як до виявів внутрішньо притаманного українському суспільству розвитку, сутнісно однотипного з загальноєвропейськими цивілізаційними процесами. Історик також зазначає, що М. П. Драгоманов – український будитель, діяч відродження України, захісник прав та інтересів “недержавних” націй Східної Європи, якому належить чамала заслуга політизації національного руху, формування його ідеології, творення організаційної мережі. Стосовно федералістичної концепції ученого то вона полягала у абсолютизації переваг федералізму і песимістичному ставленні до можливості побудови української національної держави.

Хід думок М. П. Драгоманова спирався на констатацію ним байдужесті провідних західних держав до “українського питання”, на відставання українського національного руху від розвитку визвольних рухів інших східноєвропейських народів. Такі думки відмовляли українській нації в здатності вибороти власну державу, що засвідчує певні ідейні “табу” М. Драгоманова. Але ці аспекти теоретичної спадщини вченого не дають підстав для звинувачувального висновку про “історичну відповідальність” Драгоманова за нехтування самостійницькою програмою.

Щодо теоретичної спадщини вченого то автор вважає, що М. П. Драгоманов був одним із найбільш плідних політичних теоретиків вітчизняної суспільно-політичної думки ХІХ ст. Його конституційні нариси, політичні проекти, пропозиції розвитку інститутів самоврядування, забезпечення прав людини залишаються, до певної, міри, актуальним теоретичним надбанням суспільно-політичної думки України. У той же час Драгоманов замислювався над проблемами міжнародної політики, задоволення українських національних інтересів. Йому належить певний пріоритет теоретичного обґрунтування геополітичних парадигм української зовнішньої політики. Два десятиріччя він представляв перед європейськими народами національну політичну думку.

Важливим для наших сучасників є також висновок автора щодо необґрунтованості ототожнення світогляду М. Драгоманова з будь-якою визначеною ідеологічною чи партійною доктриною. Він тяжів до створення синтетичної моделі політичного та суспільного розвитку, для чого творчо використовував елементи та принципи ліберальної, демократичної, націоналістичної та соціалістичної ідеологій, схиляючись до позиції надпартійності. М. П. Драгоманов виконував роль загально-національного лідера і тоді, коли діяв як ідейний натхненник Русько-Української радикальної партії.

Абсолютно правильно висловлюється А. М. Круглашов стосовно еволюції теоретичного світогляду М. П. Драгоманова.

У ранні роки в його світогляді переважали риси регіонального “малоруського” патріота, який переймався ідами всеросійського демократизму. У 1860-х – першій половині 1870-х років відбувається соціальна та національна радикалізація його поглядів. У перші роки еміграції вчений експериментує з анархо-федералізмом і соціалістичним радикалізмом. А з початку 1880-х рр. він синтезує політичні концепції європейського лібералізму та соціальної демократії, осмислюючи їх з точки зору інтересів визволення українців та інших бездержавних націй Східної Європи. З кінця 80-х рр. XIX ст. мислитель пропонує нову політичну програму, що спиралась на ідеї національної демократії, яка була доповнена елементами соціальних доктрин західноєвропейського радикалізму, збагачена досвідом його попередньої діяльності. У пошуці нових форм і змісту своєї теоретичної праці М. П. Драгоманов не прийшов до визначеної політичної доктрини.

Презентуючи основні свої висновки учений також, наголошує на тому, що М. П. Драгоманов посідає визначальне місце у формуванні українських демократичних традицій політичної думки. Він відстоював план творення української політичної нації, розроблений на засадах громадянського суспільства, на основі розвитку самоврядування, на принципах

всебічного забезпечення прав людини. Разом з тим, ідеї Драгоманова впливали на російську ліберальну думку, були помітним явищем федералістського напрямку та конституціоналізму в політичній думці Росії. Його критика національних програм, диктаторських проектів та революційного аморалізму наклала відбиток на ідеологічну трансформацію російського народництва і революційного соціалізму 1870-х - 1880-х рр.

В східноєвропейському вимірі він став одним із авторитетних регіональних теоретиків національної демократії. Його боротьба з міфами “Великої Росії”, “Історичної Польщі”, “Великої Німеччини” тощо, позначились на ідеологічних процесах у польському, болгарському, сербському та в інших національних рухах народів Східної Європи наприкінці XIX ст.

У висновках ми також фіксуємо авторське бачення ще не вирішених проблем драгоманознавства. Зокрема, автор зазначає, що спадщина вченого залишає “відкриті питання”: про співвідношення завдань суспільного розвитку і державних інтересів, про роль і значення колективних та індивідуальних прав, про межі прагматизму і сенс політичного романтизму. Ці питання дозволяють дослідникам драгоманівської спадщини давати власні відповіді, оцінювати його ідеї в нових історичних і політичних умовах [432, 28-31].

В цілому оцінюючи наукову творчість А. М. Круглашова зазначимо, що його публікації відрізняються змістовністю а монографія є досить значним досягненням і внеском у вивчення політичних ідей М. П. Драгоманова.

Умовах утвердженні незалежності України, початок будівництва в ній громадянського суспільства, сприяли активізації не лише історичних але й історіографічних досліджень присвячених драгоманознавству. Дослідження історіографічної традиції проблеми світогляду та суспільно-політичної діяльності М. П. Драгоманова висунуло на порядок денний завдання ще раз звернутися до його особи. Адже саме він втілює у себе той пласт української історії, політичного розвитку та культури, без якого

неможливо простежити об'єктивний зв'язок поколінь, відчуті подих часів, зрозуміти хід національного історичного процесу.

Саме такі думки спонукали молоду дослідницю Г. В. Костенко, до праць якої ми вже зверталися досягнути крізь призму історіографії світогляд та суспільно-політичну діяльність Михайла Драгоманова з 1997 року. Вона вивчала цю проблематику і підготувала низку публікацій [373; 375, 17] у яких розглянула місце М. Драгоманова у суспільно-політичному русі 60-90-х рр. XIX ст., в історії Подніпров'я, роль у розвитку української журналістики в історіографії радянської доби і особливо другої половини 1950-х рр., досягнула дослідження життєдіяльності, науково-публіцистичної спадщини ученого М. С. Грушевським, І. Лисяком-Рудницьким О. Гермайзе і П. Тучапським, дослідила суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова та ін.

2000 р. Г. В. Костенко захистила кандидатську дисертацію “Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми” [374], Вдавшись до порівняльного аналізу дореволюційної у неї (дорядянської), радянської та новітньої української історіографічної літератури та студій дослідників української діаспори Г. В. Костенко вивчила й узагальнила історіографію, яка відображала світоглядні настанови та суспільно-політичну діяльність М. П. Драгоманова.

Вона також з'ясувала рівень їх висвітлення в науковій драгоманіані, і спромоглася виявити основні історіографічні напрямки та особливості розвитку досліджень означеної проблематики.

Визначивши сферу своїх історіографічних інтересів, дослідниця перш за все детально розглянула стан наукової розробки теми, тобто коротко висвітлила деякі аспекти історії історіографії цієї проблематики.

Перш за все вона показала, що перші спроби наукового осмислення проблеми були зроблені ще у 1900-х рр.. Вони являли собою переважно рецензії, критичні статті, полемічні матеріали, а

також узагальнюючі історико-бібліографічні огляди. Серед їх авторів вона відзначила С. Єфремова, Б. Кістяківського та інших діячів українського національного руху. Ця ж традиція була продовжена і у 20-і роки, коли з'явилися, зокрема, “Бібліографічний покажчик праць М. Драгоманова (1925), “Матеріали до Драгоманівської бібліографії Всенародної Бібліотеки України (1926), стаття О. Дорошкевича про архівні матеріали присвячені Драгоманову та інші публікації, які належали С. Єфремову, та А. Кримському. у яких містилися на її думку, поверхову огляди окремих статей і нотатків, присвячених М. Драгоманову. Ми вже відмічали що не раз науковці зверталися до характеристика праць Д. Заславського. Так відбувалося й на цей раз. Авторка проаналізувавши їх констатувала, що те, що Д. Заславський у своїй книзі також віддав належне своїм попередникам, охарактеризувавши наукові і публіцистичні студії В. Богучарського, В. Деборія-Мокрієвича, В. Засулич, Б. Кістяківського та інших учасників українського і загально-російського визвольного руху, які так чи інакше оцінювали світогляд і політичні позиції М. Драгоманова [375, 2]. .

В цілому, за твердженням дослідниці перший етап розвитку української радянської історіографії (з жовтня 1917 до 1931 рр.) можна вважати етапом становлення як стійкого інтересу вітчизняних істориків до життя і діяльності М. Драгоманова, так і перших спроб науково-історіографічного аналізу драгоманознавчих студій.

Наступний етап розвитку радянської історіографії в Україні (з 1931 до середини 50-х рр.), був позначений різким зниженням інтересу дослідників до М. Драгоманова, що не сприяло й появі нових історіографічних студій. Винятком стала монографія Д. Заславського, в якій було вміщено короткий історіографічний огляд драгоманознавчої літератури. Водночас визначальною для оцінки М. Драгоманова визнавалася ленінська позиція, що передбачала ставлення до нього як до “націоналістичного міщанина”. Така оцінка дала привід ленінським адептам на

тривалий час закрити можливість об'єктивного вивчення і освоєння спадщини М. Драгоманова [375, 3].

Продовжуючи свій аналіз історіографії в з середини 1950-х р. і далі, Г. В. Костенка вказує на те, що поліпшення політичної ситуації в СРСР після XX з'їзду КПРС справило певний позитивний вплив на розвиток історичної науки, про що свідчить поява у другій половині 50-х років і низки драгоманознавчих праць О.Дея, М.Бернштейна, М.Комишанченка та ін., дещо пізніше, в середині 60-х рр. з'явилися студії В. Лукаренка присвячена розгляду світогляду, В. Сокурєнка, демократичним ідеям держави та права Д. Драгоманова, В. Сарбея, який в межах нарисів з методології і історіографії історії України доби капіталізму звернувся до творчості Драгоманова, І. Романченка та Д. Заславського присвячена життю і літературно-домслідницької діяльності вченого. і ще деяких дослідників, які в умовах одновимірної марксистсько-ленінської методології спробували зробити власну реконструкцію життєвого шляху та світогляду М. Драгоманова.

Авторка звернула увагу на те, щ Д. Заславський та І. Романченко запропонували періодизацію життєвого і творчого шляху мислителя: молоді роки М. Драгоманова (з 1861 по 1875 рік), женеvський період (1875-1889) та роки життя і роботи в Болгарії (1889-1895). Дещо пізніше, вказує Г. В. Костенко цю ж періодизацію підтримала і Р. Іванова у праці “Михайло Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України” (1971) яка, на думку дослідниці, дещо перебільшувала революційність М. Драгоманова [375,11]. В переважній більшості цих праць були й невеликі за обсягом історіографічні сюжети, які щоправда, не давали змоги відтворити цілісну картину розвитку драгоманознавства в Україні.

Оцінюючи стан справ у драгоманознавстві на цьому етапі розвитку радянської історичної науки, що тривав з середини 50-х до середини 80-х років, Г. В. Костенко виділяє в ньому дві фази загалом єдиного історіографічного процесу. Перша охоплює

1956 – другу половину 60-х рр., а друга від початку 70-х до середини 80-х рр. Основним критерієм такої періодизації є стан вивчення драгоманознавчої проблематики.

Зокрема, впродовж другої фази означеного етапу ця проблематика майже не розвивалася українськими істориками, а ім'я М. Драгоманова згадувалося лише в енциклопедичних виданнях, Окрім монографії Р. Іванової “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України” (К., 1973), якихось інших політичних здобутків у цій царині не було досягнуто.

Очевидно, вказує дослідниця, саме цим пояснюється і надто лаконічна згадка про драгоманознавчі дослідження в УРСР у фундаментальному видання “Історіографія історії Української РСР” (К., 1987), в якій називаються у цьому контексті лише роботи В. Лукаренка і Р.Іванової та закінчується при цьому, що “відзначаючи значення діяльності М.П.Драгоманова в розвитку суспільно-політичної думки, культури українського народу, ці автори разом з тим показали суперечливість, обмеженість його поглядів у трактуванні ним окремих соціальних і національних проблем [375. 4]”.

Продовжуючи далі аналіз стану історіографії проблеми Г. В. Костенко відмічаю, що наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. під впливом кризових явищ у радянському суспільстві зародився рух за оновлення усіх сфер духовного життя. Історичної свідомості, за ліквідацію “білих плям” вітчизняної історії.

У цей час актуалізувався й історіографічний жанр, проте помітних зрушень у розвитку драгоманіяни не було зроблено. Зростання зацікавленості науковців у подальшому вивченні життєвого шляху і творчої спадщини М. Драгоманова в незалежній Україні, обумовило і висвітлення ними сюжетів, пов'язаних з історіографією ддрагоманознавства.

Зокрема, П. Федченко, який у своєму дослідженні зробив спробу оцінити світоглядні засади і суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова з нових методологічних позицій,

відзначив, що методологічні помилки радянських дослідників особи і творчості М. Драгоманова полягали у перенесенні ними ленінських оцінок якихось конкретних явищ із життя Драгоманова чи його висловлювань з приводу тих чи інших конкретних політичних подій на всю його діяльність, у спробах “надавати кожному ленінському вислову статусу непогрішимої догми незалежно від історичної зміни певних явищ, понять, а також, й відповідної зміни ленінських поглядів на них”, у неврахуванні авторами драгоманознавчих праць, використання Леніним драгоманівського доробку як вірогідного й авторитетного джерела та у нічим не виправданій довірі ними до ленінських оцінок М. Драгоманова як узагальнених ярликів”, що виключали подальший конкретний аналіз будь-яких історичних фактів [375, 4-5].

Таку оцінку надалі було підтримано багатьма авторами драгоманівських студій. Однак - констатує Г. В. Костенко, - на жаль вони у більшості своїх студій, не обтяжували себе аналізом доробку своїх попередників.

За винятком статей М. Поповича “Драгоманов і ми” (1991), Л. Гаєвської “Концепція національного відродження в історіософії” М. Драгоманова” (1992)”, А. Круглашова “Політико-правові погляди М. Драгоманова” (1991) і “Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова” (1996) і огляду в монографії О. Скакун “Драгоманов как политический мыслитель” (Харьков, 1993) та деяких інших дослідників, історіографічні сюжети в роботах сучасних драгоманознавців практично на той час були відсутні. Виходячи з цього, - зазначає автор - є нагальна потреба у створенні узагальнюючої праці в якій знайшли б відображення питання історіографії драгоманознавства впродовж усього розвитку цього напрямку історичної науки.

Отже сучасні науковці, у тому числі А. М. Круглашов з різними відтінками притримуються приблизно однакової періодизації історіографії драгоманознавства.

Г. В. Костенко поставила перед собою конкретні завдання: простежити процесу становлення драгоманознавства та його розвиток в українській дорадянській історіографії; вивчити особливості української історіографії проблеми світогляду і суспільно-політичної діяльності М. П. Драгоманова та дати оцінку основним історіографічним напрямкам її дослідження у 1920-х роках; шляхом критичного аналізу історіографічних джерел дослідити ставлення до суспільно-політичної діяльності та науково-публіцистичної спадщини М. П. Драгоманова українських радянських істориків, визначити методологічні підвалини їхніх досліджень; висвітлити найхарактерніші риси драгоманознавчих студій дослідників української діаспори, розглянути їх у контексті загального розвитку української історичної науки за межами України; охарактеризувати стан драгоманознавства в незалежній Україні, визначити теоретичну і науково-практичну цінність праць сучасних дослідників творчого спадку М. П. Драгоманова, його участі у процесі національного відродження другої половини XIX ст.; узагальнити досвід історіографічного дослідження проблеми, і підсумувати здобутки вітчизняної історіографії в її студіюванні та визначити основні питання, що заслуговують подальшого вивчення й уточнення [375, 5].

Виходячи із зазначеного В. Г. Костенко у першому розділі дисертації детально з'ясувала комплекс історіографічних питань пов'язаних з закладанням основ драгоманознавства та його розвиток в українській історіографії кінця XIX – середини 1920-х років. Перш за все у полі зору дослідниці комплекс драгоманознавчих студій, що побачили світ впродовж перших трьох десятиліть після смерті М. Драгоманова і ті методологічні засади, на яких позначилися суперечлива динаміка суспільних відносин, драматизм національно-визвольної боротьби, реально існуюча в той час багатопартійність та ідейно-політичне протистояння в Україні різних суспільних сил.

В досліджуваний період в основному визначилися ті тематичні напрямки, які стали фундаментом наукового драгоманознавства. Так, у першому тематичному напрямку, який розкриває світогляд М. Драгоманова, виявилися певні розгалуження: дослідження філософських поглядів вченого (засновником його виступив Б. Кістяківський); Д. Драгоманов – історик (розробку цього сюжету зробили М. Павлик, І. Франко, О. Гермайзе), драгоманівський конституціоналізм (П. Струве Б.Кістяківський), українофільство М. Драгоманова (С. Єфремов М. Лозинський, та ін.) соціалізм Михайла Петровича Драгоманова (М. Грушевський) [375, 10].

На переконанням вченої другий напрямок драгоманознавства, який передбачає дослідження суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, охоплював розробку таких тем, як “М. Драгоманов і женецька еміграція” (Л. Дейч, В. Дебогорій-Мокрієвич, С. Єфремов, Б. Кістяківський), галицько-драгоманівські взаємини (М. Павлик, І. Франко, Б. Кістяківський, К. Студинський, М. Грушевський, О. Грушевський), видавнича діяльність М. Драгоманова (Б. Кістяківський, С. Єфремов, В. Дебогорій-Мокрієвич та ін.), М. Драгоманов як політик та політичний теоретик (Є. Лазарєв, В. Стефаник, П. Тучапський, М. Лозинський та ін.) [С. 10].

Авторка дійшла висновку, який полягав у тому, що в період кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст., тобто в добу відродження української національної історіографії, яка співпадає із кульмінаційною фазою національного процесу в українських землях – виникненням української нації як самостійного суб’єкта історії на широкому тлі інтенсивного розвитку історичних знань, відбулося зародження і становлення наукового драгоманознавства, що втілювалося у перші спроби дослідження численних сюжетів, пов’язаних з особистістю, світоглядом та діяльністю М. Драгоманова. Наслідком цього стало закладання підвалин історіографічної традиції драгоманознавства, продовженої вже в інших історичних умовах.

Другий розділ свого дослідження “Політична і науково-публіцистична діяльність М. Драгоманова в радянській історіографії другої половини 20-х – початку 90-х років” Г. В. Костенко присвятила з’ясуванню теоретичних засад історичної науки, концептуальних основ самого історіографічного процесу в УРСР і виявленню особливостей та закономірностей розвитку драгоманознавчих досліджень, їх досягнень, прорахунків та недоліків.

Перш за все вона поділила точку року таких вчених як С. Кульчицький, О. Реєнт, В. Якунін, які вказували на факт переродження української радянської історіографії з другої половини 20-х років в негативний бік. Саме відтоді вивчення питань світогляду і суспільно-політичної діяльності Михайла Драгоманова відбулося виключно а в руслі суперечливих оцінок, наданих В. Леніним. [375, 10].

Серед драгоманознавчих досліджень кінця 20-30-х років, на думку Г. В. Костенко, найцікавішими з огляду на повноту висвітлення проблеми були монографії Д. Заславського, видані у 1924 та 1934 роках. Їх порівняльний аналіз дозволив їх показати, що, написані на марксистсько-ленінських методологічних засадах, вони все ж таки мали суттєві відмінності. На пізнішому виданні негативно позначилися умови, в яких змушена була існувати радянська історична наука. А відтак і самого М. Драгоманова автор у ньому характеризував вже не як “предтечу марксизму” на Україні, а як “теоретика українського націоналізму” [375, 10]. В контексті вказаних дослідницьких інтенцій сучасні науковці одностайні щодо оцінки праць Д. Заславського 1924 і 1934 рр.

Розглядаючи стан справ у драгоманознавстві протягом 40-50-х рр. і праці І. Романченка, С. Майського, М. Бернштейна, О. Дея, М. Комишанченка та інших авторів, які вивчали переважно окремі сторінки життя і діяльності М. Драгоманова, дослідниця вказує, що вони звертали увагу, зокрема, на його підтримку галицьких радикалів, участь у становленні демокра-

тичної журналістики та літературознавства, сприяння розвитку української національної культури в цілому тощо [375, 11].

За твердженням авторки політичним зростанням наукового інтересу до особи і творчої спадщини М. Драгоманова були позначена перша половини 60-х рр., коли з'явилася названі нею вище монографії В. Лукаренка, В. Сокурєнка та дослідження Д. Заславського й І. Романченко, в яких було показано теоретичні, філософські та історико-політичні погляди і світоглядні засади М. Драгоманова.

У дисертації Г. В. Костенко зазначено, що перебудові процеси в Україні нові перспективи для вивчення її історії, дозволили розглянути історичне минуле українського народу крізь призму його значущості, позбавленої надмірної апологетики і також нігілізму.

Проте цього не сталося, незважаючи на отримані істориками свободу творчості та можливість ліквідувати “білі плями” історії. Спроби виходу із глибокої і затяжної кризи історичної науки виявилися значно важчими і болючішими, ніж це здалося на перший погляд. Це стосувалося також розробки історичних досліджень драгоманознавчих проблем. Дослідниця зауважує, що рагоманіана другої половини 80 х - початку 90-х рр. поповнилася незначною кількістю студій, автори яких, як правило, продовжували використовувати методологічний інструментарій, почерпнутий зі скарбниці марксистсько-ленінської ідеології.

Учена мала на увазу сюжети присвячені М. Драгоманову у названих вище роботах В. Сарбея , Я. Грицака “ Дух, що рве до бою: спроба політичного портрета І.Франка” (Львів, 1990), С. Злупка “Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер” (Київ, 1990) та ін.

Г. В. Костенко вказує на те, що впродовж перебудовного періоду йшла підготовка і спеціальних досліджень, присвячених суто драгоманівській проблематиці – навчального посібника В. Довгича “Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова”, колективної монографії київських вчених “Штрихи до наукового

портрета Михайла (1991) тощо. Всі вони побачили світ вже після здобуття Україною незалежності.

Найбільший інтерес для нас складає зміст четвертого розділу: “Сучасна українська історіографія проблеми драгоманознавства” де проаналізовані праці українських істориків, філософів, правознавців, культурологів, які вийшли до 2000 р. В цих дослідженнях зроблені спроби переосмислити світоглядні засади та суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова з позиції методологічного плюралізму.

Аналіз особливостей сучасного етапу розвитку в Україні драгоманознавчих студій дав підстави Г. В. Костенко сверджувати наступне: а) впродовж ажде десятиліття існування незалежної України вивчення драгомаознавчої проблематики в цілому піднялося на новий, якісно вищий щабель, про що посвідчують праці М. Антонця, Я. Дашкевича, Р. Іванової-Іванченко, М. Поповича, О. Скакун, П. Федченка та інших науковців; б) сучасні українські дослідники життєвого шляху і науково-теоретичної спадщини М. Драгоманова поширили джерельну базу своїх студій, залучивши до своєї дослідницької роботи маловідомі, а то й зовсім невідомі широкому загалу драгоманіваські роботи, що впродовж тривалого часу були вилучені із наукового обігу; в) дослідження з питань драгоманознавства, звільнені від ідеологічних нашарувань і упередженості, властивих попередній добі, стали значно різноманітнішими за сюжетами, більш глибокими за змістом та ґрунтовнішими щодо висновків і узагальнень.

Це стосується передусім наукових монографії і статей А. Круглашова, С. Мишанича, Т. Андрусяка, О. Скакун, О. Куцой; г) автори низки драгоманознавчих студій (Л. Гаєвська, В. Солдатенко, Ю. Левенець, В. Сарбей та ін.) зробили спроби комплексного осмислення історіософських поглядів М. Драгоманова у контексті розвитку суспільно-політичної думки в Україні другої половини ХІХ ст.; д) поруч з новими підходами до вивчення світогляду і суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова в багатьох драгоманознавчих роботах зберігалися елементи компліятивності, застарілих оцінок, наявність

яких негативно позначалося, як на якості цих досліджень, так і на перспективах розвитку драгоманознавства в цілому [375, 12-13]

Наслідком проведеного історіографічного дослідження стали підсумкові висновки. В них перш за все, Г. В. Костенко звертає увагу на те, що в сучасних умовах переоцінки багатьох традиційних уявлень, спробою створення нової історичної свідомості українського народу, об'єктивною потребою історичної науки виступає її самоаналіз. Тому історіографія є стрижнем об'єктивізації наукового пізнання, надає прискорення розвитку історичних знань про минуле самої науки, розкриває причини забезпечення умов її поступального розвитку. І тим самим вона виконує і методологічну функцію.

Драгоманознавчі студії у своєму розвитку пройшли кілька етапів. Перший з них охоплює 1895-1920-і роки, який розпадається на дві фази – з 1895 по 1917 р. та з 1917 до кінця 1920-х років [375, 13].

Дослідниця також вважає, що особливістю драгоманознавства в 1895-1920-х роках була його нетривале перебування на рівні фактологічному, прагматичному. Завдяки професійності багатьох відомих дослідників (Б. Кістяківського, С. Єфремова, М. Грушевського) знання про М. Драгоманова піднялися до рівня теоретичного та емпіричного узагальнення філософських, історичних, українофільських поглядів М. Драгоманова. Його суспільно-політична діяльність була розглянута на тлі женеvської еміграції та видавничої праці в ній, діяльності в громадівському русі, драгоманівсько-галицьких взаємин тощо [375, 14].

Далі підсумкова історіографічна думка автора спрямовується у напрямку з'ясування внеску радянських дослідників. Г. В. Костенко, зокрема вважає, що незважаючи на різні індивідуальні інтереси фахівців-драгоманознавців, які працювали у 30-80-і роки, в їх середовищі сформувався той тип радянського історика, який, базуючись на характеристиках М. Драгоманова, даних В. Ленінінм, і аналізуючи його суспільно-політичну діяльність та інтелектуальну спадщину, відзначав перед усім суперечливість постаті М. Драгоманова.

Зрозуміло що таке твердження повинно мало бути розкрито, що й здійснила дослідниця, Вона стверджує, що вивчення національних,

українофільських позицій Драгоманова здійснювалося обов'язково з врахуванням його ставлення до принципів інтернаціоналізму та пролетарської солідарності, а також через призму лише окремих аспектів його творчості, наприклад, як критик української літератури та журналістики. Водночас невиправдано перебільшувалося близькість М. Драгоманова до народництва, а також ступінь його революційності. Відверто помилковим, вказує, автор, виявилось трактування його концепції державної та суспільно-політичної перебудови як про марксистську. Далі, зазначається факт гіперболізації радянською історичною наукою класового підходу та визначення лише за ним “єдино об'єктивного і наукового” погляду на минуле, внаслідок патріотично-державного регулювання наукових досліджень, обумовили те, що був свідомо втрачений реальний зв'язок з попередньою українською історіографією, а ставлення до діяльності і творчості М. Драгоманова радянських дослідників Г. В. Костенко характеризує як упереджене [375. 14].

Далі вона переходить до характеристики української зарубіжної історіографії М. Драгоманова, яку ми навели у першому розділі.

Г. В. Костенко також характеризує сучасний етап драгоманознавства, який, на її думку, має величезний потенціал щодо виходу драгоманознавчих досліджень на новий теоретичний рівень, тим більше, що для цього існують усі передумови. Перш за все, вказує вона, мається на увазі можливість поєднання досягнень і здобутків, одержавних впродовж історичного розвитку цього напрямку науковцями дорадянської, радянської і діаспорної історіографії. По-друге з'явилася можливість доступу до джерельного масиву, який з тих чи інших причин не залучався до наукового обігу. Відкриття архівів, опрацювання матеріалів спецфондів переконують сучасних українських науковців у цінності і необхідності повернення творчої спадщини М. Драгоманова у повному обсязі, само ідентифікації і розбудові історичної “ойкумени” українського народу в цілому, його науки і культури.

Досить аргументованими є й наступні два твердження дослідниці про те, що застосовуючи нові підходи до вивчення і інтерпретації історичної літератури у сукупності з відкриттям нових, досі недос-

тупних джерел (потенційної джерельної історіо-графічної бази), об'єктивно їх трактуючи, згідно з принципами історичної критики, сучасні українські дослідники біоісторіографічної спадщини своїх попередників відмовляються від заздалегідь опрацьованих схем наукового (чи псевдонаукового) осмислення світогляду і суспільно-політичної діяльності М. П. Драгоманова, демонструють початок процесу оформлення нового образу історіографії драгоманознавства.

Г. В. Костенко переконана у тому, що подальший розвиток драгоманознавства має відбуватися за двома складовими: у напрямку конкретизації знань про М. Драгоманова і його творчу спадщину та у напрямку розробки нових концептуальних підходів до драгоманознавчих проблем. І хоча перший напрямок уявляється дослідниці достатньо розвинутим, все ж таки ще залишається чимало простору для його розробки. Ще більше перспективним, за переконанням ученої є другий напрямок у драгоманознавстві, оскільки використання нових, неупереджених, об'єктивних методів дослідження дає можливість запобігти кризі, застою у цій галузі історичного знання.

Також необхідним є і періодичний ретроспективний огляд наробок дослідників у вивченні суспільно-політичної та інтелектуальної спадщини М. Драгоманова, що допоможе визначити тематичні лакуни, недостатню розробку тієї чи іншої драгоманознавчої проблематики [].

Отже дослідження Г. В. Костенко є одним з перших у вітчизняній та зарубіжній історіографії, де комплексно проаналізовані концептуальні засади української дореволюційної, радянської, зарубіжної та сучасної драгоманознавчої літератури, з'ясовані спільні і відмінні риси у висвітленні поколіннями вітчизняних вчених світоглядних засад і суспільно-політичної діяльності М. П. Драгоманова. Серед багатьох досягнень вченої а також визначення нею основних тенденцій розвитку драгоманознавчих студій, їхню теоретичну і наукову цінність та демонстрацію свого бачення суперечливих питань драгоманознавства та перспективи його подальшого розвитку.

Ми так детально зупинилися на цій праці ще й тому, що попередній дослідник з усією пошаною до нього мається на увазі

А. М. Круглашова та нажалі і наступні, у тому числі Л. В. Козуб не вважали за доцільне у своїх працях широкі й ґрунтовно проаналізувати спадщину сучасних науковців, праця яких передувала появі їх досліджень. Однак це на знижує вартість проведених ними історіографічних пошуків.

У цьому контексті інтерес викликають ті праці, яким властивий систематичний та критичний підхід до викладу матеріалу з глибокими оцінками та аналізом історичних фактів біографії та спадщини М. П. Драгоманова.

Такий творчий підхід демонструють багато авторів і серед них, наприклад, Л. В. Козуб взявшись за вивчення теми: “М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст.” використала солідну джерельну базу дисертації до якої входять різноманітні за походженням, характером, формою й змістом архівні та опубліковані матеріали. У сфері її уваги наукові, популярні і публіцистичні праці М. П. Драгоманова, його листування, рецензії, спогади сучасників.

Л. В. Козуб з'ясовано, що твори ученого є надзвичайно важливим носієм інформації щодо висвітлення історії суспільно-політичної думки. За рівнем інформативності пріоритетне місце у спадщині М. П. Драгоманова займають наукові й публіцистичні праці, які є джерелом вивчення ідейних позицій ученого, виявляють авторську точку зору. Найважливіші серед них наступні: “Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії” (Женева, 1877 р.), “Историческая Польша и великорусская демократия” (Женева, 1881 р.), “Народная Воля” о централизации революционной борьбы в России” (Женева, 1882 р.), “Восемнадцать лет войны чиновництва с земством” (Женева, 1883 р.), “Опыт украинской политико-социальной программы: Свод и объяснения” (Женева, 1884 р.), “Накануне новых смут” (Женева, 1886 р.), “Либерализм и земство в России” (Женева, 1889 р.), “Чудацькі думки про українську справу” (Львів, 1892 р.) та ін. [354, 4].

Дослідницею використано матеріали 9-ти фондів

Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАУК), зокрема, фондів губернських жандармських управлінь (Ф. 274, Ф. 320, Ф. 336), Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (Ф. 442), цензурних установ (Ф. 294, Ф. 1680), Управління Київського учбового округу (Ф. 707). А також матеріали 8-ми фондів Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського: фонду Літературних матеріалів (Ф. 1), Колекції рукописів Київського університету Св. Володимира (Ф. 8), фонду Архів ВУАН (Ф. X), фондів Ю.А. Яворського (Ф. 21), М.І. Костомарова (Ф. 22), В.В. Данилова (Ф. 53), Б.Д. Грінченка (Ф. 170), М. Драгоманова (Ф. 172).

Л. В. Козуб також наголосила, що важливим носієм прямої і опосередкованої інформації є листування М. П. Драгоманова з широким колом суспільних діячів, яке містить низку оригінальних відомостей стосовно теми дослідження, характеризує особисті взаємини та ін.

На її переконання, дослідження теоретичної спадщини мислителя ускладнено з огляду на специфіку обґрунтування ученим власних позицій.

Спадщина М. П. Драгоманова має різне спрямування і присвячена як поточним суспільним проблемам, так і глибоко узагальнюючим теоретичним побудовам. Для нього характерна принциповість і максималізм у деяких питаннях. У прагненні дослідити ту чи іншу проблему якомога глибше, учений залучав максимальну кількість фактичних і джерельних матеріалів. Його праці відзначаються різноманітністю та широтою застосування методологічних засад і дослідницьких методик, особливо у висвітленні історії суспільно-політичного руху [354. 4].

Продовжуючи аналіз, Л. В. Козуб окремо відзначає, що М. П. Драгоманов не ставив собі за мету проводити спеціальні розробки історії суспільно-політичного руху. Проте, у своїх узагальненнях він вийшов на якісно новий рівень дослідження. Розробки М. П. Драгоманова не викладені у цілісному вигляді, а

постають у сумі відомостей, розпорошених по науковим і публіцистичним працям та листам, котрі, однак, об'єднані провідною ідеєю. Комплексний аналіз джерел дозволив простежити позиції М.П. Драгоманова. Творча спадщина ученого є цінною для історичної науки, зокрема, як носій значного обсягу інформації з історії суспільно-політичного життя України ХІХ століття [354, 5]

За словами ученої історіографічної дослідження спадщини М. П. Драгоманова здійснювалися вкрай нерівномірно. Вона, цілком слушно вважає, що перші історіографічні праці, що торкалися окремих аспектів творчості М. П. Драгоманова, і в тому числі його розробок історії суспільно-політичного руху, з'явилися у 1860–1890-х рр. і мали переважно публіцистичний характер. Наукові відгуки того часу на творчість ученого розкривали сприйняття М. П. Драгоманова сучасниками, давали певні узагальнюючі характеристики його суспільно-політичних позицій. Саме, – широкі й ґрунтовно останні стверджує, – науковець започаткували драгоманознавство [354, 5].

Л. В. Козуб зазначає, що особливе місце, серед інших, посідали праці його сподвижників – М. І. Павлика та І.Я. Франка. На початку ХХ ст. значно посилювався інтерес до постаті М. П. Драгоманова. Підняті ним питання викликали наукові й громадські дискусії. В цей час з'явилися нові акценти у тлумаченні його спадщини, поглибилась критика розробок М. П. Драгоманова, проте вона не відзначалася прагненням до об'єктивності. Для даного періоду характерне поверхове трактування деяких положень ученого.

Далі, вона вже традиційно зазначає, що великий внесок у дослідження спадщини М. П. Драгоманова, зокрема, його оцінок різних напрямів суспільно-політичного руху, зробив Б.О. Кістяківський. З часу виникнення й становлення українських політичних партій і до революційних подій 1917 р. простежився пік популярності ідей М. П. Драгоманова, які відповідали тогочасним суспільним очікуванням. Після

революційних невдач оцінки М. П. Драгоманова як ученого й політичного діяча та його розробок поляризуються.

Аналіз відповідної літератури дозволив їх прийти до висновку про те, що надзвичайною плідністю відзначалася історіографія 1920-х рр., присвячена вивченню спадщини М. П. Драгоманова, що зумовлено появою перших детальних досліджень окремих аспектів науково-теоретичних розробок ученого. Ґрунтовний аналіз спадщини М. П. Драгоманова здійснив М. С. Грушевський. Саме він відвів ученому особливе місце серед інших суспільно-політичних діячів того часу і стверджував, що закордонна місія М. П. Драгоманова “зробила епоху в українському житті”. Результативними були дослідження, здійснені науковцями Всеукраїнської Академії Наук. Вони опубліковані на сторінках журналу “Україна” й у збірнику “За сто літ” і певною мірою розкрили вивчення М. П. Драгомановим історії суспільно-політичного руху.

Зокрема, – це праці М. Возняка, С. Глушка, Г. Житецького, К. Копержинського, В. Міяковського та ін. [354, 5-6]. Тут ми зустрічаємося з цікавим історіографічним явищем, коли на рівні академічної установи, історичні структури ВУАН каровані М. С. Грушевським, поряд з широким спектром історичної проблематики історії України мали змогу за державної підтримки глибоко досліджувати життя й наукову творчість М. П. Драгоманова і передували у цьому керівник київської школи істориків М. С. Грушевський.

Аналізуючи далі історіографічні спостереження Л. В. Козуб зазначимо, що вона відмічає значний науковий інтерес праць Д. І. Заславського. І, одночасно, відзначає, що в радянську добу ідеологічна заангажованість не сприяла виробленню об’єктивних підходів до вивчення спадщини М. П. Драгоманова.

Продовжуючи аналіз історіографії цієї доби вчена вказує, що заслуговують на увагу розробки В. Л. Лукеренка, В. Г. Сокурєнка, В. Г. Сарбея, здійснені у 1960-х рр. Ґрунтовним

дослідженням постаті М. П. Драгоманова та його ролі в суспільно-політичному русі, на її думку є праця Р. П. Іванової. Дослідниця висвітила питання взаємин М. П. Драгоманова з Київською громадою, його стосунки з ліберальними й народницькими колами та їхніми ідеологами. Дослідниця використала низку нових науково важливих джерел. Однак революційність політичних позицій М. П. Драгоманова перебільшено. Вона також наголошує на тому, що впродовж 1970-1980-х рр. про життя й творчість М. П. Драгоманова згадувалося здебільшого в енциклопедичних виданнях та довідниках.

Щодо сучасної історіографічної ситуації то дослідниця наголошує на тому, що з 1990-х рр., із зміною політичної ситуації в країні, з'явилася значна кількість досліджень. Сучасне вивчення постаті М. П. Драгоманова вийшло на якісно новий рівень. Праці П. М. Федченка, В. А. Довгича, А. М. Катренка, О. Ф. Скакун, Т. Г. Андрусика, А. М. Круглашова сприяли висвітленню різних аспектів діяльності мислителя, в тому числі торкнулися дослідження М. П. Драгомановим історії розвитку різних напрямів суспільно-політичного руху. Дослідники і авторка погоджуються в тому, що М. П. Драгоманов збагатив українську суспільно-політичну думку, поєднав у своїх творах національні та передові демократичні ідеї, спрямував український національний рух у напрямку “європеїзації”.

Переходячи до аналізу зарубіжної історіографії Л. В. Козуб наголошує, що у працях діаспорних учених головна увага приділялася, насамперед, суспільно-політичній діяльності М. П. Драгоманова. Його спадщину вивчало багато дослідників широкого діапазону ідеологічних спрямувань. Ученою також з'ясовано, що для діаспорних досліджень характерним було домінування емоційно-патріотичних моментів. Серед досліджень даної теми в діаспорні історіографії відзначаються розробки співробітників Українського Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Однак на особливий особливий

інтерес, і про це вже йшлося вище, заслуговують праці І. Лисяка-Рудницького. Проаналізувавши їх авторка вказує, що крім вивчення та загальної характеристики спадщини М. Драгоманова, учений проаналізував та уточнив його позиції, звернувши також увагу на дослідження історії суспільно-політичного руху.

Здійснений історіографічний аналіз дозволив Л. В. Козуб зробити висновок про те, що не зважаючи на існування значної кількості праць істориків, юристів, філософів, політологів, присвячених вивченню діяльності М. П. Драгоманова, все ж недостатньо розроблені в сучасній українській історіографії проблеми вивчення ученим історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні. Актуальною, на думку дослідниці, залишається конкретизація й систематизація знань щодо висвітлення М. П. Драгомановим українського національного, радикально-демократичного (народницького) і ліберально-демократичного (земського) руху та розробка нових концептуальних підходів до даної проблеми

Виходячи із зазначеного, Л. В. Козуб вивчила проблему дослідження М. П. Драгомановим українського національного руху. Нею наголошено на тому, що М. П. Драгоманов у загальних рисах окреслив схему, за якою розвивався український національний рух у ХІХ ст. Учений відстоював думку про самобутність українського народу.

За визначенням М. П. Драгоманова, національність є однією з форм солідарності людей, більш значима, ніж класова чи державна. Про національно-культурне відродження в першого десятиліття ХІХ ст. у спадщині ученого зустрічаються поодинокі, розрізнені судження, але вони відзначаються оригінальністю для свого часу. У дисертації розкрито внесок М. П. Драгоманова у дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Через об'єктивні причини, зокрема, через цензурні заборони, він не мав можливості ознайомитись з усім комплексом документів про "братчиків". Проте М. П. Драгоманов став одним із перших дослідників цієї організації і залишив про неї низку слушних

висновків.

Л. В. Козуб відзначено, що об'єднання провідних українських діячів у Кирило-Мефодіївське братство, на думку ученого, було визначною подією в національній історії. М. П. Драгоманов аргументовано довів, що діяльність цієї організації мала важливе значення для оформлення української національної ідеї в цілісну і оригінальну традицію. Він вказав на політичний характер прагнень діячів українського національного руху у першій половині XIX ст. та його демократично-федералістські засади. Серед різних ідейних принципів братчиків учений акцентував увагу на їхньому "європеїстві". Він перший в українській історіографії довів певну наступність ідей декабристів і кирило-мефодіївців. Учений відзначив важливість суспільно-політичних починань братчиків і неодноразово підкреслював, що сам виступив продовжувачем їхньої справи в нових історичних умовах.

На думку дослідниці, особливу увагу у своїх працях М. П. Драгоманов приділив аналізу творчої й громадської діяльності Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, М. І. Костомарова. Незважаючи на притаманний ученому критицизм, він належним чином оцінив їх самовіддану працю на користь українського народу. М. П. Драгоманов один із перших почав досліджувати ідейний розвиток Т. Г. Шевченка в широкому історико-культурологічному та політичному контексті, вніс ряд концептуальних думок і посів чільне місце в українському шевченкознавстві другої половини XIX ст.

Л. В. Козуб проаналізувала змістовні характеристики, які М. П. Драгоманов дав діячам громадівського руху 60-90-х рр. XIX ст. Він вивчив діяльність Петербурзької, Київської, Полтавської та ін. громад. Його відомості розпорошені по різних працях, але вони є цінними, з огляду на їхню інформативність. У низці робіт учений інформував про участь громадівців у відкритті та діяльності недільних шкіл, про підготовку та видання ними підручників, проведення публічних лекцій,

створення аматорського театру, підготовку та розповсюдження науково-популярних видань для народу (“метеликів”) та ін.

У праці відзначено, що М. П. Драгоманов високо оцінив громадські, культурні та політичні здобутки громад. Також акцентовано увагу на тому, що безпосередня активна участь у роботі Київської громади була важливою віхою в житті ученого і мала великий вплив на подальший розвиток його світогляду. Хоча від інших громадівців М. П. Драгоманов завжди відрізнявся своєрідністю власних суспільно-політичних позицій.

Серед головних недоліків діячів українського національного руху 60–90-х рр. XIX ст. М. П. Драгоманов називав певну відсталість від передових європейських політичних ідей та наукових розробок, намагання розв'язати всі питання тільки “національним духом”, поступливість офіційним великодержавницьким колам, стримане ставлення до радикально-демократичного руху та ін.

Продовжуючи свій аналіз, Л. В. Козуб зазначає, що вимушена еміграція за кордон ознаменувала новий етап громадсько-політичної й наукової діяльності ученого. Лише під тиском зовнішніх обставин М. П. Драгоманов був змушений залишити межі України, пристосуватись до умов конспірації та емігрантських методів роботи. З 1876 р. він підпорядкував всю свою багатогранну діяльність політичним завданням. Значну увагу авторкою приділено аналізу стосунків ученого із членами Київської громади в еміграційний період. Окремо висвітлено ставлення М. П. Драгоманова до молодогромадівського руху.

Л. В. Козуб значну увагу у своїй роботі приділила проблемі радикально-демократичного (народницького) руху в розробках М. П. Драгоманова, де головну увагу приділено аналізу внеску ученого в дослідження суті й особливостей радикально-демократичного (народницького) руху, з'ясовано причини еволюції його поглядів на цей рух.

Автором наголошено, що М. П. Драгоманов розробив найгостріші та найактуальніші проблеми радикально-

демократичного (народницького) руху. Він один із перших дослідив основні течії загальноросійського визвольного руху, починаючи з декабристів.

Учений залишив змістовні характеристики діяльності окремих керівників і теоретиків радикально-демократичного руху. У дослідженні систематизовано й проаналізовано розрізнені судження М. П. Драгоманова щодо провідних діячів російського радикально-демократичного руху, зокрема, О. І. Герцена, М. О. Бакуніна, П. Л. Лаврова, П. М. Ткачова, А. І. Желябова та ін., а також щодо провідних течій даного руху. Підкреслено, що його виклад історичних відомостей і оцінки базувалися як на вивченні доступних документальних матеріалів, листів, так і на власних спостереженнях [354, 9].

На переконання Л. В. Козуб, М. П. Драгоманов значну увагу приділив аналізу програмних настанов та практичної діяльності народницьких гуртків – “бакуністів”, “лавристів”, “наровольців”, “чорнопередільців” та ін.

Аналіз його праць свідчить, що М. П. Драгоманов прагнув дослідити й осмислити діяльність народницьких організацій, враховуючи специфіку періоду, порівняти їх з іншими напрямками суспільно-політичного руху, акцентуючи увагу на головних здобутках та недоліках, а також розглянув можливості використання цього прогресивного досвіду задля пошуку оптимальних шляхів вирішення актуальних суспільно-політичних проблем. М. П. Драгоманов детально вивчив їх ставлення до національного питання в Російській імперії та шляхів його розв'язання [354, 9].

Продовжуючи свій аналіз, Л. В. Козуб зазначає, що із загостренням суспільно-політичної боротьби в країні учений особливу увагу приділив розробці можливих сценаріїв майбутніх суспільних перетворень.

Авторкою окремо розкрито ставлення М. П. Драгоманова до застосування народниками терористичних методів боротьби для досягнення поставленої мети. М. П. Драгоманов чітко

усвідомлював, що політичний терор, практикований представниками радикально-демократичного (народницького) руху, спричинений жорстокими урядовими репресіями та утисками. Причини поширення терористичних методів учений виводив із внутрішніх особливостей ситуації в Російській імперії [354,10].

Він високо оцінював самовідданість та героїзм народників, але неухильно доводив необхідність використання у боротьбі виключно “чистих” засобів для успіху революційної справи. М. П. Драгоманов обґрунтував тезу про недоцільність ідеологічного та політичного спрощення шляхів майбутніх суспільно-політичних перетворень, універсалізації соціалістичного ідеалу, доктринерського фанатизму, який не враховував постійних змін дійсності. М. П. Драгоманов застерігав, що за умов відсутності в суспільстві демократичних традицій фатально неминучо є загроза втілення в життя “крайнього” соціалізму [354, 10].

Авторка стверджує, що учений постійно наголошував на необхідності першочергового здобуття демократичних свобод і розробки чіткого плану тривалих послідовних суспільних перетворень з метою уникнення деформацій соціалістичних ідей. У дисертації наголошено на високій науковій вартості та новизні здійсненого М. П. Драгомановим дослідження [354, 10].

Наголосимо, що Л. В. Козуб також здійснила аналіз поглядів М. П. Драгоманова на розвиток ліберально-демократичного (земського) руху на підставі узагальнення та систематизації матеріалів праць ученого, які розкривають його внесок у вивчення історії ліберально-демократичного (земського) руху. Аналізуючи доступні джерела, учений вивчив причини появи в Російській імперії такого різновиду лібералізму як земський та його особливості. Він один із перших дав оцінки діяльності земств і фактично започаткував дослідження земського ліберально-демократичного руху. М. П. Драгоманов дослідив становлення та еволюцію цього руху, звернув увагу на закономірність його поширення та конституційний характер. Він приділив особливу увагу вивченню взаємовідносин громадських і владних

структур, земств і тогочасного суспільства [354, 10].

В роботі систематизовано розрізнені матеріали стосовно дослідження ученим форм та напрямків земської діяльності, узагальнено його аналіз результатів роботи земців на селі, з'ясовано та визначено драгоманівське розуміння ролі земських установ у культурно-освітньому житті країни.

Утім Л. В. Козуб критично оцінює позиції ученого щодо власного трактування визначальних явищ ліберально-демократичного (земського) руху. М. П. Драгоманов фактично був першим громадсько-політичним діячем, який розробив ліберальну концепцію суспільного розвитку саме для українського ґрунту. Він виявив прихильність лібералізму як доктрині соціального партнерства. Учений приймав активну участь у деяких земських ініціативах, розробив теоретичне підґрунтя для впровадження механізмів демократичної держави з розвинутим крайовим і місцевим самоврядуванням.

Наведений приклад демонструє найповажніше ставлення Л. В. Козуб до джерел, уміння з сучасних методологічних позицій дослідити внесок М. П. Драгоманова у вивчення історії суспільно-політичного руху ХІХ ст.

Як зазначалося вище в сучасній історичній науці значна увага приділяється постаті М. П. Драгоманова як вченого-історика, культурного й громадського діяча, педагога, публіциста, фольклориста, літературного критика та цього спадщині.

Так, наприклад, історики аналізують зміст магістерського дисертації відмічають його внесок у розвиток антиконавчих студій та ґрунтовно аналізують спадщину з цього аспекту наукової діяльності ученого. Вони також звертають увагу на дослідження ученим різних аспектів української та світової історії, аналізують його внесок у дослідження історії українського козацтва Кирило-Мефодіївського товариства, реформи середини ХІХ ст. та ін.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні характеризується необхідністю зміни ідеалів і цінностей у суспільстві. Українська держава стає активним суб'єктом міжнародного життя, тому важливими є дослідження місця й ролі видатних представників інтелігенції, які боролися за визнання України у світі.

Саме такими та іншими критеріями керувався О. І. Сич коли розпочав дослідження діяльності М. П. Драгоманова, громадсько-культурного діяча та педагога, публіциста і літературного критика, ученого європейського та світового рівня.

Він із усією ясністю розумів потребу комплексного й глибокого аналізу громадсько-культурної та педагогічної діяльності М. П. Драгоманова в другій половині XIX ст. Адже той був одним із найактивніших учасників запеклої боротьби, що велася прогресивними громадськими колами проти антидемократичної та антиукраїнської політики царизму і відігравав провідну роль у громадсько-культурному русі другої половини XIX століття.

На думку дослідника, участь у національно-визвольному русі, вболівання за розвиток української культури зробили М. П. Драгоманова послідовником передових тенденцій українських визвольних змагань. Його громадсько-культурна та педагогічна спадщина є значним внеском у формування національної ідеї і зумовлює створення культурних, громадських та просвітницьких засад. Вивчення суспільної діяльності М. П. Драгоманова дає можливість відтворити картину політичного, культурного, громадського життя, уникнути ідеологічних упереджень, переосмислити історію України другої половини XIX ст.

Молодий вчений підготував низку статей у яких послідовно розглянув роль М. П. Драгоманова в історії українського громадсько-культурного руху, та відношення вченого до формування національної само ідентифікації у XIX ст., розуміння і ставлення українського інтелектуала до проблеми

громадянського суспільства в Україні. Він звернув увагу й опрацював таке актуальне питання, як: “М. П. Драгоманов і Франко: критика суспільних ідеалів” а також здійснив теоретико-методологічний аналіз дорадянського драгоманознавства, давши характеристику дослідження підготовленими зарубіжними українськими вченими другої половини ХХ ст. де містяться оцінки життя та діяльності ученого й громадського діяча.

В 2010 року О. І. Сич захистив кандидатську дисертацію на тему: “Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П.Драгоманова” у якій проаналізував стан історіографію та джерельну базу дослідження, виявив головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадської позиції М. П. Драгоманова; встановив його місце і роль у громадсько-культурному житті еміграції. Учений також дослідив основні погляди М. П. Драгоманова на політику російського царизму щодо освіти в Україні ХІХ ст. та визначив внесок вченого у розвиток народної школи і дав загальну оцінку його педагогічної спадщини.

Нас в першу чергу цікавить історіографічна рефлексія автора стосовно стану вивчення цієї проблеми. Варто зазначити, що О. І. Сич під відповідним кутом зору проаналізував масив літератури, яка була предметом розгляду його попередників і перш за все Г. В. Костенко та особливо А. М. Круглашовим. Він, узяв за основу вже існуючий поділ історіографії та розглянув дорадянську, радянську, сучасну та зарубіжну складові драгоманознавства у своїй галузі.. Щодо сучасної історіографії то автор звертає увагу на монографічні дослідження й статті.

Зокрема, у полі його зору дослідження П. Федченка, А. Катренка, Ю. Беззуба та характеризує праці М. Круглашова, які розкривають важливі аспекти наукової та політичної діяльності М. П. Драгоманова. Вказує на те, що творчість М. Драгоманова досліджується досить активно. Такі учені, як Р. Іванова, Я. Дашкевич, М. Антоненць, В. Мордвінцев, М. Смольницька звертаються до цієї теми, вважаючи її актуальною і недостатньо

опрацьованою. На думку автора, постійно збагачується дослідженнями спадщина М. П. Драгоманова, поповнюються історіографічні матеріали, щорічно видається велика кількість статей, присвячених цій темі.

З-поміж значної кількості статей і публікацій, присвячених творчості М. П. Драгоманова, О. І. Сич виділяє, названі нами вище монографії, зокрема О. Куцої “М. П. Драгоманов, розвиток української літератури другої половини ХІХ ст.” (1995)”, Т. Андрусяка “Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини)” (1998)

Як донедавна аспірант цього закладу, автор цілком справедливо зазначає, що значна робота щодо дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова проводиться в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. З 2003 року проводяться Міжнародні драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. У 2007 р. пройшла Перша міжуніверситетська науково-практична конференція студентів, аспірантів і викладачів “М. П. Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху”. Значну роботу проводять науковці університету: В. Андрущенко, Г. Волинка, І. Дробот, і Н. Мозгова.

Науковець також звертається до змістовних досліджень В. П. Андрущенка “Роздуми про освіту. Статті, нариси інтерв’ю (2004)”, статті Г. Волинки “Дещо про філософські орієнтації М. П. Драгоманова (2003)”, І. Добот “Соціалізм Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива” (2003), та Н. Мозгової “Драгоманов и Пирогов: зустріч через століття (2006)” та характеризує їх зміст.

Далі О. І. Сич зазначає, що М. П. Драгоманов працював для сучасності та прагнув із досвіду інших народів та їхніх здобутків перейняти те, що потрібно для піднесення культурної ініціативи власної нації. І відмічає, що хоча драгоманознавчі дослідження діаспори не позбулися політичного відтінку, проте вийшли на якісно вищий рівень аналізу ролі М. П. Драгоманова в українському визвольному русі ХІХ ст. та українській культурі

загалом. Дослідник серед інших відмічає праці Д. Донцова “М. П. Драгоманов і ми” (1923) ”Д. Дорошенка, О.Бочковського “Вступ до націології”, Ю. Охримовича “Розвиток української національно-політичної думки” (1922), що вважали діяльність М. П. Драгоманова складовою українського національного державотворчого процесу. Особливу увагу приділяє дослідженням І. Лисяка-Рудницького, який на основі автобіографічних даних докладно й усебічно розглядав діяльність М. П. Драгоманова упродовж усього його життя [715, 6].

У підсумку автор зазначає, що аналіз історіографії вказує на існування значної кількості праць, присвячених великому спадку М.П.Драгоманова, в тому числі окремими сюжетами громадсько-культурної та педагогічної діяльності Драгоманова. Але досі ця проблема не була предметом спеціального комплексного наукового дослідження. Саме це зумовило вибір теми роботи [715, 6].

Основна частина дисертації присвячена аналізу таких питань: становлення світогляду М. П. Драгоманова та його науковій роботі в “Основі” і “Київській Громаді”, його закордонній діяльності” та розгляду педагогічної спадщина українського інтелектуала (розділи другий – четвертий.)

У висновках до цих розділів О. І. Сич зокрема, зазначає, що на формуванні та подальшій трансформації світогляду М.П.Драгоманова позначилася гостра боротьба між ідеалістичною та матеріалістичною ідеологічними течіями, різними політичними напрямками суспільно-політичного життя в Україні та за її межами. Будучи глибоко переконаним у поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців і:а свою рідну мову, культуру і державність, але й враховуючи історичний досвід, М. П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур [715, 10].

Великий досвід громадсько-культурної та педагогічної діяльності М. П. Драгоманова, отриманий в Україні, визначив головні напрямки його суспільної та видавничої роботи в еміграції. Вийшовши за кордон, М.П.Драгоманов продовжував активно працювати на благо України та українського народу. М. П. Драгоманов був ученим, що став активним учасником громадсько-культурного процесу не лише на Україні, а й за кордоном; він заявляв, що воліє сам творити історію, ніж про неї писати [715, 11].

М. П. Драгоманов словом боровся проти царя та його уряду, підтримував починання в освітянській роботі на Україні, відстоював позицію, що кожна людина має право навчатися і бути освіченою особистістю. Своїми ж теоретичними узагальненнями він сприяв утвердженню літературної української мови, прискорював її еволюційний розвиток, виводив на широку дорогу громадсько-культурне та педагогічне життя української нації.

У загальних висновках автор сформулював загальні результати дослідження та обґрунтував низку положень і серед них про те, що відсутність у вітчизняній історіографії дослідження еволюції громадської активності та теоретичних переконань Драгоманова зумовлювало неможливість створення об'єктивної і цілісної картини його життя й діяльності, визначення місця та ролі діяча у громадсько-культурному житті України другої половини XIX ст.

Дослідником також узагальнено історіографічний доробок. В архівах і опублікованих джерелах автором виявлено достатньо документів і матеріалів з цієї проблеми, що дає можливість поглиблено проаналізувати громадсько-культурну та педагогічну діяльність М. П. Драгоманова. Зокрема, комплексно вивчалися та аналізувалися документальні матеріали еміграційного періоду життя М. П. Драгоманова, його творчий доробок як публіциста, літературознавця, педагога та громадського діяча.

О. І. Сичем виявлено, що становлення М. П. Драгоманова як громадсько-культурного діяча, формування характеру його

національної свідомості, громадської позиції було визначено його походженням, родинним вихованням, школою, зокрема вчителем історії Полтавської гімназії О. Строніним, попечителем Київського навчального округу М. Пирогова, Кирило-Мефодіївським товариством та політичними подіями, що відбувалися в Україні у ХІХ ст. Суттєву роль у становленні особистості М. П. Драгоманова відігравала світова й українська література, творчість письменників, як Т. Шевченка, І. Котляревського, В. Скотта, Ч. Діккенза. Хоча особистість М. П. Драгоманова формувалася у складний час, проте всупереч обставинам він пройшовся любов'ю до рідного народу, української культурної традиції, історичного минулого. Перші кроки громадсько-культурної діяльності М. П. Драгоманова пов'язані із суспільно-політичним життям у Києві, що спостерігалось наприкінці 50-х - початку 60-х рр. ХІХ ст. [715, 12-13]

Особливий акцент в роботі робиться на тому, що навчання в університеті дало змогу сформуванню в нього світогляд космополіта, він відстоював в українській культурі не московський національний елемент, а європейський.

Близькість до національно-визвольного руху (робота в Київській Громаді), вболівання за розвиток української культури зробили М. П. Драгоманова послідовником передових тенденцій українського визвольного руху. М. П. Драгоманов був сином своєї епохи, тому на його світогляді позначилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками.

Також вказуються, що будучи глибоко переконаним у поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й враховуючи історичний досвід, М. П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур [715, 13]. О. І. Сич також вважає, що М. П. Драгоманов посідав одне з

головних місць у громадсько-культурному житті еміграції. Перебування М. П. Драгоманова за кордоном стало стрижневим моментом з якого почалася взаємодія народницького середовища з драгоманівськими ідеями. В еміграції М. П. Драгоманова турбувала пасивна суспільна позиція української інтелігенції. Він закликав її об'єднуватися і створювати товариства, читальні. Учений наголошував, що відсутність чіткої національної програми може призвести до відходу молодого покоління від українського громадсько-культурного руху. Українській роботі за кордоном М. П. Драгоманов присвятив багато свого часу.

Цілком справедливо вказує дослідник і на те, що переїзд до Болгарії М. П. Драгоманова та його наукова робота у Софійському університеті, сприяли поглибленому вивченню історико-культурної спадщини Болгарії. Український науковець приділяв багато уваги розвитку молодого болгарської науки. Завдяки багатогранній діяльності М. П. Драгоманова в Болгарії значно позбувалися й українсько-болгарські культурні зв'язки.

Автором дисертації також особливо підкреслено, що М. П. Драгоманов приділяв багато уваги проблемі негативного впливу царизму на мовну ситуацію та освіту в Україні. Він вважав, що царський уряд послідовно і цілеспрямовано знищує українське слово й культуру. Ємський указ призвів до того, що російський уряд поставив собі за мету остаточно знищити культурно-національне життя в Україні. Учений одним із перших виступив із критикою цього указу, адже самодержавницький уряд проводив, політику насильницької русифікації населення, ставлячись до української мови як до наріччя російської мови, непохитно. І внаслідок такої політики в 60-х - 90-х рр. XIX ст. в Україні майже не існує офіційних шкіл з українською мовою навчання. М. П. Драгоманов розумів, що боротьба за мову, виходила далеко за межі філологічних суперечок, що її функціональний статус не може існувати до тих пір, поки нація позбавлена свободи слова. М. П. Драгоманов словом боровся проти царя та його уряду, захищав інтереси українського народу,

його культуру, боровся за право української мови на самостійний розвиток, за її творчі перспективи [715, 14].

О. І. Сич, продовжуючи аналіз, також відзначає, що М. П. Драгоманов багато уваги приділяв становленню та організації національної освіти й науки. Учений переконував, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта, піднести її значення можна було, лише пристосувавши до місцевих умов, внівши в неї національний характер. Ідея народної освіти є основою педагогічних поглядів ученого. Він, глибоко проаналізувавши її суть, обґрунтував зміст, в багатьох своїх творах і публіцистичних статтях. Вважав, що народна освіта має позбавитися станovo-класової, матеріальної та мовної дискримінації [715, 14].

Аналізуючи статтю М. П. Драгоманова “Народні школи па Україні”, автор зробив цілком правильний висновок про те, що вчений наполягав на особливому значенні створення мережі початкових закладів, недільних шкіл, відстоюючи думку про те, що основою духовного розвитку суспільства має бути національна культура. Саме тому, на його думку, інтелігенція повинна використовувати ту ж мову, що й народ, незважаючи на заперечення офіційного визнання української мови [715, 14].

Просвітницьку місію шкіл М. П. Драгоманов трактував як один із провідних методів не лише підвищення його культурно-освітнянського рівня, а й формування національної свідомості, послаблення залежності від чиновників і поміщиків. За словами М. П. Драгоманов, мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації і тому в самовизначенні молодого покоління українська мова повинна бути не міфічним символом, а реальною життєвою потребою кожного громадянина України.

Цілком слушним є авторське твердження про те, що своїми теоретичними узагальненнями М. П. Драгоманов сприяв утвердженню літературної української мови, прискорював її

еволюційний розвиток, виводив на широку дорогу громадсько-культурне та педагогічне життя української нації.

О. І. Сич переконаний у тому що, внесок М. Драгоманова в процес громадсько-культурного та педагогічного життя України другої половини XIX ст. є складовою загального контексту історії України другої половини XIX ст. М. П. Драгоманов був талановитим публіцистом і користувався популярністю в Європі, Україні, і в Росії. Перебування М. П. Драгоманова в еміграції мало свої позитивні наслідки, адже він опинився поза цензурою й познайомив Європу з проблемами тогочасного українства. Як громадський діяч М. П. Драгоманов належав до української інтелігенції, яка формувала підвалини громадсько-культурного та педагогічного життя. Він відіграв важливу роль у відродженні національної культури, а його громадська діяльність сприяла піднесенню самоідентифікації українського народу. Тому вивчення спадщини М. П. Драгоманова залишається актуальним і для сьогодення [715,15].

Сучасні науковці і зокрема такої позиції дотримується Ю. Ю. Куценко у своїх публікаціях вважають, що образ М. П. Драгоманова як суспільно-політичного й громадського діяча розпадається на кілька окремих образів а їх поєднання обертається у цілісній. Основу образної платформи Драгоманова складають як громадського діяча складають його здобуки у розробці оригінальної політичної теорії, концепції державно-політичного устрою, як ідейного натхненника, організатора й активного учасника національного руху, виразника своєрідної національної української ідеї, засновника і теоретика українського правозахисного руху, фундатора української соціології, борця з концепцією “масіанської ролі” Росії в Європі, політики експансіонізму в будь-якому вигляді. Варто наголосити, що за розробкою вказаних напрямками стоїть загін сучасних вчених, і серед них: А. Круглашов, В. Дьяков, І. Качур, В. Коновальчук, О. Скакун, Т. Андрусяк, Н. Здорікова, С. Єкальчук, І. Коляда, Т. Бутченко, К. Двірна, О. Куриленко, Л. Комзюк, Р. Метельський,

О. Ситник, Н. Прозорова, В. Копейчиков, А. Катренко, О. Болдирев, В. Довгич, В. Сарбей, В. Мойсієнко І. Дробот. К. Двірна, К. Сигов, С. Троян та інші.

Досліджуючи постать М. П. Драгоманова як ученого і, особливо, педагога, сучасні дослідники підготували значний масив праць у яких висвітленні його світоглядні засади й основи педагогічної теорії, педагогічну роботу в київських недільних школах, Київському, Софійському університетах, лекційну діяльність, читання курсів та ін.

Таким чином огляд проаналізованих праць засвідив той факт, що використовуючи значний масив архівних матеріалів, документальних джерел чисельної літератури автори залежно від наукових уподобань і інтересів надзвичайно зацікавленно підійшли до опрацювання історіографії і аспектів життєдіяльності та спадщини М. П. Драгоманова. Незважаючи на те, що користувалися майже одними і тими ж джерелами і іноді запозичивши певні положення все ж під кутом неспідробного інтересу вишукували у них те нове, що дасть можливість об'єктивно і всебічно дослідити йдену спадщини, суспільну діяльність та інші аспекти багатющої наукової спадщини ученого у сфері всесвітньої й української історії філософії, соціології, літературної критики, фольклористики, публіцистики педагогіки та ін.

2.3 Сучасна наукова думка про історіографічні образи М. П. Драгоманова в українській історичній науці (1860-і - 2012 рр.)

Проблема образів в українській історіографії є не новою.

Автор цих рядків, ще у 1999 році, торкаючись суперечливої долі української історіографії зазначав про існування принаймі двох її образів. Перший з них набув поширення внаслідок сприйняття головного імперативу марксистської ідеології: як боротьби ідейних напрямків та течій: дворянського, буржуазного

та революційно-демократичного. Другий - репрезентував сьєністський образ історіографії, вільний від упереджень стосовно минулого історичної науки, котре розглядалося як закономірний процес накопичення історичних знань, її перетворення на суто науку... Провідною рисою цього образу історіографії частини вітчизняних і зарубіжних українських вчених є увага до методологічних підвалин історичного пізнання, самобутньої схеми українського історичного процесу, котрі знайшли своє втілення і в низці історичних концепцій, й сприймаються як головні чинники розвитку науки. Переважаюча їх більшість еволюцію історичної науки розглядає не з точки зору ідеологічних впливів, а з позиції поглиблення наукових знань про минуле [848, 12]. Це у повній мірі стосується такої галузей історичної науки як біографістики та біоісторіографістика. Отже формування дисциплінарного образу історіографії у цілому триває як і створених історіографічною думкою.

Розвиток досліджень в галузі обґрунтування теоретичного виміру “історіографічного образу” наповнення персонологічного підходу та методик саморефлексивної історіографії триває.

Публікуються праці у яких відтворюється образ жінки-історика в історичній науці 1920-х рр. [844-845] й на часі проява досліджень у яких відбувається спроба більш цілісної реконструкції образів істориків та дослідження їх спадщини вже поза межами ідеологізації історичної науки.

Утім, насправді, повністю позбавитися її майже неможливо, бо навіть ті історики, які репрезентуються себе як об’єктивні, судять при інших все ж крізь призму особистих уподобань й іноді уподоблюються як зазначав М. С. Грушевський “самозалюбковим Нарцисам”. Однак це сфера вже інших роздумів.

Повертаючись до образу Михайла Петровича Драгоманова все ж відзначимо однобічність його змалювання українською історіографією. Зазначене, враховуючи більш як столітнє вивчення життя та постаті українського інтелектуала виявляються в існуванні кліше, як за структурою висвітлення так й за

пром'іжними та узагальнюючими висновками. І все, як показав аналіз масива літератури, у тому числі історіографічної, подібні публікації мають право на своє самостійне життя, та прислужаться популяризації життя й діяльності М. П. Драгоманова.

Утім вже є усі можливості для початку відтворення багатообцяючого проекту реконструкції образу М.П.Драгоманова на його життєвому й післяжиттєвому просторі. Закарбованому у пам'яті рідних, друзів, учнів соратників численних авторів публікацій про нього, в періодах драгоманівської історіографії обрамлених інтелектуальними державними, суспільними й політичними, соціокультурним, професійно-інтелектуальним середо-вищем та науковими й інтуїтивними пошуками науковців.

Отже на часі осягнення, усвідомлення, детальне вивчення процесу виникнення, еволюції та функціонування історіографічних образів М. П. Драгоманова, які вже існують.

Сучасні вчені, у тому числі, молодий науковець Ю. Ю. Куценко, аналізуючи сенс історіографії все більші схильні до того, щоб вважати її головним літературним жанром, а історичній твір – вербальною структурою в формі наративу. Вони для визначення поняття історіографічного образу вважають за можливе в роздумах про біоісторіографію [867; 853; 860;872] запозичити з сфери гуманітарних знань літературознавчий термін художній образ, бо навіть носії цих знань не добилися однозначного тлумачення й розуміння сутності цього поняття й останнє ускладнює цілісне уявлення про загальну концепцію “художнього образу”.

Незважаючи на існування певних груп дослідників, які займаючись загальною теорією літературознавства, науковці вже усвідомили необхідність і доцільність виокремлення кілька стадій процесу появи образу. Відповідно вони по-різному трактують поняття “художній образ”. Відповідно й в історичній науці термін “історичний образ” утвердився лише в кінці ХХ ст., а в українській історіографії він найменше розроблений, на кажучи вже про “історіографічний образ”.

У літературі вже відмічені учені які вдалися до визначення предметної сфери “історіографічного образу” такими є С. Болдирев та Є. Чернов [847]. Саме вони звернулися до використання цього терміну в біографічних дослідженнях а пізніше автори “Історіографічного словника (Харків, 2004)” і ,серед них, С. Посохов [859; 800], акцентуючи увагу на етапах розвитку цього образу: “прижиттєвий, “некрологічний, “науково-критичний” і “редуційний”.

В сучасній українській історіографії вже існує дві групи напрацювань, у яких предметом реконструкції історіографічних образів стали історичні чи історіографічні явища О. Журба (2001), Ю. Писаренко (2003) [876], В. Яремчук (2008) [888-890], та відомої історичної постаті О. Колпакова “Історіографічні образи Дмитра Івановича Яворницького” (2004) [863], В. Масненко “Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості” (2006) [863], О. Ясь “Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова” (2007) [893], Д. Андросова-Байда (2009), Р. Пиріг “Білий кентавр українського козацтва”: до проблеми міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського” (2010) [875] та ін. До них також приєдналася й Ю.Ю.Кученко.

Аналіз публікацій молоді дослідниці засвідчує той історіографічний факт, що вона обрала вірний шлях. Це підтверджується ще й наявністю вже захищеної кандидатської дисертації Д. О. Андросовою-Байдою на тему: “Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика”(К., 2010) [844-845].

Автор ґрунтовно опрацювала джерела, намагаючись цілісно відтворити “образи” М. П. Драгоманова в існуючій літературі.

За переконанням Ю. Ю. Кученко українська біоісторіографістика все частіше використовує методи та засоби психології, намагаючись навчитися дивитися на всі факти очима психолога все сильніше вбирає у себе поняття “історіографічний образ”. Його реконструкція все частіше можлива, коли застосовуються

психологічні характеристики родинного середовища, взаємодія героя опису з батьками, оточенням психічні особливості характеру закладені з дитинства, їх вияв й вплив у дорослому віці старості у професійному житті.

В. С. Чишко, ще в 1996 році у своїй монографії “Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності” [886] навів так би мовити “родові ознаки” біографістики та історіографічного образу, які полягають у ретроспективності навіть у випадку творення “автообразу” в автобіографіях або спогадах, що, як правило пишуться в кінці життя як узагальнення певного життєвого досвіду; можливості верифікації зроблених висновків шляхом використання методів біографічної та історіографічної реконструкції; інтерпретації та критики джерел, що використовуються у процесі дослідження, доцільності “втручення” дослідника у свідомість автора джерела, що використовується; співвідношенні індивідуальної своєрідності особи, біографія чи образ якої реконструюється, із соціальними та політичними реаліями часу її життя та часу виникнення джерел, що використовуються [886. 179-181].

Сучасні науковці у тому числі Ю. Ю. Куценко історіографічний образ визначають, як результат відображення суб’єкт-об’єктних зв’язків історіографа з предметом його наукового дослідження, що має форму вербального тексту, певні стадії створення та еволюції.

Молода дослідниця, намагаючись ідентифікувати поняття історіографічний образ і за логікою своїх авторських міркувань на теперішній час, найбільше прислужилася відтворенню цього “великого образу” М. П. Драгоманова в аспекті розгляду прижиттєвого і посмертного, науково-критичного образів вченого і громадсько-політичного діяча та критичного осмислення особи та діяльності його в сучасній українській історіографії.

Зміст наявних публікацій Ю. Ю. Куценко засвідчує, що вона звертає увагу на складання та існування прижиттєвого та “посмертного” образів, формування історіографічних традицій

вивчення життя та діяльності ученого в українській історіографії на рубежі XIX – XX ст. та трансформацію їх в історичній науці XX ст. Судячі із наявних її публікацій у них розглянуті невідоме дослідження про Драгоманова, єврейське питання та питання релігії в його творчості; поляки в Україні: візія М. Драгоманова, відображення його особистості в наративних джерелах та ін., [454; 447; 449;].

Дослідниця послідовно і досить виразно відтворює історіографічні образи М. П. Драгоманова в історичній творчості І. Лисяка-Рудницького; образ М. П. Драгоманова в історичній літературі, крізь призму вивчення історіографічних та наративних джерел; образ М. П. Драгоманова в діаспорній історіографії та історіографічні його образи в гуманітаристиці кінця XIX – початку XX ст. Вона також дослідивши просвітницьку діяльність М. П. Драгоманова відтворила образ історика в українській історіографії [444-446; 453; 457]. Змістовними є звернення Ю. Ю. Куценко й до конкретних питань “образної історіографії” коли вона висвітлює образ українського козацтва в творчій спадщині М. Драгоманова та його образ як історика-античника в історіографії [450; 452].

Виявивши неаби-яку зацікавленість у дослідженні цієї проблеми, дослідниця встановлює чинники, які впливали і впливають на формування і розвиток історіографічних досліджень у галузі драгоманознавства, осягає традицій дослідження життя, громадської, суспільно-політичної діяльності українського інтелектуала у науковій практиці. На нашу думку, зміст цих статей засвідчує намагання дослідити певні риси, особливості тих історіографічних образів які вже сформувалися і знаходяться у стадії оформлення.

Прикметною ознакою є й те, що Ю. Ю. Куценко, як зазначалося вище, пильну увагу приділила стану та перспективам розвитку сучасного драгоманознавства, охарактеризувавши його особливості, динаміку публікацій, напрями, проблеми. Вона у цілому дослідила цей напрям в українській історіографії.

Отже, у сучасних умовах, коли досягається історіографічний зріз драгоманознавства й витворюється новий інструментарій все більше у центрі уваги дослідників повстає “історіографічний образ”, який сприяє більшому наповненню біоісторіографічних досліджень та сягає до появи нової складової інтелектуальної біографії М. П. Драгоманова.

У такому разі й історіографія набувають повноти і чіткої окресленості її теоретичних засад. Так, наприклад, українські вчені ставлять на порядок денний такі питання: чи придбала історіографія новий образ, історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів); багатолика історіографія (образи історіографії як наукової та навчальної дисципліни) та інші. Виразно, як науковий метод “образний стиль” супроводжує наукове грушевськознавство, франкознавство та шевченкознавство.

Такими чином, на підставі плідних джерелознавчих занять, спрямованих на пошук нових документів та фактів, очевидним став факт появи таких публікацій, підготовлених вже в лоні драгоманознавства А. М. Круглашовим, В. П. Гарнагою та Ю. Ю. Куценко.

Щодо історіографії досліджуваної проблеми то вона, з метою відтворення історіографічних образів М. П. Драгоманова умовно поділяється на шість періодів, кожен з яких має свої особливості. Перший період охоплює середину 1860-х - 1895 рр. тобто період життя і діяльності М. П. Драгоманова; другий визначається 1899-1924 рр. період, який розпадається на два підперіоди: 1891-1917 і 1917-1924 рр.; третій період припадає на 1924 – середину 1950-х рр.; четвертий період визначається серединами 1950-х- 1980-х рр.; п'ятий період охоплює середину 1980-х 1991 р. і останній - шостий період представлений 1991-початок 2013 рр.

У межах цих періодів висвітлюється прижиттєвий і посмертний образи українського інтелектуала. Мають також право постати “образ” М. П. Драгоманова сторений в наукових

праці, публіцистиці часів національних і визвольних змагань 1917-1921 рр. Детального розгляду узагальнення та екстраполяції історіографічної думки вимагає українська радянська історіографія драгоманознавства з одночасною увагою до західно-українських дослідників з метою відтворення образів в них закарбованих. І, як ми зазначили у вступі, виділивши, як окремий період зарубіжну українську історіографію, також має бути в усій складності але досить виразно окреслений образ М. П. Драгоманова і його умовно кажучи “двійник” у болгарській та польській історичній науці.

Найскладним аспектом цих “образних вправ” є відтворення образу М. П. Драгоманова в сучасній українській історичній науці. Складнощі виявляються у тому, що він лише формується і не може бути повним, і взагалі чи можливе це? в усьому обсязі й повноті. Наприклад, аналіз історіографії у другому розділі цієї книги засвідчує той історіографічний факт, що він уже за певних обставин і завдяки дослідженням науковців, згідно визначених напрямів виявляється в образі суспільно-політичного, громадського діяча, інтелектуала і теоретика, ученого та педагога та інше. Утім в усі періоди спостерігається персонологічний підхід осягнення тогочасною й теперішньою наукою спадщини М. П. Драгоманов.

Таким чином вихід сучасних учених за межі усталеного історіопису і біоісторіографії та дослідження історіографічних “образів” М. П. Драгоманова підносить драгоманознавчі дослідження на новий рівень. Драгоманіана у цілому, пройшовши етапи свого формування та розвитку в наші часи має інтегрувати європейський та світовий досвід. До цього має ще більш активно залучатися нове покоління гуманітаріїв та українознавців.

ВИСНОВКИ

Наукова спадщина М. П. Драгоманова засвідчила високу кваліфікацію видатного українського історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа сприяла розвитку української історичної та суспільно-політичної думки. Одночасно активна громадська діяльність і творча спадщина М. Драгоманова забезпечила йому особливе місце в самі – знакової постаті, як історика, теоретика й практика суспільно-політичної й правової думки творця конституціоналістичної теорії, прихильника збагачення вітчизняної історичної, політичної та правової думки справжніми цінностями світового досвіду. Життєвий й творчий шлях, різнобічна діяльність, у тому числі критична налаштованість швидкість саморефлексії історично вишколеного розуму вченого демонструє його статус “духовного батька”, “таланту української нації” “могутньої постаті” й “правдивого учителя” Але від такої пафосності доцільно поступово відходити і на зміну ній має з’явитися усвідомлення того, що М. П. Драгоманов був звичайною людиною. Ось тут і з’являються труднощі, які потребують високої інтелектуальної напруги.

Як же звичайна людина?, коли його творчість пронизує сила історичного методу у якому поєднано органічне сприйняття в цілісності та єдності конкретного історичного процесу загального й особистісного, вселюдського, національного, індивідуального й суспільного у їх нерозривному зв’язку. Варто також відповісти на низку питань: чому саме діалектичне сприйняття принципів культурного синтезу національного й інтернаціонального привело вченого до створення концепції конституціоналізму, політичної боротьби й свободи, прав людини, національного само визначення, місцевого самоврядування?.

Чому вартісними є його висловлювання стосовно того, що найвищим проявом мудрості є осягнення закону об’єктивного розвитку історії, уміння відчувати його й підлаштуватися під нього, відповідати його вимогам й потребам й виходячи з цього єдино

правильно визначити свої можливості та докласти максимальних зусиль для їх реалізації? Чому саме у цій мудрості зосереджений увесь віковий досвід нації?, Отже надзвичайно важливо скористатися ним якомога повніше.

Варто глибоко розібратися у змісті його нарисних доробків, присвячених теорії освіченого абсолютизму, лібералізму розвитку політичних ідей у країнах Західної Європи, осмисленої й на свій лад обґрунтованої конституційно-правової доктрини. На ці та інші питання, частково дала відповіді сучасна українське історичне та історіографічне драгоманознавства.

Протягом усього життя М. П. Драгоманов заглиблювався в історію стародавнього світу, власного народу і народів Європи, простежуючи механізм функціонування суспільства і держави прагнув осмислити шляхи людської цивілізації й на підставі цього створив свою струнку ідеологічну систему, політичну концепцію федеративного соціалізму та намалював ясну перспективу саморозвитку України в основі якого поклав духовно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-політичних відносин.

Вчений, громадсько-політичний діяч в основу свого творчого і громадського життя поклав живе слово, звернене як до прихильників, так і до опонентів – у сотнях статей, наукових розвідок та листів. Активна життєва позиція спонукала М. П. Драгоманова взятися за перо публіциста та фольклориста, літературного критика, історика письменства, соціолога й політолога. І тут виявився його таланти. І ці грані його спадщини та інтелектуальної діяльності вже досліджують сучасні науковці.

Як громадський діяч, М. П. Драгоманов доклав зусилля до налагодження зв'язків між українським рухом в Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях. Він настійно доводив до свідомості І. Франка, О. Терлецького В. Навроцького та інших молодих галицьких діячів значущість тих всеукраїнських завдань, що стояли перед ними.

Публіцист, чиє перо весь час служило й служить боротьбі проти політичної і духовної тиранії, проти вузьких кастових інтересів чи непросвіти; фольклорист, чії збірки творів та наукові праці поставили його в рівень, з європейськими вченими того часу; оригінальний літературний критик та історик рідного письменства; соціолог і політолог, глибокий фахівець з історії античності, особливо Стародавнього Риму, середньовічної Європи та України й історіографії; громадський діяч і кореспондент десятків періодичних органів і сотень співвітчизників і зарубіжних вчених, видавнича діяльність – такими гранями вирізнялася діяльність М. П Драгоманова. Важливою віссю наукових поглядів вченого є трактування ним своїх світоглядних настанов та творчого методу. Своїм учителем його вважали І. Франко, М. Павлику та Леся Українка та інші.

М. П. Драгоманов жив у другій половині XIX ст., коли остаточно утверджуються наукові засади української історичної думки, вкорінюються її національні традиції. Його наукові дослідження поруч із педагогічною і громадською діяльністю та творчістю таких представників історичної науки, як М. О. Максимович, М. І. Костомарова, В. Б. Антонович сприяли, формуванню історичної і національної свідомості українського суспільства.

М. С. Грушевський, акцентуючи увагу на національно-політичних елементах політичних поглядів у своїй статті “Пам'яті Михайла Петровича Драгоманова”, надрукованій в науковому часописі “Україна” в 1926 році прямо зазначав, що “Місія Драгоманова зробила...епоху в українському житті”. Можна наводити десятки висловів визначних українців починаючи від І.Франка... однак це не замінить особистого знайомства сучасної громадськості, у тому числі й молоді, із науковим спадком вченого. Ця спадщина є значною й разом із літературою про М. П. Драгоманова перевищує тисячу позицій.

Водночас важливо уяснити й відтворити в усій повноті й всебічності ментальний знімок самого Михайла Петровича, спробувати дізнатися який образ застиг у його голові.

В той же час продуктивним є дослідження історіографічних образів мислителя та вченого, дбайливого батька: прижиттєвій, “посмертний”, створений представниками вітчизняної історіографії 1920-х – кінця 1980-х рр., зарубіжної та діаспорної української історичної науки та той що формується на наших очах і вже частково представлений в сучасній історичній науці та історіографії протягом 1991-го – початку 2013 року.

Вони у свою чергу розпадаються на більш менші образи: особистий, дружини, рідних та близьких, сучасників, соратників та сподвижників, прихильників та опонентів, біографів, учених носіїв різних методологічних підходів, обумовлених певною ідеологізацією української історичної науки, науковий у багатьох його вимірах, педагогічний, громадського діяча та інші.

Утім у цих численних образах не раз помітні сегменти та сектори у яких не раз затмарено, неясно й упереджено висвітлюються взаємини, наводяться оцінки далекі від реальності. І той же час у своїй більшості образи мають змальовуватися опукло й виразно, характеризувати з усією ясністю ті чи інші аспекти життєвого шляху, формування світогляду та освіти. У полі зору дослідників мають перебувати: система політичних поглядів, громадського-політична діяльність, закордонні, еміграційні роки життя, внесок М. П. Драгоманова у розвиток української науки та культури.

Утім, спостерігається й певний шаблон висвітлення життя та творчості вченого, дубляж структури викладу біографії, не повнота і не виразність змістовної наповненості сюжетів творчості ученого, проміжних та загальних висновків щодо його спадщини. Одночасно, варто й пам’ятати, як у свій час, коли М. П. Драгоманом виступав проти деяких галицьких опонентів у праці “Шевченко, українофіли і соціалізм”, зображуючи великого Кобзаря без купюр, так і у наш час, варто відмовитися від

“забронзування” цих знакових постатей, їх конкретних та загальних образів.

Сучасна історична, історіографічна у цілому й історіографічна образна думка, зокрема, все більше сягає до того, щоб зруйнувати стереотипи в накопичившихся оцінках М. П. Драгоманова, як видатної, складної й суперечливої постаті.

Все більше стає зрозумілими його внесок у розвиток етнографії й фольклористики, як фундатора вільної української преси й політичної публіцистики, закладання початків українського партійно-політичного руху на європейських засадах, програмних вимог мирного поступу розвитку усіх етносів, розбудови церкви, інтерес до релігійного життя в Україні та багато іншого.

Драгоманозавча гуманітаристика поступово долає таку суперечність: “ми шануємо М. Драгоманова, але мало знаємо і ще менше розуміємо” через поглиблення осягнення його доробку й внеску у розвиток науки та культури.

Сучасне драгоманознавство усе більше демонструє поступ галузей українознавства й історичної науки у осягненні життя і творчого доробку М. П. Драгоманова. Вони розкривають усе більше загадок й таємниць цієї творчої, надзвичайно енергійної, правдивої й совітливої, небуденної особистості. Щодо суперечливості його постаті, то, на нашу думку, вона була породжена самими умовами суспільного життя другої половини ХІХ ст. утисками українства, бурхливими пристрастями й наявністю потужного інтелекту, різнобічного й талановитого який енергійно сприймав будь-які обставини, у тому числі, політичні, громадські, родинні та кожну мить свого життя.

Історіографічною аксіомою стало визнання значного впливу творчої спадщини М. П. Драгоманова на українське суспільство другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Одночасно він був тим міцним містком, який зв’язав своєю творчістю й політично втілив в життя думки, висловлені кирило-мефодіївцями й

народолюбні ідеали української інтелігенції 1860-1870 рр. Тут яскраво прослідковується безумовна тяглисть наукової, історично й політичної думки М. П Драгоманова.

Щодо історіографічної рефлексії то її започаткував сам український інтелектуал за своє життя а надалі після його спочинку від надмірностей і земних спекот. продовжили його, соратники й послідовники, наукові й політичні діячі. учені в Україні і на кордоном та сучасні науковці.

Утім, як тоді, так і сьогодні існують різні моделі образів, представлені різними загонами істориків, котрі, вивчаючи спадщину М. П. Драгоманова дотримуються в своїх концептуальних підходах ,різних світоглядних норм та стандартів.

Можна також констатувати той факт, що сучасну історіографічну думку про М. П Драгоманова всіляко збагачують її носії а це сприяє підготовці змістовних досліджень присвячених життєтворчості, світоглядних, суспільно-політичних, філософських, культурологічних та педагогічних пошуків українського інтелектуала.

Сучасне драгоманознавство переживає певне пожвавлення і вже на зміну методологічних орієнтирів має прийти професійній науковий підхід науковців різних галузей, фахово, теоретично і методичного оснащених та здатних підняти на новий рівень студії з драгомонознавства.

Не зважаючи на наявний пласт різноманітної і тематичної забарвленої палітри звернень до осягнення життя, діяльності спадщини М. П. Драгоманова, можна констатувати, що на часі широкомасштабне узагальнення та вивчення наукової, ідейної спадщини вченого в галузі окремих гуманітарних наук.

Як складова частина гуманітаристики драгоманознавство спирається на джерельно-архівну базу на блоки дисциплін: філософські, політологічні, правові, філологічні, спеціально історичні та міждисциплінарні засади. Утім, наповнене своїми специфічними атрибутами, складовими частинами у цілому має служити потребам національно-культурного будівництва.

З метою міцнішої інституціалізації доцільно позбавлятися і певних вад: відсутності Державної комісії зі збереження і вивчення спадщини ученого з чітко визначеними повноваженнями науково-методологічного характеру та іншими функціями, у тому числі, спрямованих на дослідження, видання і популяризації творчого доробку М. П. Драгоманова; певних організаційних структур, постійного друкованого органу, регулярної періодичної публікації наукових розвідок, координації їх підготовки в центральних і регіональних фахових виданнях, системної реєстрації і опису архівних фондів драгоманознавства, видання зводного каталогу, друку поточної бібліографії та бібліографії неукраїнських зарубіжних вчених, системної інформованості і популяризації творчості та ін. Водночас варто уникати політизованості та певної термінологічної невизначеності, зокрема, відмінностей застосування терміну драгоманознавство, драгоманіана та інших., “забронзовання” постаті М. Драгоманова, живучої міфологічності та ін.

Авторитетні вчені Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова проводять значну роботу з розвитку драгоманознавства, але їм потрібна фінансова підтримка з боку державних органів та наукової громадськості для публікації спадщини ученого, створення академічного видання його наукової біографії та біографічної хроніки. Наукова громадськість має усвідомити, що найважливіша інтелектуальна, науково-організаційна діяльність, пов’язана з кристалізацією, виникненням, становленням, поступовим зростанням, та розвитком сучасного драгоманознавства відбувається саме в Україні і варто докласти до цього зусиль.

В наукових дослідженнях присвячених М. П. Драгоманову все ще бракує міждисциплінарного, структурно-генетичного, структурно-функціонального підходів, системно-структурного аналізу, пояснювальних моделей, аналізо-інтерпретаційних зрізів, осмислення культурно-історичного тла та ін.. Це мало звернень до інтелектуальних контекстів, інтелектуального оточення, оцінки

загальних моральних норм та естетичних цінностей епохи й життєвого простору, родинного середовища, характерних рис громадського оточення та ін. М.П. Драгоманова. Все ще відсутня дискусійність в толерантній формі, без надмірної ідеалізації і ідеологізації. Певні відмінності у світоглядних питаннях не применшують єдності історіографічних обов'язків вже єдиної і до недавня примусово роз'єднаної української історичної науки

Отже сучасна історіографічна думка, пройшовши за більш як двадцять років етап свого становлення розвивається й удосконалюється та разом із науковим драгоманознавством, проторює собі шлях у майбутнє.

ВИБРАНА БІБЛОГРАФІЯ І ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко І. З листування Драгоманова (про листи М. Драгоманова, написані під час перебування у Софії) / І. Авраменко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – № 18. – С. 254-263.
2. Алексеев В. М. П Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К. : Изд-во Сорабкоп, 1924. – 172 с. (рецензия) / В. Алексеев, Д. Заславський // Каторга и ссылка. – 1925. – № 5 (18). – С. 328-329.
3. Ананьич Б. В. С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и “Вольное Слово” (по поводу одного документа из архива М. К. Лемке) / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // Исследования по отечественному источниковедению. – М.-Л. : Изд-во Наука, 1964. – С. 163-178.
4. Ананьич Б. В. Из архива И. М. Гревса / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // Труды АН СССР. Институт истории СССР. Общественная мысль в России XIX века. – Вып. 16. – М., 1986. – С. 234-241.
5. Андрусак А. Теоретичні основи прав людини в працях Михайла Драгоманова /А. Андрусак // Право України. – 1993. – № 1. – С. 33-35.
6. Андрусак Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів Вячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Андрусак // Вячеслав Липинський. Студії. Том 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія: ОПП “Книга”, 1994. – С. 115-118.
7. Андрусак Т. Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини) / Т. Г. Андрусак. – Львів, 1998. – 189 с.
8. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова // День. – 2006. – № 104. – 30 червня № 109. – 7 липня / В. Андрущенко // Режим доступу до видання: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=164490&maMmg=ukr>
9. Андрущенко В. П. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. П. Андрущенко // Освіта України. – 2003. – 23 вересня (№ 72). – С. 6.
10. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. – 2003. – 24 вересня – 1 жовтня. – С. 2-3.
11. Андрущенко В. “Епохальна педагогіка” Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Память століть. – 2003. – № 5. – С. 6-14.
12. Андрущенко В. Світоч національної педагогічної думки: (до 165-річчя від дня народження М.П. Драгоманова, ім'я якого носить Національний

педагогічний університет у Києві) / В. Андрущенко // Освіта України. – 2006. – 29 вересня (№ 73). – С. 8.

13. Андрущенко В. П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 11. – С. 26-28.

14. Андрущенко В. До річниці (166-ї) від дня народження Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта України. – 2007. – 14 вересня (№ 67). – С. 6.

15. Андрущенко В. Спадщина малознаного Михайла Драгоманова – політолога й культуролога / В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник // Вища освіта України. – 2010. – № 1. – С. 97-106.

16. Андрущенко В. Три університети Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Урядовий кур'єр. – 2011. – 10 вересня. – С. 18.

17. Анисимов А. Михаил Драгоманов. Легенды и мифы о Михаиле Драгоманове / А. Анисимов : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/old/7137/7140/dragomanov>

18. Антонєць М. “...Оба чільні сини України – Шевченко і Драгоманів” / М. Антонєць // Дошкільне виховання. – 1991. – № 9. – С. 13-14.

19. Антонєць М. Я. “Не шукати ідеалів у старовині та лише в “своїй хаті” / М. Я. Антонєць // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 65-67.

20. Антонович М. М. П. Драгоманов і “Вільне Слово” (на базі таємних австрійських документів) / М. Антонович // Український Історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 41-58.

21. Антонович М. Hornova E. Problemy polskie w tworczości Michala Dragomanova. – Wrocław, 1978. – 195 s. (рецензія) / М. Антонович // Український Історик. – 1979. – Ч. 1-4. – С. 148-152.

22. Архів М. Драгоманова / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258 с.

23. Атанасов П. М. Драгоманов і Софійський університет П. Атанасов // Всесвіт. – 1962. – № 12. – С. 98-100.

24. Атанасов П. Неспокійне серце / П. Атанасов // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 99-103.

25. Атанасов П. Роль М.П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків / П. Атанасов // Український історичний журнал. – 1965. – № 9. – С. 26-39.

26. Атанасов П. Вшанування М. Драгоманова в Болгарії / П. Атанасов // Жовтень. – 1972. – № 3. – С. 159.

27. Бажинов І. Д. Невідома стаття М. Драгоманова про Франка / І. Д. Бажинов // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 13-17
28. Банковські-Цюліх М. М. П. Драгоманов і початок української еміграції в Швейцарію / М. Банковські-Цюліх // Всесвіт. – 1994. – № 2. – С. 163-169.
29. Барвінський А. М. Драгоманов про становище львівської “Правди” і галицьке москвофільство та про автономію України / А. Барвінський // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Т. 83. – Кн. 3. – С. 241-247.
30. Бартошко С. Інститут фіскалів, або доноси в долі М. Драгоманова / С. Бартошко // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 9-10.
31. Бартошко С. Як виганяли український дух. Погляди М. Драгоманова на цензурні утиски / С. Бартошко // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 11-12.
32. Бартошко С. Михайло Драгоманов про релігійні мотиви творчості Тараса Шевченка / С. Бартошко // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 59-61.
33. Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 10-12.
34. Бартошко С. Сміючись із нещастя, мудро долаймо його / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 5-18.
35. Бартошко С. Висвітлення наслідків Емського акту у публікаціях М. П. Драгоманова / С. Бартошко // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. – 1997. – Вип. 4. – С. 156-163.
36. Бартошко С. Від Михайла Драгоманова до “Драгоманівки” / С. Бартошко // Рідна школа. – 2000. – № 1. – С. 26-27.
37. Батенко Т. Шлях від українофіла до українця. (Зі студії: М. Драгоманов і галицькі народовці) / Т. Батенко // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 72-78.
38. Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. – Берлін, 1924. – 238 с.
39. Бевз Т. А. До історії взаємин великого учителя та великого учня (до історії стосунків О. Строніна та М. Драгоманова) / Т. А. Бевз // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. XXVI. – С. 261-277.
40. Бен-Ами. Мои сношения съ М. Драгомановымъ и работа въ “Вольномъ Словѣ”/Бен-Ами // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III-IV. – С. 347-366.
41. Бен-Ами. Мои сношения съ М. драгомановымъ и работа въ “Вольномъ Словѣ” / Бен-Ами // Еврейская Старина. – 1916. – Вып. I. – С. 75-101.
42. Бернштайн Е. Спомини про М. Драгоманова і С. Подолинського // Грушевський Михайло 3 починів українського соціалістичного руху.

М. Драгоманов і жевевський соціалістичний гурток / Е. Бернштайн. – Відень, 1922. – С. 154-161.

43. Бех В. П. Соціальна функція мови у вимірі драгоманівської спадщини і сучасність / В. П. Бех // Наукова парадигма: Журнал наукових праць / гол. ред. В.П. Бех. – Вип. 59. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2006. – С 3–10.

44. Бжеський Р. Покійник, якому не дають вмерти / Р. Десняченко (псевд.). – Б. м. : Культура, 1946. – 71 с.

45. Бжеський Р. Критичні нариси / Р. Задеснянський (псевд.). – Т. 3. – Торонто, б.р. – 132 с.

46. Бжеський Р. Національно-політичні погляди М. Драгоманова. Їх вплив та значіння. Четверте видання, перевірене і доповнене / Р. Задеснянський (псевд.). – Торонто, 1980. – 182 с.

47. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі ХІХ – поч. ХХ ст. (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 “Історія філософії” / Т. О. Білан. – Дніпропетровськ, 1998. – 19 с.

48. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі ХІХ – поч. ХХ ст. (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): Дис. канд. філос. наук: 09.00.05 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка / Білан Тетяна Орестівна. – Дрогобич, 1998. – 183 арк. – Бібліогр.: арк. 157-183.

49. Білецький О. М. Драгоманов / О. Білецький, Д. Заславський, Романченко І. // Літературна газета. – 1959. – № 58. – С. 2-3.

50. Білецький М. М. Драгоманов – з нами / М. Білецький // За синім океаном. – 1960.– лют.–берез. – С. 2-4.

51. Білокінь С. Шляхи до істини: про деякі аспекти етичних засад М. П. Драгоманова / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1981. – 16 жовтня (№ 83). – С. 4.

52. Бильбасов В. А. Римь и Византия въ Кіевъ // Исторические монографіи / В. А. Бильбасов. – Т. 5. – С-Петербург, 1905. – С. 169-210.

53. Богучарскій В. Земскій Союзъ или Священная Дружина? / В. Богучарскій // Русская мысль. – 1912. – № 9. – С. 74-120.

54. Богучарский В. Я. Изъ истории политической борьбы въ 70-хъ и 80-хъ гг. ХІХ вѣка / В. Я. Богучарский. – М. : Русская мысль, 1912. – 483 с.

55. Богучарский В. По поводу одной исторической справки / В. Богучарский // Современник. – 1913. – № 4. – С. 261-267.

56. Бойко М. П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): [монографія] / Дніпродзержинський державний технічний університет / М. П. Бойко. - Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – 260 с.

57. Бойко Ю. М. П. Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди / Ю. Бойко // Хроніка 2000.– 1998. – №23 – 24. – С. 137-145.

58. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55.

59. Бондарук Т. М. Драгоманов і українська національна справа / Т. Бондарук // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27-30.

60. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 15-18

61. Борисенко В. Й. Погляди М. П. Драгоманова на характер зв'язків України і Московщини / В.Й. Борисенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. наукових праць.– Випуск 4.– К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 13-25.

62. Брагінець А. С. До суспільно-політичної характеристики Михайла Драгоманова/ А. С. Брагінець // Доповіді та повідомлення Львівського університету імені Ів. Франка. Випуск перший .– 1947. – С. 20-22.

63. Будзиновський В. Генії України / В. Будзиновський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1921. – 16 липня (ч. 164). – С. 2.

64. Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова / М. Бужинський // Україна. – 1926. – № 2-3.– С. 65-67.

65. Булат Т. Святі убоління. Листи Миколи Лисенка до Михайла Драгоманова / Т. Булат // Культура і життя. – 1990. – № 5 (4 лютого). – С. 4.

66. Бурбан В. “Чудацькі думки про українську національну справу” / В. Бурбан // Зеркало недели. – 2001. – 29 сент. (№ 38). – С. 17.

67. Бурчак Л. И. Деятели украинского национального возрождения / Л. И. Бурчак. – М. : Изд-во “Задруга”, 1917. – 38 с.

68. Бутченко Т. І. Соціально-політична концепція М. П. Драгоманова: дороговкази сучасного розвитку / Т. І. Бутченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васькевич. – Вип. 7. – 2007. – С. 150-158.

69. Бухбіндер Н. А. М. П. Драгоманов о путях развития России. Неопубликованное письмо к А. С. Суворину / Н. А. Бухбіндер // Каторга и ссылка. – 1933. – № 9. – С. 129-132.

70. Буцевіцький В. С. М. Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал / В. С. Буцевіцький, Є. Ф. Шатов, Г. І. Марахов // Літературна Україна.– 1988. – № 31. – С.8.

71. Василенко Н. Политическія взгляды М. П. Драгоманова / Н. Василенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 36-55.

72. Верба І. Рання праця О. Оглоблина про М. Драгоманова / І. Верба // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 56-61.

73. Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : [науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова] / упор.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осмах; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 382 с.

74. Висоцький А. Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. Висоцький // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19-21.

75. Вовк Л. Педагогічні і науково-просвітницькі пріоритети спадщини Михайла Петровича Драгоманова / Л. Вовк // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 22-29.

76. Вознюк В. Михайло Драгоманов і Буковина / В. Вознюк : Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-4708>

77. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким / М. Возняк // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 79. – Кн. 3. – С. 249-259.

78. Возняк М. Доповнення М. П. Драгоманова до його “Австро – руських споминів” у відповідь рецензентові “Діла” / М. Возняк // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 76-89.

79. Возняк М. Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу / М. Возняк // Первісне гро мадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1-2. – С. 118-122.

80. Возняк М. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною / М. Возняк // Україна. – 1926. – № 5. – С. 137-155.

81. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова (Матеріали) / М. Возняк // Україна. – 1929. – Кн. 1. – С. 48-73.

82. Возняк М. Драгоманов у відновленій “Правді” (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього) / М. Возняк // АН

УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. – 1930. – Т. 38. – Кн. 6. – С. 229-330.

83. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30-33.

84. Волинський І. Взаємини Лесі Українки і М. Драгоманова / І. Волинський // Тернопіль. – 1991. – № 3. – С. 52-53.

85. Выдрин Р. Драгоманов и Россия / Р. Выдрин. – Б.м. і б.р. – С. 1-17.

86. Гаевская Л. Концепция национального возрождения в историософии М. Драгоманова / Л. Гаевская // Радуга. – 1992. – № 3-4. – С. 111-118.

87. Галущинський М. М. Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський. – Львів, 1921. – 16 с.

88. Гасій В. Болгарин про Драгоманова / В. Гасій // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1928. – 21 січня (ч. 16). – С. 3.

89. Гарасим Я. Культурно-історична концепція фольклору в працях Михайла Драгоманова / Я. Гарасим // Молода нація: Альманах. – 1996. – № 2. – С. 79-108.

90. Гарнага В. Антикознавча спадщина Михайла Драгоманова в контексті європейської та української історіографії / Валентин Гарнага // Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі; упоряд. В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – С. 77-81.

91. Гарнага В. Археологічні дослідження в Римі у ХІХст.: внесок М. П. Драгоманова в історіографію проблеми / Валентин Гарнага // Шості Богданівські читання : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: [зб. наук, праць]; редкол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. – Черкаси : “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – С. 50-52.

92. Гарнага В. Вплив В. Я. Шульгіна на формування М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу / Валентин Гарнага // Каразінські читання (історичні науки): [тези доп. 63-ї Міжнар. наук, конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.)]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 81-82.

93. Гарнага В. П. Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М. П. Драгоманова // Чорноморський літопис : наук, журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 95-100.

94. Гарнага В. П. Культурна спадщина Стародавнього Сходу та Україна (за роботами Михайла Драгоманова та Лесі Українки) / В. П. Гарнага // Полікультуротворча діяльність-2009 : наук, повідомлення. – К. : ГМВ НАУ, 2009. – С. 10-11.

95. Гарнага В. П. М. П. Драгоманов про філософію історії Г. В. Ф. Гегеля / В. П. Гарнага // Дні науки історичного факультету : [матеріали III Міжнар. наук, конференції учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні]. – К., 2010. – Вип. III : у 4-х ч. /редкол.: В. Ф. Колесник (голова), О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. ред.) та ін. – Ч. 3. – С. 90-92.

96. Гарнага В. П. Образ М. П. Драгоманова в сучасних наукових дослідженнях в Україні (на прикладі дисертацій, захищених у 1993-2008 рр.) / В. П. Гарнага // Дні науки історичного факультету : [матеріали II Міжнар. наук, конференції учених, присвяч. 175-річчю Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка]. – К., 2009. – Вип. II : [у 4-х ч.] / редкол.: В. Ф. Колесник (голова) та ін. – Ч. 4.- С. 61-63.

97. Гарнага В. Поняття “стародавня історія” в історичних дослідженнях Михайла Драгоманова /Валентин Гарнага // XIX та XX наукові сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : [матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій]; за ред. В. В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2011. – С. 14-17.

98. Гарнага В. П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М. П. Драгоманова / В. П. Гарнага // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип. 182. Серія “Історичні науки”. – С. 27-33.

99. Гарнага В. П. Формування наукових інтересів та методології М. П. Драгоманова як дослідника історії Стародавнього світу у полтавський період його життя / В. П. Гарнага // Історичні етюди : [збірник наукових праць]; під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Вип. 2. – Дніпропетровськ : Вид-во Літограф, 2010. – С. 146-149.

100. Гарнага В. Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М. П. Драгоманова / В. Гарнага // Історіографічні дослідження в Україні; голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. Вип. 21. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 86-102.

101. Гедукова В. М. Вплив М. П. Драгоманова на формування світогляду та творчої особистості Л. Українки / В. М. Гедукова, Л. О. Кругова // Історичні і політологічні дослідження: [збірник наукових праць]. – 2008. – № 1-2 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lipd2008_1_2/Degunova_krutova.htm

102. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 102-130.

103. Гирич І. Михайло Драгоманов. Документа і матеріали. 1841-1994 / Упорядники Г. Болотова, І. Бугич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц,

Г. Сорока. – Львів, 2001. – 731 с. (рецензія) / І. Гирич // Україна модерна. – 2003. – Ч. 8. – С. 243-248.

104. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / С. Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35-42.

105. Глушко С. Спомини. І. В. Антонович про М. П. Драгоманова / С. Глушко // Україна. – 1926. – № 4. – С. 120-134.

106. Гориславець В. Національна ідея як функціональний чинник українського літературознавства другої половини ХІХ століття. (М. Драгоманов та О. Кониський) / В. Гориславець // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 113-117.

107. Гоцуляк В. В. М. Грушевський про закордонну діяльність М. Драгоманова / В. В. Гоцуляк // Тринадцята наукова сесія НТШ у Черкасах : 36. доп. на засіданнях секцій і комісій осередку НТШ у Черкасах, 12 березня – 3 квітня 2002 р. – Черкаси, 2002. – С. 5-9.

108. Гнатюк І. С. Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова / І. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 30-35.

109. Гончарова Н. С. Михайло Драгоманов і газета “Вольное Слово” (1881-1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою : [монографія] / Н. С. Гончарова. – Х. : ХІФТ, 2006. – 128 с.

110. Горбач Н. Я. Справжній М. Драгоманов / Н. Я. Горбач. – Л. : Каменяр, 2008. – 167 с.

111. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі українського слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 34-37.

112. Горболіс Л. Народнорелігійне виховання в сім'ї Драгоманових / Л. Горболіс // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 17-19.

113. Горнова Е. Політична діяльність М. Драгоманова у висвітленні польської історіографії / Е. Горнова // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 72-81.

114. Гревс І. М. М. П. Драгоманов о Тургеневе / І. М. Гревс // Былое. – 1925. – № 3. – С. 113-130.

115. Гревс І. М. Воспоминания о Драгоманове. Научные интересы и умственный облик / І. М. Гревс // Общественная мысль в России ХІХ в. / редкол.: А. Н. Цамугали (отв. ред.) и др. – Л. : Наука, 1986. – С. 234-241.

116. Гресько М. Спlachуємо борг вдячності (рецензія на книгу Д. Заславського і І. Романченко. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослід-

ницька діяльність. – К., 1964.) / М. Гресько // Жовтень. – 1964. – № 11. – С. 150-152.

117. Григораш Н. Компаративістичні студії Михайла Драгоманова на сторінках болгарського періодичного видання “Сборник за народни умотворення, наука и книжнина” / Н. Григораш: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dragomanov.info/grigorasz-komparativ.html>

118. Грушевський М. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства / М. Грушевський // Борітеся-Поборете. – 1920. – № 5. – С. 1-15.

119. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.

120. Грушевський М. 50 літ “Исторических пьсен малорусскаго народа” Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1-2. – С. 97-109.

121. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 3-28.

122. Грушевський М. Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К. : Изд-во “Сорабкоп”, 1924. – 172 с. (рецензія) / М. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 218-221.

123. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь / О. Грушевський // Україна. – 1926. – № 6. – С. 43-55.

124. Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1991. – 2-3 жовтн. – С. 4-5.

125. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 7 квіт. – С. 4.

126. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 11 квіт. – С. 5.

127. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Ратуша. – 1992. – 14 квіт. – С. 7.

128. Двірна К. Ліберальні погляди М. П. Драгоманова / К. Двірна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Историчні науки: 36. наукових праць. – Випуск 4. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 25-31.

129. Дебогорій-Мокрієвич В. Къ вопросу о переговорахъ “Исполнительнаго Комитета Народной Воли” съ “Добровольной Охраной” (Изъ воспоминаній) / В. Дебогорій-Мокрієвич // Былое. – 1907. – № 4. – С. 56-61.

130. Дебогорій-Мокрієвич В. Къ спору о “Священной Дружине” и “Вольном Слове” / В. Дебогорій-Мокрієвич // Русская мысль. – 1913. – № 3. – С. 107-110.

131. Дебогорій-Мокрієвич В. По поводу статьи Дейча “Украинская и общерусская эмиграция” / В. Дебогорій-Мокрієвич // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С. 63-73.

132. Дейч Л. М. П. Драгомановъ въ изгнаніи / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1913. – Кн. 10. – С. 201-226.

133. Дейч Л. У начала легенды / Л. Дейч // Современный мир. – 1913. – № 11. – С. 137-167.

134. Дейч Л. Украинская и общерусская эмиграция / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1914. – Кн. 8. – С. 209-233.

135. Денисенко А. Епоха в українському житті / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 47-49.

136. Денискіна Г. Діалогічність наукових праць Михайла Драгоманова: (на прикладі “Чудацьких думок про українську національну справу”) / Ганна Денискіна // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 7-8. – С. 71-73.

137. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1999. – 207 с. .

138. Деркач В. В. Роль М. П. Драгоманова в утвердженні назв діячів літератури в українській мові кінця ХІХ століття. / В. В. Деркач // Східно-слов'янські мови в їх історичному розвитку: Збір. наук, праць, присв. пам. проф. С. П. Самойленка. – Запоріжжя, 1996. – Ч. І. – С. 123-125.

139. Деркач В. В. Історія вивчення та сучасні проблеми української літературознавчої термінології / В. В. Деркач // Уч. зап. Симферопол. гос. ун-та. – Серія: Экономика. География. История. Филология. – Симферополь, 1997. – № 3 (42). – С. 96-102. (у співавт.: С. С. Регушевський, О. Ф. Шаталіна).

140. Деркач В. В. 3 нових теоретико-методологічних позицій / В. В. Деркач // Слово і час. – 1998. – № 2. – С. 61-63. (у співавт.: С. С. Регушевський, О. Ф. Шаталіна).

141. Деркач В. В. Принципи укладання словника української фольклористичної термінології / В. В. Деркач // Нові підходи до філології у вищій школі: 36. наук, праць / За ред. А. М. Науменка. – Запоріжжя, 1998. – С. 33-34 (у співавт.: С. С. Регушевський, О. Ф. Шаталіна).

142. Деркач В. В. Терміни для називання літературних напрямків і течій у творчій спадщині М. Драгоманова / В. В. Деркач. // Система і структура східно-слов'янських мов: Міжкаф. зб. наук, праць. – К., 1998. – С. 135-138.

143. Деркач В. В. Літературознавча термінологія літературно-публіцистичних творів М. П. Драгоманова в світлі його теоретичних поглядів / В. В. Деркач // Семантика мови і тексту: Матеріали міжнар. наук. конф. – Ів.-Франківськ, 1993. – С. 71-73.

144. Деркач В. В. М. Драгоманов и проблемы функционирования и развития украинской литературоведческой и фольклористической терминологии / В. В. Деркач // Функциональная лингвистика: Матер. конф. – Симферополь, 1995. – С. 49-50.

145. Деркач В. В. Вклад Лесі Українки в розвиток української літературної термінології / В. В. Деркач // Літературний феномен Лесі Українки: Тези доп. та повідомлень наук.-практ. конф. – Симферополь, 1996. – С. 16-17.

146. Деркач В. В. Літературознавча термінологія журналу “Основа” / В. В. Деркач // Кирило-Мефодіївське товариство – перша українська політична організація: Матер, наук.-практ. конф. – Симферополь, 1996. – С. 5-7.

147. Деркач В. В. Теоретико-літературознавчі погляди та літературознавча термінологія в наукових працях М. Грушевського / В. В. Деркач // Великий українець: Матер, наук.-практ. конф. – Симферополь, 1996. – С. 37.

148. Деркач В. В. Фольклористична термінологія М.П. Драгоманова в світлі його теоретичних поглядів / В. В. Деркач // Українська термінологія і сучасність: Тези доп. Всеукр. наук. конф. – К., 1996. – С. 20.

149. Деркач В.В. Філологічна термінологія М.П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. В. Деркач. – К., 1999. – 16 с.

150. Дзюба Т. М. Драгоманов як автор галицької періодики. (Кілька зауваг з приводу псевдоніму Українець) / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 112-114.

151. Дзюба Т. Знакова постать в українській культурі (штрихи до наукової біографії Михайла Драгоманова) / Т. Дзюба // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 157-166.

152. Дзюба Т. Концепція національної ідентичності в публіцистиці М. Драгоманова / Т. Дзюба // Наукові записки Інституту журналістики. – 2010. – Т. 40 (липень - вересень). – С. 121-126.

153. Диспутъ приватъ-доцента Драгоманова вЪ засѣданіи историко-филологіческого факультета университета св. Владіміра // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. 148. – С. 3-20.

154. Дмитренко М. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. – 2005. – № 6. – С. 12-24.

155. Дмитриченко В. С. Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова / В. С. Дмитриченко, М. П. Рудько // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 36-45

156. Дмитриченко В. С. До оцінки соціалістичних поглядів М. П. Драгоманова (1841-1895) / В. С. Дмитриченко // 3 історії філософії і соціології на Україні: [республ. міжвідомч. зб-к]. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 83-95.

157. До історії з докладом Драгоманова в Шикаго // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1945. – 13 лютого (ч. 31). – С. 2.

158. Добровольський Л. До первісної ідеології М. П. Драгоманова (лист до М. М. Шульженка) / Л. Добровольський // Записки історико-філологічного відділу АНУ. – 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 385-398.

159. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – 22 с.

160. Довбня В. Філософсько-освітні погляди М. П. Драгоманова / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 152-161.

161. Довгич В. Проект свободи / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6-7.

162. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В. А. Довгич. – К. : Вид-во НМКВО, 1991. – 155 с.

163. Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї / В. Довгич // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 20-27.

164. Долинська Л. Психологічні аспекти драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 51-53.

165. Д. Д. Драгоманів і ми / Д. Д. // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 79. – Кн. 3. – С. 260-267.

166. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень : Видавництво Донцових, 1921. – 210 с.

167. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 28-37.

168. Дорошкевич Ол. Архівні згадки про Драгоманова / О. Дорошкевич // Життя і революція. – 1925. – № 9. – С. 55-58.

169. Дорошкевич О. Драгоманов в українській критиці / О. Дорошкевич // Життя і революція. – 1926. – № 2-3. – С. 57-68.

170. Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна / О. Дорошкевич // За сто літ. – 1928. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 66-96.

171. Дорошенко В. Михайло Драгоманов / В. Дорошенко // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1920. – Ч. 99. – С. 2.

172. Дорошенко В. М. Драгоманов (1841-1895) / В. Дорошенко // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 161-163.

173. Дорошенко В. М. Драгоманов про церковно-релігійні справи / В. Дорошенко // Сучасність. – 1962. – № 8 (20). – С. 90-104.

174. Др. Д. М. Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи / Д. Др. // Віра і наука. – 1926. – Ч. 6. – С. 10-17.

175. Драгоманівський збірник. – Прага, Заходом вид-ва тов-ва “Сіяч” при Укр. вис. пед. ін-ті, 1932. – Т. 1. – 319 с.

176. Драгоманівський збірник. “Вільна Співка” та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – 256 с.

177. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова / Л. Драгоманів-Шишманова // Нова Україна. – 1922. – Ч. 13. – С. 35-44.

178. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова / Л. Драгоманів-Шишманова // Нова Україна. – 1923. – Ч. 6. – С. 70-80.

179. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / ред. Ю. Луцького / М. Драгоманов. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 115-145.

180. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: [у 2-х т.]. – Т. I. / упорядкування, приміт. і вступ. стаття “Михайло Драгоманов - літ. критик і публіцист” І. С. Романченка; ред. колегія: О. Є. Засеєнко (голова) та ін. Т. І. М. Драгоманов. – К. : Наукова, думка, 1970. – С. 151-289.

181. Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. I. – Кн. I: Історія. Педагогіка. Публіцистика; упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – 344 с.

182. Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. I. – Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія; упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – 272 с.

183. Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2007. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство; упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника. – 439 с.
184. Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2007. – Т. 3. Літературознавство; упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. – 299 с.
185. Драгоманов М. Вибрані твори: [збірка політичних творів з примітками] / під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – Т. I. – 413 с.
186. Драгоманов М. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
187. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 2. – С. 1-64.
188. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 3. – С. 1-50.
189. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 4. – С. 1-37.
190. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 5. – С. 1-59.
191. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 6. – С. 1-34.
192. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 7. – С. 1-24.
193. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 8. – С. 1-21.
194. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 9. – С. 1-50.

195. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 10. – С. 1-41.

196. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1869. – № 11. – С. 1-31.

197. Драгоманов М. П. Восточная политика Германій и обрусеніе / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1872. – № 2-5.

198. Драгоманов М. Государственные реформы Діоклеціана и Константина Великаго / М. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1-21.

199. Драгоманов М. Євангельська віра в старій Англії / М. Драгоманов. – К. : Вид - во “Ранок”, 1907. – 8 с.

200. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 133-179.

201. Драгоманов М. Императоръ Тиберій / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – № 1. – С. 1-55 ; № 2. – С. 1-58.

202. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов. – Женева, 1882. – 511 с.

203. Драгоманов М. Козаки / М. Драгоманов. – Львів, 1906. – 50 с.

204. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших 1881-1895 / М. Драгоманов. – Львів, 1906. – 271 с.

205. Драгоманов М. Мои воспоминанія о знакомстве съ И. С. Тургеневымъ / М. Драгоманов. – Казань : “Центральная типографія”, 1906. – 19 с.

206. Драгоманов М. Нарис української соціальної програми / Передне слово до “Громади” / М. Драгоманов. – К., 1918. – 99 с.

207. Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движеніе во Франціи / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Август (№ 8). – С. 688-740.

208. Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движеніе во Франціи / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Сентябрь (№ 9). – С. 153-203.

209. Драгоманов М. О состояніи женщины въ первый вѣкъ римской имперіи / М. Драгоманов // Киевские университетские известия. – 1864. – № 5. – С. 1 -33.

210. Драгоманов М. Оповідання про заздрих Богів. 3-є вид. / Заходом і з перед, слівцем М. Павлика. – Вінніпег, 1901. – 28 с.

211. Драгоманов М. Палатинський холм в Риме по раскопкам (1847-1872) / М. Драгоманов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXVIX. – С. 221-259.
212. Драгоманов М. Педагогічне значення малоруської мови / М. Драгоманов // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С.60-67.
213. Драгоманов М. Переписка. Т. I. / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – 184 с.
214. Драгоманов М. Поправки до біографії М. Драгоманова / М. Драгоманов // Житє і Слово. – 1894. – Т. I. – Кн. 2. – С. 288-289.
215. Драгоманов М. Про брацтво Хрестителів або Баптистів на Україні / М. Драгоманов. – К., 1898. – 21 с.
216. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – К. : Вид-во “Ранок”, 1907. – 16 с.
217. Драгоманов М. Пропаший час: Українці під Московським царством (1654-1876) / М. Драгоманов. – К., 1992. – 48 с.
218. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків / М. Драгоманов. – К., 1991. – 42 с.
219. Драгоманов М. Рай і поступ / Партія українських соціал-революціонерів / М. Драгоманов. – Б.м. : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – 72 с.
220. Драгоманов М. Старі хартії вільносте / М. Драгоманов // Житє і Слово. – 1894. – Т. I. – С. 102-115.
221. Драгоманов М. Українсьа література, проскрибована російським урядом / М. Драгоманов // Дивослово. – 2001. – № 10. – С. 56-62.
222. Драгоманов М., Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / М. Драгоманов, Б. Грінченко. – К., 1994. – 286 с.
223. Драгоманов С. Вплив Михайла Драгоманова на Леся Українку / С. Драгоманов // Наше життя. – Аугсбург, 1946. – № 13. – С. 2-3.
224. Драгоманов С. М. Драгоманов та Леся Українка / С. Драгоманов // Вільна Україна. – 1963. – № 10. – С. 2-5.
225. Дрига І. Драгоманівський паросток у новій болгарській літературі / І. Дрига // Молода нація: Альманах. – 1996. – № 2. – С. 118-131.
226. Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам’ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30-33.
227. Дудченко Г. М. Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М. Драгоманова / Г. М. Дудченко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 82-89.

228. Дудченко Г. Кирило-Мефодіївське товариство та Михайло Драгоманов (історіографічний аспект) / Г. Дудченко // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укладачі В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, П. В. Дмитренко. – К., Переяслав-Хмельницький : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 47. – С. 238-243.

229. Дун О. Нові документи до генеалогії Драгоманових / О. Дун // Слово і час. 1993. – № 7. – С. 34-36.

230. Дунай П. “Шевченко, українофіли й соціалізм” / П. Дунай // Дивослово. – 2005. – № 10. – С. 54-58.

231. Дьяков В. А. В.И. Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М. Драгомановым / В. А. Дьяков. // Ленин и Польша. Пролемы, контакты, отклики : [сборник статей] / ред. коллегия : А. Я. Манусевич и др. – М. : Наука, 1970. – С. 67-110.

232. Дьяков В. А. Славянський федералізм в воззреннях М. А. Бакуніна і М. П. Драгоманова / В. А. Дьяков // W kregu historii, historiografii i polityki. – Lodz, 1997. – С. 196-201.

233. Дюк Н. М. Драгоманов у Київському університеті // 125 років Київської української академічної традиції. Збірник / Н. Дюк. – Нью-Йорк, 1993. – С. 123-132.

234. Дяченко О. В. О. Я. Кониський і М. П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій / О. В. Дяченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: 36. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 167-176.

235. Економічні погляди М. Драгоманова // 3 історії економічної думки на Україні. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1961. – С. 220-246.

236. Євтушенко О. Н. Теорія громади в політичній концепції М. Драгоманова / О. Н. Євтушенко, Т. В. Лушагіна // Гілея. Науковий вісник: [збірник наукових праць]. – 2009. – № 20: (Електронний ресурс). - Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/porta/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/p7.pdf

237. Єсельчик С. О. Перші міжнародні Драгоманівські читання в Інституті філософії АН УРСР / С. О. Єсельчик // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 156-157.

238. Єсельчик С. О. Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії / Є. О. Єсельчик // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки і перспективи. - Х., 1995. – С. 302-307.

239. Єкельчик Є. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / Є. Єкельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.

240. Єфремов С. Апостол правди і науки / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 131. – С. 1-3.

241. Єфремов Є. Відгуки з життя та письменства / С. Єфремов // Нова громада. – 1906. – № 6. – С. 152-162.

242. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 254. – С. 2-3.

243. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 255. – С. 2.

244. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 256. – С. 1-2.

245. Єфремов С. Д. Короленко про Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 258. – С.4.

246. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 259. – С. 2-3.

247. Єфремов С. Пам'яті М. Драгоманова / Є. Єфремов // Рада. – 1910. – № 129. – С. 2.

248. Єфремов С. Коло Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1912. – № 285. – С. 2-3.

249. Єфремов С. Коло Драгоманова / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 289. – С. 2.

250. Єфремов С. Драгоманов на еміграції / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 232. – С. 1-2

251. Єфремов С. Драгоманов на еміграції / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 237. – С.2.

252. Єфремов С. Драгоманов на еміграції / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 241. – С. 1-2.

253. Єфремов С. Драгоманов серед співробітників російського журналу / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 256. – С. 2-3.

254. Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 233. – С. 2-3.

255. Єфремов С. Тверезе слово / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 195. – С. 1-2.

256. Єфремов С. Ще про “Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 82. – С. 1-2.

257. Є. С. Нові матеріяли про “Вольное Слово” / С. Єфремов // Рада. – 1914. – № 72. – С. I.

258. Єфремов С. Памяти М. П. Драгоманова (по поводу двадцатилетней годовщины смерти) / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 19-36.

259. Єфремов С. О томъ, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 55-64.

260. Єфремов С. О томъ, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) / С. Єфремов // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 101-113.

261. Єфремов С. Один з нездійснених планів Драгоманова / С. Єфремов // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 134-136.

262. Жадько В. О. Головні філософські аспекти самоактуалізації творчої особистості в еволюційній концепції Михайла Драгоманова / В. О. Жадько // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2010. – № 30 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ww.nbuv.gov.iWportaVSoc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/F12.pdf

263. Житецький Іг. М. П. Драгомановъ / И. Житецький // Русские Ведомости. – 1908. – № 159. – С. 2-3.

264. Житецький І. Останній виїзд М. Драгоманова за кордон / І. Житецький // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 29-37.

265. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна. – 1928. – № 1. – С. 92-125.

266. Жуківський В. Михайло Драгоманов та Болгарія / В. Жуківський // Народний оглядач. – 2005. – 18.12.

267. Заверющенко Н. С. Національна ідея в політичному дискурсі Михайла Драгоманова / Н. С. Заверющенко // Вісник Харк. ун-ту. – 2001. – № 520: Філологічні аспекти дослідження дискурса. – Серія: Філологія. – Вип. 33. – С. 282-286.

268. Заверющенко Н. С. “Женевська” публіцистика М. Драгоманова: до питання про державотворчу концепцію діяча / Н. С. Заверющенко // Вестник Международного Славянского ун-та. – 2002. – Т. V. – Серия: Филология. – № 3. – С. 32-35.

269. Заверющенко Н. С. Газета “Вольное слово”: Михайло Драгоманов і російська соціалістична еміграція / Н. С. Заверющенко // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 572: Семантика, поетика та прагматика тексту. – Серія: Філологія. – Вип. 36. – С. 351-356.

270. Заверющенко Н. С. Михайло Драгоманов у дискусії про польське питання на сторінках женеvської емігрантської преси початку 80-х років XIX ст. / Н. С. Заверющенко // Наукові записки Інституту журналістики. – 2003. – Т. 11. – С. 68-72.

271 Заверющенко Н. С. Женеvська газета “Вольное Слово” (1881-1883) в контексті історії української журналістики / Н. С. Заверющенко // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24-26 жовтня 2003 / НАН України, ЛНБ ім. Стефаника, НДЦ періодики / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 45-49.

272. Заверющенко Н. С. Поняття „народна воля” в публіцистиці Михайла Драгоманова та партії народовольців / Н. С. Заверющенко // Вісник. Харківський нац. ун-т. – Серія Філологія. – Х., 2004. – Вип. 41. – С. 226-230.

273. Заверющенко Н.С. Драгоманівська концепція українського соціалізму в женеvській газеті “Вольное слово”/ Н. С. Заверющенко // Вісн. Харк. ун-ту. – 2004. – № 627. – Серія: Філологія. – Вип. 40. – С. 217- 220.

274. Заверющенко Н. С. Михайло Драгоманов і газета “Вольное слово” (1881-1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: 10.01.08 “Журналістика” / Н. С. Заверющенко. – Л., 2005. – 16 с.

275. Заїкін В. М. Драгоманов як історик / В. Заїкін // Наш світ. – 1924. – Ч. 10-12. – С. 5-6.

276. Заїкін В. М. Драгоманов ж історик / В. Заїкін // Наш світ. – 1924. – Ч. 13-14. – С. 6-8.

277. Заїкін В. М. Драгоманов як історик / В. Заїкін // Наш світ. – 1924. – Ч. 15-16. – С. 14-16.

278. Заславский Д. М. П. Драгоманов и “Вольное Слово” / Д. Заславський // Былое. – 1924. – № 27-28. – С. 90-122.

279. Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк / Д. Заславський. – К. : Изд-во “Сорабкоп”, 1924. –172 с.

280. Заславский Д. М. Драгоманов. К истории украинского национализма. – М. : Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. – 241 с./ Д. Заславський: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rmibmaloms.org/kniga/555/>

281. Заславський Д. М. Драгоманов (До 120-річчя з дня народження) / Д. Заславський, І. Романченко // Література в школі. – 1961. – № 5. – С. 84-86.

282. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, “Дніпро”, 1964. – 199 с.

283. Засуличь В. “Вольное Слово” и эмиграция / В. Засулич // Современник. – 1913. – № 6. – С. 179-191.

284. Захарченко В. Михайло Драгоманов про життя і творчість Миколи Костомарова / В. Захарченко : [Електронний ресурс].— Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum_Eminak/2007_2/5_Zacharch.pdf

285. Зашкільняк Л. Драма вченого чи драма нації? А. Круглашов. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 486 с. : [рецензія] / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – 2001. – Ч. 6. – С. 191-196.

286. Зашкільняк Л. Михайло Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9: [ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля]; НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420-436.

287. Здорікова Н. В. Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Н. В. Здорікова. – К., 1994. – 19 с.

288. Зленко Г. Магістерські екзамени Михайла Драгоманова / Г. Зленко // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 109-110.

289. Злупко С. М. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині / С. М. Злупко // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 59-71.

290. Злупко С. Невтомний трудівник / С. Злупко // Ленінська молодь. – 1966. – 16 верес. (№ 111). – С. 4.

291. Іван Франко про Михайла Драгоманова // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1935. – 20 червня (ч. 142). – С. 2.

292. Іванова Л. Г. М. П. Драгоманов і історія України / Л. Г. Іванова // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 127-130.

293. Іванова Л. Г. М. Драгоманов про національне питання / Л. Г. Іванова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36 наукових праць. – Випуск 4. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 3-13.

294. Іванова Л. Українсько – польський діалог в оцінках М. Драгоманова / Л. Іванова // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 98-111.

295. Іванова Р. П. М. П. Драгоманов і рволюційне народництво (друга половина 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) / Р. П. Іванова // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 46-58.
296. Іванова Р. П. О. І. Герцен і М. П. Драгоманов / Р. П. Іванова // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 130-134.
297. Іванова Р. П. М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2 пол. XIX ст.) / Р. П. Іванова. – К., 1971. – 236 с. 313
298. Іванова-Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванова-Іванченко // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 7-11.
299. Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванченко // Літературна Україна. – 1988. – № 13. – С. 6.
300. Іванченко Р. Сурмач правди і боротьби / Р. Іванченко // Дніпро. – 1966. – № 10. – С. 141-147.
301. Іванченко Р. Плугатор великого поля / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1966. – № 8. – С. 175-183.
302. Іванченко Р. М. Драгоманов і народна творчість / Р. Іванченко // Дукля. – 1967. – № 2. – С. 61-65.
303. Іванченко Р. Живі поміж живими / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1968. – № 4. – С. 162-173.
304. Іванченко Р. Передчугтя весни. Біографічна повість / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1970. – № 6. – С. 87-113.
305. Іванченко Р. Передчугтя весни. Біографічна повість / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1970. – № 7. – С. 96-113.
306. Іванченко Р. Передчугтя весни. Біографічна повість / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1970. – № 8. – С. 114-146.
307. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали... До 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Р. П. Іванченко. — К. : Т-во “Знання”, 1991. – 48 с.
308. Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 30-36.
309. Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення / Р. Іванченко // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 20-22.
310. Іванченко Р. Іван Франко і Михайло Драгоманов / Р. Іванченко // Пам’ять століть. – 2007. – № 1. – С. 53-59.
311. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали: Наукові розвідки / Раїса Іванченко. – К. : Дніпро, 2009. – 517 с.

312. Иванова Р. П. Место М. Драгоманова в общественном движении России: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Р. П. Иванова. – К., 1967. – 21с.

313. Иванова Р. П. М. Драгоманов и И. Франко / Р. П. Иванова // Иван Франко и мировая культура : [тез. докл. междунар. сим поз.] ; ред. кол. Брык М. В. (отв. ред.) и др. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 230-231.

314. Іванюк І. Взаємозв'язки національного та інтеркультурного виховання в працях М. Драгоманова / І. В. Іванюк // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 4-7.

315. Ігнат'єва А. Проблема “римського мира” в творчестві М. П. Драгоманова / А. Ігнат'єва // Каразінські читання (історичні науки): [тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.)]. – Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 119-121.

316. Ігнат'єва А. Проблеми методології в творчестві М. П. Драгоманова / А. Ігнат'єва // Каразінські читання (історичні науки): [тези доповідей 60-ї Міжнародної наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 20 квітня 2007 р.)]. – Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 126-127.

317. Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова / А. Ігнат'єва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: [збірник наукових праць]. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 10. – С. 185-193.

318. И. Л. Новые материалы из переписки М.П. Драгоманова / И. Л. // Украинская жизнь. –1913. – № 6. – С. 85-92.

319. Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова / Г. Д. Казьмирчук // Вісник Київського університету. Серія: історико-філологічні науки. – 1992. – № 6. – С.9-14.

320. Кармазіна М. М. Драгоманов і національне питання / М. Кармазіна // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 16-19.

321. Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху ХГХ ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С.23-26.

322. Катренко А. Викривач царського самодержавства / А. Катренко // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 64-72.

323. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. (По сторінках праць М. Драгоманова): [навч. посібник] / А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб. – К., 1997. – 51 с.

324. Катренко А. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841-1994. – Львів, 2001 (рецензія) / А. Катренко // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 160-167.
325. Качур І. До питання про погляди Михайла Драгоманова на панславизм / І. Качур // Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 72-75.
326. Кашинський П. М. Драгоманів у світлі чужих тайних документів / П. Кашинський // Розбудова нації. – 1933. – Ч. 11-12. – С. 275-277.
327. Квіт С. Наш Драгоманов / С. Квіт // Дивослово. – 2001. – № 10. – С. 53-55.
328. Кедрин І. Український федералізм без України / І. Кедрин // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1953.-12 травня (ч. 106). – С. 2.
329. Кириленко Н. Д. М. Драгоманов – предшественник революционного демократизма Ивана Франко / Н. Д. Кириленко // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. – М., 1969. – Т. 246. – Вып. 14. – С. 36-46.
330. Кирилюк С. П. В оцінці діячів минулого головне – компетентність / С. П. Кирилюк, О. Я. Лисенко, М. Г. Жулинський та ін. // Літературна Україна. – 1988. – № 31. – С. 8.
331. Кирилюк С. До питання про літературну методологію М. Драгоманова / С. Кирилюк // Літературний Архів. – 1930. – Кн. I-II. – С. 25-38.
332. Киян Л. Ф. Визначний діяч української освіти / Л. Ф. Киян // Початкова школа. – 1991. – № 11. – С. 59-62.
333. Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський лібералізм / О. І. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 31-39.
334. Кистяковській Б. М. П. Драгоманов по его письмамъ /Б. Кістяківський // Русская мысль. – 1911. – Кн. 9. – С. 132-156.
335. Кистяковській Б. М. П. Драгомановъ и “Вольное Слово” / Б. Кістяківський // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 97-119.
336. Кистяковській Б. Драгомановъ и вопрос о самостоятельной украинской культурѣ. (Къ годовщину смерти) / А. Хатченко (псевд.) // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 10-35.
337. Кистяковській Б. Органъ Земскаго Союза “Вольное Слово” и легенда о немъ. Къ исторіи междупартийныхъ отношеній в Россіи / Б. Кістяківський // Русская мысль. – 1912. – Кн. XI. – С. 47-103.
338. Кістяківський Б. Драгоманов у Флоренції / Б. Кістяківський // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства у Києві. “За сто літ”. – 1928. – Т. 25. – Кн. 2. – С.176-188.

339. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.

340. Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на події в Україні в 1917-1920 роках / М. Климишин // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1451-1463.

341. Климчик Л. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова / Л. Климчик // Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 51-54.

342. Климчик Л. А. Боротьба М.П. Драгоманова за українську народну освіту / Л. А. Климчик // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 128-135.

343. Климчик Л. “Майбутнє може бути ще сприятливішим для цієї мови...” / Л. Климчик // Київ. – 1994. – № 10. – С. 106-107.

344. Козирев О. С. Ставлення В. Б. Антоновича до закордонної місії М. П. Драгоманова / О. С. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р. м. Київ: [доповіді та матеріали]. – К., 1994. – С. 161-167.

345. Козирев О. “Вільна Спілка” і “Стара Громада” / О. Козирев // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 273-281.

346. Козирев О. С. Володимир Мальований і Михайло Драгоманов / О. С. Козирев // Грані. – 2003. – № 3 (29). – С. 41-43.

347. Козирев О. С. Зв'язки між А. Желябовим і М. Драгомановим як складова політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства (70-ті - початок 80-х рр. ХГХ ст.) / О. С. Козирев // Проблеми політичної історії України. – 2007. – № 2. – С. 16-34 : [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portaySoc_Gum/ppiu/2007_2/kozyrev.pdf

348. Козуб Л. Критика М. П. Драгомановим концепції марксизму / Л. Козуб // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : [зб. наук, праць] / редкол.: В. Й. Борисенко, І. І. Дробот (відп. ред.) та ін. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 4. – С. 40-45.

349. Козуб Л. Погляди Драгоманова на розвиток українського національного руху в I пол. XIX ст. / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К, 2001. – С. 95-98.

350. Козуб Л. Стосунки М. Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 45-49.

351. Козуб Л. Українські громади 60-90-х рр. ХГХ ст. в оцінці М. П. Драгоманова / Л. Козуб // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії

та методики. – Вип. 8/9 (2). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 346-356.

352. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов у вітчизняній історіографії / Л. В. Козуб // Вісник. Серія Історія / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2002. – Вип. 63-64. – С. 112-114.

353. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX ст. в Україні: дис канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка / Л. В. Козуб. – К., 2002. – 238 арк.

354. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX ст. в Україні: автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка / Л. В. Козуб. – К., 2002. – 20 с.

355. Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова / С. Козуб // Червоний шлях. – 1930. – № 3. – С. 184-197.

356. Колесніченко О. Міжнародні драгоманівські читання /О. Колесніченко // Освіта України. – 2006. – 3 листопада (№ 82). – С. 9.

357. Коляда І. Поняття “інтелігенція”: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Коляда // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 11-15 : [Електронний ресурс]. - Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ifr2008_3.pdf

358. Комзюк Л. Домінація вітчизняної політико-правової думки / Л. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121-130.

359. Комзюк Л. Концепція політичної самостійності України М. П. Драгоманова і українська політико-правова думка кін. XIX – поч. XX ст. / Л. Комзюк, А. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 54-57.

360. Комзюк Л. Драгоманівська концепція конституційно-правових перетворень форми державного устрою Росії / Л. Комзюк // Вісник Волинського державного університету. Юридичні науки. – 1997. – № 10. – С. 58-60.

361. Комзюк Л. Драгоманов і Грушевський: еволюція конституційно-правової концепції політичної самостійності України / Л. Комзюк // Суспільствознавчі науки та відродження нації: [зб. наук, праць]. – Кн. II. – Луцьк, 1997. – С. 70-76.

362. Комзюк Л. Драгоманівська автономістсько-федералістська концепція політичної самостійності України і західно-українська політико-правова думка кін. XIX - поч. XX ст. / Л. Комзюк // Вісник Університету внутрішніх справ України. – 1998. – Вип. 3-4. – С. 102-108.

363. Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ століття: автореф. на здобуття наук, ступеня дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Т. Комзюк; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 18 с
364. Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України / Л. Комзюк // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С. 104-114.
365. Комишанченко М. П. Літературно-критичні виступи Михайла Драгоманова у 70-х роках ХІХ ст. /М. П. Комишанченко // Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Наукові записки. 3б-к філолог. ф-ту. – 1958. – Т. ХVІІ. – Вип. ІІ. – С.23-38.
366. Кон Ф. Драгоманов и И. Франко в польском движении / Ф. Кон // Грядущий мир. – 1922. – № 1. – С. 237-240.
367. Коновальчук В. М. Драгоманов і його ідея “чиста справа вимагає чистих засобів” / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 42-43.
368. Коновальчук В. Драгоманов і федералізм / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 70-71.
369. Коновальчук В. Драгоманов та ідеї федералізму / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 83-84.
370. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / К. Копержинський // Україна. – 1930. – № 1-2. – С. 64-96.
371. Короткий В. А. Оцінки “Исторических песен малорусского народа” В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. / В. А. Короткий // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 50-65.
372. Костенко А. Як криця, як буря / А. Костенко // Вітчизна. – 1971. – № 2. – С. 155-160.
373. Костенко Г. В. Висвітлення ролі М. П. Драгоманова у розвитку української демократичної журналістики в радянській історіографії другої половини 1950-х рр. / Г. В. Костенко // Грані. – 1999. – № 4. – С. 55-60.
374. Костенко Г. В. Світогляд та суспільно - політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет / Г. В. Костенко. – Д., 2000. – 226 арк.

375. Костенко Г. В. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет / Г. В. Костенко. – Д., 2000. – 19 с.

376. Кріль О. Монографія про М. Драгоманова. Д. Заславський і І. Романченко. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964. (рецензія) / О. Кріль // Всесвіт. – 1965. – № 2. – С. 149-150.

377. Кримський А. Руданський і Драгоманів (з приводу Іляди) / А. Кримський // Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833-1873) / А. Кримський, М. Левченко. – К. : Друкарня УАН, 1926. – С. 35-42, 66-79.

378. Кримський А. Ю. М. П. Драгоманов / А. Ю. Кримський // Твори : [в 5 т.]. / А. Ю. Кримський. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 2. – С. 614-679.

379. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про співвідношення еволюції та революції у суспільно-політичній боротьбі / А. М. Круглашов // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. – Тези Доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова, Київ, 22-23 травня 1991 р. – Київ, 1991. – С. 19-22.

380. Круглашов А. М. М. Драгоманов у творчих зв'язках з українською інтелігенцією Буковини / А. М. Круглашов // 370 років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. – Чернівці, 1991. – С. 50-52.

381. Круглашов А. М. Проблеми національно-культурної праці українців Галичини в творчості Драгоманова (деякі аспекти) / А. М. Круглашов // 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. Тези доповідей міжвузівської краєзнавчої науково-практичної конференції, Дрогобич, 18-19 грудня 1991 року. Дрогобич, 1991. – С. 62-64.

382. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні / А. М. Круглашов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90-93.

383. Круглашов А. М. Політико-правові погляди М. Драгоманова // Радянське право. – 1991. – № 9. – С. 45-49.

384. Круглашов А. М. Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? / А. М. Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29 - 31.

385. Круглашов А. М. Михайло Драгоманов: від всеслов'янства до європеїзму / А. М. Круглашов // X Всеукраїнська славістична конференція

“Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової куль тури” (Тези доповідей). – Чернівці, 1992. – Т. 11. – С. 146-147.

386. Круглашов А. Буковина у творчості Михайла Драгоманова / А. Круглашов // До витоків назви краю Буковина (600-річчя першої писемної згадки). Тези доповідей та повідомлень II Буковинської історико-краєзнавчої конференції, м. Чернівці. 2-3 жовтня 1992. – Чернівці, 1992. – С. 98 - 99.

387. Круглашов А. М. Держава, нація, людина.../ А. М. Круглашов // Вісник АН УРСР. – 1992. – № 2. – С.22-32.

388. Круглашов А. Єврейське питання в ідейній спадщині М. Драгоманова / А. Круглашов// Національний фактор і міжнаціональні відносини: історія та сучасність: Збірник. – Чернівці, 1992. – С. 139-144.

389. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. / А. М. Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47-56.

390. Круглашов А.М. Історичні традиції та політичні перспективи міського самоврядування в теоретичній спадщині М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність), м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р. – Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 5-7.

391. Круглашов А. Розвиток державно-політичної думки України у XIX ст. / А. Круглашов // Право України. – 1993. – № 2. – С. 41-47.

392. Круглашов А. Критерій – інтереси власного народу / А. Круглашов // Буковинський журнал. – Чернівці, 1993. – № 2. – С. 160-169.

393. Круглашов А. Румуно-молдавські сюжети у творчості М. Драгоманова / А. Круглашов // Проблеми історії міжнародних відносин: Збірник. – Чернівці, 1993. – С. 72-88.

394. Круглашов А. М. У пошуках вирішення релігійного питання (Уроки М. П. Драгоманова) / А. М. Круглашов // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 11. – С. 88-96.

395. Круглашов А.М. Проблеми слов'янських меншин України у теоретичних працях М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Актуальні проблеми відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. Міжвузівська науково-практична конференція 14-15 травня 1993 р. Тези доповідей і повідомлень. – Одеса, 1993. – С. 192-198.

396. Круглашов А. “Віденська Січ” і слов'янство: зв'язки та орієнтації (1860-ті роки - початок XX сторіччя)/ А. М. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів 1995. – Випуск 47. – С. 65-68.

397. Круглашов А. М. Драгоманов про українсько-російські взаємини: національно-культурні аспекти / А. М. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 6-7. Історія. – Чернівці, 1996. – С. 176-191.

398. Круглашов А. М. Драгомановська версія слов'янської ідеї / А. М. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Випуск 49. – С. 121-132.

399. Круглашов А. М. Основа державного самоврядування (Конституційні аспекти теоретичної спадщини М. Драгоманова) / А. М. Круглашов // Вісник Національної Академії наук України. – 1996. – № 11-12. – С. 36-42.

400. Круглашов А. Політичні аспекти розвитку слов'янської ідеї в Україні (друга половина XIX ст.) / А. Круглашов // III Міжнародний Конгрес українців. Харків, 26 - 29 серпня 1996. Філософія, Історія культури. Освіта. – Харків, 1996. – С. 95-100.

401. Круглашов А. М. Педагогічні ідеї М. Драгоманова: історичний контекст та актуальні аспекти / А. М. Круглашов // Матеріали міжнародної наукової конференції “Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми”. – Чернівці, 1996. – С. 44-46.

402. Круглашов А. Драгоманівська версія ідеї слов'янської взаємності / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 48. – Львів, 1996. – С. 44-52.

403. Круглашов А. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова / А. Круглашов // “Вільна Спілка” і сучасний український конституціоналізм: Драгомановський збірник. – Львів. 1996. – С. 110-115.

404. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про проблему консолідації української нації / А. М. Круглашов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції. . Київ, 22-25 травня 1997 р. – Київ-Чернівці, 1997. – С. 39-43.

405. Круглашов А. М. Політична свобода – основа державно-правових поглядів Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького державного університету. Правознавство. – Випуск 14. – Чернівці, 1997. – С. 90-07.

406. Круглашов А. Національна єдність України: погляди М. Драгоманова / А. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 36. Історія. – Чернівці, 1998. – С. 181-195.

407. Круглашов А. М. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А. Круглашов // Віче. – 1999. – № 8. – С. 113-122.

408. Круглашов А. Політична свобода: панацея чи паліатив? / А. Круглашов // Вісник Національної Академії наук України. – 1999. – № 11. – С. 50-60.

409. Круглашов А. М. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3-4 (9-10). – С. 112-121.

410. Круглашов А. Михайло Драгоманов та його сучасники: етичний вимір взаємин / А. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 1-2 (7-8). – С. 52-60.

411. Круглашов А. Розвиток поглядів М. Драгоманова на політичну організацію українського визвольного руху / А. Круглашов // Питання історії нового та новітнього часу. – Випуск 6. – Чернівці, 1999. – С. 179-201.

412. Круглашов А. Проблеми національно-культурного розвитку українців Австрії в працях Михайла Драгоманова (друга половина XIX ст.) / А. Круглашов // Українсько-австрійські взаємини другої половини XIX – початку XX ст. – Київ -Чернівці, 1999. – С. 230-247.

413. Круглашов А. “Слов’янська тема” на сторінках Драгоманівської “Громади” / А. Круглашов // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1999. – Випуск 50. – С. 143-152.

414. Круглашов А. У пошуках геополітичної ідентичності України / А. Круглашов // Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів, Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. – Історія. – Частина I. Від давніх часів до початку XX ст. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 311-318.

415. Круглашов А. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. Драгоманова / А. Круглашов // Українські варіанти. – 1999. – № 3-4. – С. 112-121.

416. Круглашов А. Драгомановське бачення історизму / А. Круглашов // Науковий Вісник Чернівецького університету. Випуск 96 - 97. Історія: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2000. – С. 234-243.

417. Круглашов А. М. Революція чи мирний прогрес? Драгомановське розв’язання проблеми / А. М. Круглашов // Науковий Вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 1. – С. 142-147.

418. Круглашов А. М. Драгоманов про роль і значення місцевого самоврядування / А. Круглашов // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 78-92.

419. Круглашов А. М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73-92.

420. Круглашов А. Погляди Драгоманова па українсько - польське порозуміння наприкінці ХІХ ст. / А. Круглашов // Наукові Зошити Історичного Факультету. – Львів, 2000. – Випуск 3. – С 87-93.
421. Круглашов А. Ставлення М. Драгоманова до проблем релігії та Церкви / А. Круглашов // Україна модерна. – Львів, 2000. – Число 4-5. – С. 105-123.
422. Круглашов А. Драгомановська концепція поступу / А. Круглашов // Науковий Вісник Чернівецького університету. – Чернівці. 2000. – Випуск 73-74. – Історія . – С. 227-241.
423. Круглашов А. Михайло Драгоманов: державницький виклик ХХ століттю / А. Круглашов // Віче. – 2000. – № 3. – С. 106-119.
424. Круглашов А. М. Національна ідея: pro et contra Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов// Буковинський журнал. – 2000. – № 1-2. – С. 105-121.
425. Круглашов А. Економічні проблеми у теоретичній спадщині М. Драгоманова / А. Круглашов // Питання історії нового та новітнього часу. – Випуск 7. –Чернівці, 2000. – С. – 261-271.
426. Круглашов А. Європейська цивілізація та українська історія (деякі аспекти драї оманівської теоретичної інтерпретації) / А. Круглашов // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 51-57.
427. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. – Міжнародний науковий конгрес. – Чернівці. 16-18 травня 2000 р. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 25-32.
428. Круглашов А. М. Круглашов А. Трансформація соціалістичних ідей у світогляді М. Драгоманова / А. М. Круглашов// Проблеми архівознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – Київ, 2001. – Випуск 4. – С. 303-319.
429. Круглашов А. М. Боротьба М. Драгоманова з месіанськими мифами Російської імперії / А. М. Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45-49.
430. Круглашов А. М. Наукова спадщина Михайло Драгоманова / А. М. Круглашов // Трибуна. – 2001. – № 9-10. – С. 32-34
431. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Видання друге. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с:
432. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова.: Автореф. дис. доктора. політ. наук: 23.01.01 / А. М. Круглашов. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 37 с.

- 433 Крук О. Авторитетне слово Драгоманова / О. Крук, І. Верба // Наука і суспільство. – 1995. – № 11-12. – С. 24-29
434. Крук О. Невідоме дослідження про “Історію Русів” / О. Крук // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 50-55.
435. Крук О. Вплив Михайла Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів поетеси (за матеріалами листування) / О. Крук // Дивослово. – 1996. – № 2. – С. 3-8.
436. Крук О. А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / О. А. Крук; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 189 арк.
437. Крымский А. Михайль Петровичъ Драгомановъ (Некрологъ) / А. Крымский // Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. XXVII. – № 4. – С. 129-134.
438. Крымский А. Оповідання про заздрих богів (рецензія) / А. Крымский // Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. XXVII. – № 4. – С. 139.
439. Куриленко О. В. Українська модерна нація у суспільно-політичній оцінці М. Драгоманова та І. Франка / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX-XX ст. – Випуск 13. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 60-63.
440. Куца О. П. Іван Франко проти теорії літератури для домашнього вжитку / О. П. Куца // Українське літературознавство. – 1992. – Львів : Вид-во “Світ”. – Вип. 56. – С. 39-48.
441. Куца О. П. Драгоманов проти “народности” Т. Шевченка / О. П. Куца // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 83-88.
442. Куца О. П. Драгоманов і розвиток української літератури у 2 пол. XIX ст. / О. Куца. – Тернопіль, 1995. – 224 с.
443. Куца О. П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX ст.: автореф. дис на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / О. П. Куца. – Львів, 1996. – 40 с.
444. Куценко Ю. Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 8. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 54-59.
445. Куценко Ю. Ю. Образ М Драгоманова в історичній літературі: досвід вивчення історіографічних джерел // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 14. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. – С. 20-31.

446. Куценко Ю. Ю. Відображення особистості Михайла Драгоманова в наративних джерелах / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 17. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. – С. 49-57.

447. Куценко Ю. Ю. Єврейське питання в творчості М. Драгоманова (тези) / Ю. Ю. Куценко // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2004”. Том 6. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 10-13.

448. Куценко Ю. Ю. Поляки в Україні: візія М. Драгоманова(тези) / Ю. Ю. Куценко // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Динаміка наукових досліджень '2004”. Том 8. Історія. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. - С. 22-24.

449. Куценко Ю. Ю. Питання релігії в творчій спадщині М. Драгоманова: історіографія проблеми / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 19. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 90-96.

450. Куценко Ю. Ю. Образ українського козацтва в творчій спадщині Михайла Драгоманова / Ю. Ю. Куценко // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. - Вип. 3. - Дніпропетровськ: Пороги, 2006. - С. 240 - 244.

451. Куценко Ю. Ю. Публіцистична спадщина М. Драгоманова як джерело вивчення польської історії/ Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип.26. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – С. 90-96.

452. Куценко Ю. Ю. М. Драгоманов: образ історика-античника в історіографії / Ю. Ю. Куценко // Древнее Причерноморье. Выпуск VIII / Под ред. И. В. Немченко и др. – Одесса : ФЛП “Фридман А.С.”, 2008. – С. 207-213.

453. Куценко Ю. Ю. Образ Михайла Драгоманова в діаспорній історіографії / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 28-29. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – С. 221- 236.

454. Куценко Ю. Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 30. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – С. 198 - 210.

455. Куценко Ю. Ю. Просвітницька діяльність М.П. Драгоманова: образ історика в українській історіографії / Ю. Ю. Куценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 282-286.

456. Куценко Ю. Ю. Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку / Ю. Ю. Куценко // Література та культура Полісся. – Вип. 63: Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами / [відп.

ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 162-185.

457. Куценко Ю. Ю. Історіографічні образи М.П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. / Ю. Ю. Куценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 280 - 288.

458. Кучинський М. Співробітник часопису „Диевская старина” / М. Кучинський // Пам’ять століть. – 1996. – № 3. – С. 74-77.

459. Лакуста С. Драгоманов і наша державна ідеологія / С. Лакуста // Самостійна думка : [національно-громадський та літературний журнал. – Чернівці, 1932. – Рік II. - Ч. 21-22. – С. 11-15.

460. Ласло-Куцок М. Передбачення через століття / М. Ласло-Куцок // Дзвін. – 1997. – № 10. – С. 119-123.

461. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 25 вересня (ч. 223). – С. 2.

462. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 28 вересня (ч. 225). – С. 2.

463. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 29 вересня (ч. 226). – С. 2.

464. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 30 вересня (ч. 227). – С. 2.

465. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 1 жовтня (ч. 228). – С. 2.

466. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 2 жовтня (ч. 229). – С. 2.

467. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 5 жовтня (ч. 231). – С. 2.

468. Левинський В. Духовість Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 6 жовтня (ч. 232). – С. 2.

469. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 12 квітня (ч. 85). – С. 3.

470. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 12 квітня (ч. 85). – С. 3.

471. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 16 квітня (ч. 87). – С. 3.
472. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 17 квітня (ч. 88). – С. 3.
473. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 18 квітня (ч. 89). – С. 3.
474. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 22 квітня (ч. 92). – С. 3.
475. Левинський В. Історія України в політичних піснях українського народу / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1947. – 24 квітня (ч. 94). – С. 3.
476. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 23 березня (ч. 67). – С. 3.
477. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 24 березня (ч. 68). – С. 3.
478. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 25 березня (ч. 69). – С. 3.
479. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 27 березня (ч. 71). – С. 3.
480. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 30 березня (ч. 73). – С. 3.
481. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 31 березня (ч. 74). – С. 3.
482. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 1 квітня (ч. 75). – С. 3.
483. Левинський В. М. Драгоманів про визволення України / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1948. – 2 квітня (ч. 76). – С. 3.
484. Левинський В. Михайло Драгоманів про українців і москалів / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1949. – 10 лютого (ч. 33). – С. 2-3.
485. Левинський В. Царская Росія и українській вопрось / В. Левинський. – Женева, 1917. – 105 с.
486. Левченко М. За покликом дружби / М. Левченко // Вітчизна. – 1968. – № 11. – С. 166-173.

487. Ленчик А. Франко проти Драгоманова / А. Ленчик // Вісник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1933. – Кн. 7-8. – Т. III. – С. 585-590.

488. Ліндфорс С. Дещо з спогадів за М. П. Драгоманова / С. Ліндфорс // Записки історико-філологічного відділу АНУ. – 1926. – Кн. УП-УІІ. – С.398-401.

489. Лінецький С. Політичні позиції М. Драгоманова і В. Липинського в світлі сучасних проблем: взаємодоповнюваність соціал-демократії і консерватизму / С. Лінецький // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 135-142.

490. Ліпницька І. Духовна спадкоємність: М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Ліпницька // Дивослово. – 2008. – № 8. – С. 53-59.

491. Лісовий В. С. Драгоманов і Донцов / В. С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83-101.

492. Лисенко О. Я. М. Драгоманов про історичний прогрес / О. Я. Лисенко // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С.73-79.

493. Листи Данила Тянякевича до Михайла Драгоманова: 1876-1877 // Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1906. – 36 с.

494. Листи М. Драгоманова до рідних (1853-1870) // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Р. XVIII. – Вип. 79. – С. 335-362.

495. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: [повна зб. листів] / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 560 с.

496. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.] / пер. з англ / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С.281-403.

497. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і його місія / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1979. – Ч.3 (219). – С. 91-115.

498. Лобода М. “Я менше всього фаталіст”. Михайло Драгоманов і релігія / М. Лобода // Людина і світ. – 1998. – № 5-6. – С.55-58

499. Лозинський М. М. Драгоманов / М. Лозинський // Вільний Сьвіт. Видане Української Вільнодумної Федерації. – Вінніпег, 1907. – Ч. I. – С. 4-18.

500. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки XIX і XX вв. / М. Лозинський // Україна. – 1928. – № 2. – С.83-90.

501. Лозинський М. Українське національне питане в творах М. Драгоманова / М. Лозинський. – Відень, 1915. – 109 с.

502. Лотоцький О. До світогляду старого українства (з листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим) / О. Лотоцький. – Варшава-Львів, 1938. – 24 с.
503. Лотоцький О. П. О. Куліш і М. Драгоманов в їх листуванні / О. Лотоцький. – Прага, 1937. – 14 с.
504. Лукеренко В. Л. Видатний просвітитель / В. Л. Лукеренко // Войничий атеїст. – 1963. – № 9. – С.51-53.
505. Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / В. Л. Лукеренко. – К. : Наукова думка, 1965. – 124 с.
506. Лукеренко В. Л. Філософські погляди М. П. Драгоманова / В. Л. Лукеренко. – Дис. – К., 1963. – 235 с.
507. Луначарський А. Шевченко і Драгоманів / А. Луначарський // Дзвін. – 1914. – Кн. III. – С. 141-148.
508. Луценко А. Концепція історії України в праці М. Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків” / А. Луценко // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 132-134.
509. Любатович О. Далекое и недавнее. Воспоминания из жизни революционеров 1878-81 гг. (Посвящается памяти С. М. Кравчинского) / О. Любатович // Былое. – 1906. – № 5. – С. 208-245.
510. Майських С. М. Драгоманов проти німецьких загарбників / С. Майських // Вільна Україна. – 1945. – 20.06. – С. 6.
511. Макото Ф. Русские якобинцы и М. П. Драгоманов. Споры о путях решения национального вопроса / Ф. Макото // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С.80-85.
512. Малинська Н. Історичний епос в науковій оцінці М. Драгоманова / Н. Малинська // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 8-10.
513. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30.09–2.10.2003 р. / Укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. I. – 274 с.
514. Махун С. Перший український політолог // День. – 2002. – № 54. – 23 березня / С. Махун: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=55182&mainlang=ukr>
515. Мацько В. П. М. Драгоманов і медієвістика / В. П. Мацько. – Хмельницький, 2000. – 80 с.
516. Мацько Л. Українська мова в науковій діяльності М. Драгоманова / Л. Мацько // Українська мова та література. – 1998. – № 4. – С. 8.

517. Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова / Л. Мацько // Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 вересня. – С. 7.
518. Мацько Л. “Всі гріхи простяться, окрім гріхів проти народу і розуму” / Л. Мацько // Дивослово. – 2003. – № 11. – С. 20-23.
519. Мельник В. Драгоманов і...нова фальсифікація. Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Вид.Київ. ун-ту, 1967 (рец.) / В. Мельник // Жовтень. – 1968. – № 3. – С. 155-158.
520. Мельник В. А. Украинский просветитель М. П. Драгоманов / В. А. Мельник // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 205-208.
521. Мельник В. М. Драгоманов в історіографії слов'янських народів / В. Мельник // Жовтень. – 1969. – № 3. – С.151-153.
522. Мельник В. Зустріч із Драгомановим / В. Мельник // Дніпро. – 1971. – № 9. – С. 146-149.
523. Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р. Е. Метельський; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 177 арк.
524. Микитчук Н. М. Етно-національна єдність України: погляди М. Драгоманова / Н. М. Микитчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук, праць]. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 160-167.
525. Микитчук Н. М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка: автореф. дис на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. М. Микитчук. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.
526. Милусь В. М. П. Драгоманов у суспільно-політичному русі України другої половини ХІХ ст. / В. М. Милусь // Актуальні прблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: [збірник наукових праць]. – 2009. – Вип. 14. – С. 30-34.
527. Минкова Л. Леся Українка в листуванні родини Драгоманових (за матеріалами софійського архіву І. Шишманова) / Л. Минкова // Радянське літературознавство. – 1971. – № 2. – С. 61-64.
528. М. П. Драгоманов // Дейч Л. Русская революционная эмиграция 70-х гг. / Л. Дейч. – Петербург, 1920. – С.24-32.
529. М. Драгоманов: автожиттєпис / І. С. Грищенко та ін. (уклад.). – К.: Либідь, 2009. – 444 с.

530. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861-2011) / упорядн.: М. О. Мороз, В. А. Короткий (кер. авторського колективу), І. І. Тіщенко, І. С. Грищенко, С. І. Білокінь. - Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.

531. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841-1994. – Львів, 2001. – 731 с.

532. “Михайло Драгоманов і українське національне відродження”. Українська республіканська конференція молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова. – К., 1991. – 124 с.

533. Михайло Петрович Драгоманов. Бібліографічний покажчик видань творів та критичної літератури. Уклав Мороз М. О.: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ditext.com/moroz/>

534. М. П. Драгоманов. Із споминів В. Дебогорія - Мокрієвича // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. – 1927. – Кн. I. – Т. 24. – С.275-295.

535. М. П. Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. - Львів : Коштом українців, 1896. – 476 с.

536. М. Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців, 27 лютого 2007 р. / О. В. Потильчак, О. О. Сушко (відп. ред.); Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Інститут історичної освіти. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – 141с.

537. Михайлюк М. В. II Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків / М. В. Михайлюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 230-232.

538. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого / С. ишанич // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 3-12.

539. Мищенко Л. З минулого століття / Л. Мищенко // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. – 1929. – Кн. IV. – С. 106-160.

540. Мірошниченко Л. До історії архіву Драгоманових-Косачів / Л. Мірошниченко // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 4. – С. 41-45.

541. Містерія з докладом Драгоманова в Шікаго // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1945. – 3 квітня (ч. 65). – С. 2.

542. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – 1926. – №2-3. – С. 90-96.
543. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи XIX ст. / В. Міяковський. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
544. Мозгова Н. Зустріч через століття. Драгоманов і Пирогов / Н. Мозгова // Освіта. – 2005. – 6-13 липня. – С. 6-7.
545. Молчанов М. О. Державницька думка М. Драгоманова / М. О. Молчанов. – К., 1994. – 40 с.
546. Мороз М. “Рекомендую вашій увазі...” / М. Мороз // Друг читача. – 1991. – 4 грудня. – С.7.
547. Москаленко В. “З глибокою пошаною, ваш М. Драгоманов...” / В. Москаленко // Літературна Україна. – 1988. – 8 груд. – С.5.
548. Москаленко В. З історії українсько-болгарських літературних взаємин / В. Москаленко // Всесвіт. – 1983. – № 3. – С. 159-161.
549. Мочульський М. Патріотизм Драгоманова / М. Мочульський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1944. - 14 вересня (ч. 179). - С. 4.
550. Мочульський М. Патріотизм Драгоманова / М. Мочульський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1944. – 18 вересня (ч. 180). – С. 4.
551. Муравицька М. Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М. П. Драгоманова / М. Муравицька // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5-8.
552. Муравицька М.П. Етнопсихологічні основи лінгводидактики М. П. Драгоманова / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 57-59.
553. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1959. – № 10. – С. 1181-1188.
554. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1959. – № 11. – С. 1298-1304.
555. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1959. – № 12. – С. 1419-1426.
556. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1960. – № 1. – С.107-113.
557. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1960. – № 2. – С. 157-167.
558. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1960. – № 3. – С. 21-290.
559. Мухін М. Більше світла! /М. Мухін//Визвольний шлях. – 1960. – № 4. – С. 395-402.

560. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1960. – № 5. – С. 501-510.
561. Мухін М. Більше світла! / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1960. – № 6. – С. 625-632.
562. Мухін М. В путах шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 9. – С. 977-986.
563. Мухін М. В путах шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 10. – С. 1143-1154.
564. Мухін М. В путах шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 11. – С. 1204-1218.
565. Мухін М. В путах шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 12. – С. 1349-1357.
566. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 2. – С. 151-160.
567. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 3. – С. 268-273.
568. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 4-5. – С. 391-401.
569. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 6. – С. 608-617.
570. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 7-8. – С. 702-709.
571. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 9. – С. 844-849.
572. Мухін М. Драгоманов без маски / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1962. – № 11. – С. 1118-1125.
573. Мухін М. З життєпису академіка А.Кримського / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1963. – № 6. – С. 637-647.
574. Мухін М. З життєпису академіка А.Кримського / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1963. – № 7. – С. 745-750.
575. Мухін М. З життєпису академіка А. Кримського / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1963. – № 8. – С. 879-887.
576. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 4. – С. 431-437.
577. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 5. – С. 527-537.

578. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 6. – С. 666-675.
579. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 7. – С. 803-808.
580. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 8. – С. 883-890.
581. Мухін М. Тіні незабутих предків / М. Мухін // Вісник. – 1935. – № 4. – С. 267-279.
582. Мухін М. Тіні незабутих предків / М. Мухін // Вісник. – 1935. – № 5. – С. 357-363.
583. Надтока О. Українська національна еліта XIX ст.: М. П. Драгоманов / О. Надтока // Схід. – Донецьк, 1996. – № 2. – С. 34-39.
584. Назаренко Ф. И. Социально-экономические взгляды М. Драгоманова : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. экон. наук / Ф. И. Назаренко. – К., 1962. – 24 с.
585. Назаренко Ф. М. Драгоманов - сіяч мудрості / Ф. Назаренко // Вільна Україна. – 1966. – 17 верес. (№184). – С. 3.
586. Народництво в Українському визвольному рухові. (Промова т. М. Шаповала на конференції УПСР 9-10.07.1928 р.) // Вільна Спілка. – Прага-Львів. – 1927-1929. – № 3. – С. 95-128.
587. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Філологічна секція. Т. 13. Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877. – Львів, 1910. – 353 с.
588. Наумовська О. . Українські політичні пісні в оцінці М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Вісник Київського університету. Серія: Літературо-знавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 1.– К., 1993. – С. 180-185.
589. Наумовська О. В. Народна проза у виданні М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук, праць]. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 87-90.
590. Наумовська О. Фольклорно-етнографічна діяльність Павла Чубинського в оцінці Михайла Драгоманова / О. Наумовська, В. Прима // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук, праць]. – Вип. 3. – К., 1995. – С. 40-42.
591. Наумовська О. В. До історії видання “Розвідок Михайла Драгоманова про українську словесність і письменство” / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук, праць]. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 87-90.

592. Наумовська О. В. Історичні легенди та перекази в “Малорусских народных преданиях и рассказах” М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук, праць]. – Вип. 4. – К., 1996. – С. 107-111.

593. Наумовська О. В. Михайло Драгоманов як один із основоположників української фольклористики / О. В. Наумовська // Сучасні проблеми вивчення фольклору та латератури у вищих та середніх навчальних закладах. – Мелітополь-Київ, 1996. – С.84-85.

594. Наумовська О. В. М. Драгоманов про національну свідомість та національні характери української пісенності / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : [зб. наук, праць]. – Вип. 5. – К., 1997. – С. 130-135.

595. Наумовська О. В. Українська народна проза середини ХГХ ст. з погляду М. Драгоманова / О. В. Наумовська // Українська культура в іменах і дослідженнях: [наук. зап. Рівненського державного інституту культури]. – Вип. 3. – Рівне, 1998. – С. 97-100.

596. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова: автореф. дис на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 “Фольклористика” / О. В. Наумовська. – К., 1999. – 19 с.

597. Наумовська О. Михайло Драгоманов – упорядник та дослідник народної прози / О. Наумовська // Вісник Львівського університету. Серія Філологічна. – 2009. – Вип. 47. – С. 63-74.

598. Невінчана І. О. Культурно-освітні ідеї М. Драгоманова в контексті формування української нації / І. О. Невінчана // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С 32-36.

599. Новакова Н. О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова / Н. О. Новакова // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2008. – Вип. 13. – С 150-157.

600. Новиченко Л. М. Т. Шевченко в соціо-культурній концепції М. Драгоманова / Л. М. Новиченко // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 3-12.

601. Новодворський І. Драгоманів і наші клерикали. Вияснення клерикальних нападів проти Драгоманова / І. Новодворський. – Львів, 1936. – 23 с.

602. Норкіна О. Ф. Спорідненість педагогічних ідей в творчій спадщині М. П. Драгоманова і С. Ф. Русової - як джерело сучасної іноваційної практики викладання в школі / О. Ф. Норкіна // Теоретичні питання освіти та виховання. – 2000. – Вип. 9. – С. 121-124.

603. Овсянико-Куликовський Д. М. П. Драгоманов / Д. Овсянико-Куликовський // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 50-57.
604. Одарченко П. Наукова діяльність М. Драгоманова / П. Одарченко // Сучасність. – 1972. – 4.7-8. – С.84-99.
605. Одарченко П. Дати народження й смерті М. П. Драгоманова / П. Одарченко // Слово і час. – 2003. – № 2. – С 75-76.
606. О-скій Я. д-рь. Михайло Петрович Драгомановъ: Зъ моихъ споминовъ / Я. О-суй // Дѣло. – 1895. – 1 (13) липня. – Р. XVI. – Ч. 144. – С. 1-2.
607. Олексюк М. Ратай національного відродження / М. Олексюк // За вільну Україну. – 1991. – 25 вересня. – С. 2.
608. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Львів, 1938. – Ч. I. – 55 с.
609. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від поч. XIX ст. до М. Драгоманова) / Ю. Охримович. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
610. Павлик М. Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. – Чернівці, 1902. – 44 с.
611. Павлик М. М. Драгоманов, “високий рівень українства” та “нова ера” / М. Павлик. – Львів, 1906. – 44 с.
612. Павлик М. Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку (чотири її редакції) / М. Павлик // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство – Т. IV / М. Драгоманов; зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Л. : Друкарня НІШ, 1907. – Т. X. – С. 141-196.
613. Павлик М. М. Драгоманов і его роля в розвою України / М. Павлик. – Львів: з “Друкарні Удїлової”, 1907. – 91 с.
614. Павлик М. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) / М. Павлик. – Львів, 1908. – 24 с.
615. Павлик М. М. Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – 60 с.
616. Падалка О. Ідеї Михайла Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам’ять століть. – 2003. – № 5. – С.46-50.
617. Падалка С. С., Падалка С. С. Соціально-економічні наслідки селянської реформи 1861 р. в теоретичній спадщині М. П. Драгоманова (за матеріалами видань “Громади”) / С. С. Падалка, С. С. Падалка // Проблеми історії України

XIX – початкуXX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – Вип. ХУЛІ. – С. 200-206.

618. Палагнюк М.М. Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова / М. М. Палагнюк // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – № 18 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileva/2009_18/Gileyal_8/F11.pdf

619. Памяти М. Драгоманова // Рада. – 1908. – № 131. – С. 1.

620. Пам'яті М. Драгоманова. 1895-1920. Сбірник. – Х.: Поюр, 1920. – 112 с.

621. Панько Т. І. Нація та мова в системі поглядів М. Драгоманова та М. Грушевського : [текст лекцій] / Т. І. Панько. – Львів, 1991. – 53 с.

622. Пачовський В. “Історичні пісні” видані М. Драгомановим / В. Пачовський // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 165-166.

623. Петлюра С. М. П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1908. – № 9-10. – С. 42-50.

624. Петлюра С. Драгоманов про українське питання / С. Петлюра: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dragomanov.info/petlura_dumdragomanova.html

625. Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова / О. Петrenchко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 1997. – Вип. П. – Дрогобич, 1996. – С. 102-107.

626. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова / О. Петrenchко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2010. – Вип. 2 (84). – К., 2011. – С. 433-441.

627. Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова / Є. Пизюр //Листи до приятелів. – 1966. – Рік 14. –Ч. 160-162. – Кн. 8-10. – С. 1-11.

628. Пінчук Ю. А. Драгоманов Михайло Петрович / Ю. А. Пінчук // Енциклопедія історії України: [в 5 т.]. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2: Г-Д. – 2004. – 459 с.

629. Піскіжова В. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії / В. Піскіжова // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: [міжвідомчий збірник наукових праць] / відп. ред. С. В. Віднянський. – Вип. 17. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С 238-250.

630. Піскун О. Близький і дорогий нам / О. Піскун, Л. Комзюк // Літературна Україна. – 1990. – 13 вересня. – С. 2.

631. Поважна В. М. Літературно-критична концепція Михайла Драгоманова / В.М. Поважна // Радянське літературознавство. – 1971. – № 9. – С. 37-46.

632. Поглубко К. А. Из истории южнославянских связей М. П. Драгоманова (60-е - начало 80-х годов XIX ст.) / К. А. Поглубко // Болгарский исторический сборник. – Кишинев, 1973. – Вып. 3. – С. 288-322.

633. Погребенник В. Малоизвестный М. Драгоманов по страницам раритетной книги / В. Погребенник // Зеркало недели. – 2003. – 8 нояб. – С. 23.

634. Погребенник В. Українсько-болгарське єднання і “софійність” Михайла Драгоманова / В. Погребенник // Освіта. – 2006. – № 2-3 (11-18 січня). – С. 9.

635. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1953. – № 10. – С. 32-39.

636. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1953. – № 11. – С. 31-34.

637. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1953. – № 12. – С. 27-33.

638. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – 1. – С. 96-103.

639. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 2. – С. 91-98.

640. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 3. – С. 103-110.

641. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 4 – С. 111-114.

642. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 5. – С. 111-116.

643. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 8. – С. 105-108.

644. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 9. – С. 53.

645. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 10. – С. 106-109.

646. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1954. – № 11. – С. 97-100.

647. Подолянин К. З минулих літ / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1955. – № 2. – С. 118-126.

648. Подолянин К. Космополіти і націоналісти // Визвольний шлях. – 1958. – № 10. – С. 1092-1097.

649. Подолянин К. Космополіти і націоналісти / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1958. – № 11. – С. 1219-1223.

650. Подолянин К. Космополіти і націоналісти / К. Подолянин // Визвольний шлях. – 1959. – № 1. – С. 23-30.

651. Полещук Т. С. Роль М. Драгоманова в українсько-болгарських взаєминах (До 150-річчя від дня народження) / Т. С. Полещук, М. В. Чорний // Проблеми слов'янознавства: [республіканський міжвідомчий науковий збірник]. Вих. з 1970 р. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Вип. 44. – Львів : Вид-во “Світ”, 1992. – С. 35-46.

652. Пономарьов П. П. Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком / П. П. Пономарьов // Українське літературознавство. – 1966. – Вип. II. – С. 73-78.

653. Попович М. Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 12-15.

654. Посельський В. Співвідношення загальнолюдського й національного чинників у поглядах Михайла Драгоманова / В. Посельський // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 109-112.

655. Похила Л. С. Куліш очима М. Драгоманова / Л. С. Похила // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип. 5. – С. 50-157.

656. Прісовський Є. Літературно-критична й публіцистична діяльність Михайла Драгоманова / Є. Пріскорський // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 9. – С. 211-216.

657. Проблеми державності в творчості М. Драгоманова // Укл. А. М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – 21 с.

658. Проценко О. Суспільна роль і значення інтелігенції (Рецепція ідей М. Драгоманова та В. Липинського) / О. Проценко // Молода нація. Альманах. – 1996. – № 2. – С. 61-71.

659. Пустова Ф. Д. М. Драгоманов про народну пісню / Ф. Д. Пустова // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 5. – С. 36-43.

660. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова / О. Пчілка // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 38-64.

661. Ріпецький С. Іван Франко і М. Драгоманів / С. Ріпецький // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 50. – С. 4-16.

662. Ріпецький С. Іван Франко і М. Драгоманів / С. Ріпецький // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 51. – С. 22-23.

663. Ріпецький С. М. Драгоманов в опінії визначних українських громадян / С. Ріпецький. – Нью-Йорк, Дітройт, 1967. – 43 с.

664. Романишин Д. Ідея суспільного прогресу у творчій спадщині Михайла Драгоманова / Дмитро Романишин // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія Філософські і психологічні науки. – 2008. – Вип. XI: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/por1al/natoal/vpnu/philos_psihol/2008_1/3.pdf

665. Романченко І. М. П. Драгоманов / І. Романченко // Вільна Україна. – 1945. – 20.06. – С.6.

666. Романченко І. М. Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні / І. Романченко // Наукові записки Львівського державно - педагогічного інституту. – 1948. – Т. II. – С. 172-189.

667. Романченко І. М. Драгоманов у Болгарії / І. Романченко // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 145-151

668. Романченко І. Болгарський “Щоденник” М. П. Драгоманова / І. Романченко // Міжслов'янські літературні взаємини. – Вип. 3. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 333-335.

669. Романченко І. М. П. Драгоманов / І. Романченко, Д. Заславський // Исторически преглед. – 1965. – № 5. – С.70-87.

670. Романченко І. Болгарський щоденник М. П. Драгоманова / І. Романченко // Жовтень. – 1965. – № 6. – С.125-136.

671. Романченко І. Із днів боротьби /І. Романченко // Вітчизна. – 1966. – № 9. – С. 177-180.

672. Романченко І. М. Драгоманов і його боротьба проти націоналізму / І. Романченко // Радянське літературознавство. – 1966. – № 9. – С 48-55.

673. Романченко І. М. Драгоманов – критик та історик літератури / І. Романченко // Жовтень. – 1966. – № 10. – С. 118-124.

674. Романченко І. В. І. Ленін про М. П. Драгоманова / І. Романченко // Жовтень. – 1969. – № 4. – С. 90-94.

675. Романченко І. С. Драгоманов Михаил Петрович / И. С. Романченко // Краткая литературная энциклопедия. – М. : “Сов. Энциклопедия”, 1964. – Т. 2. Гаврилюк – Зюльфигар Ширвани. – Стб. 772-773.

676. Романченко І. С. Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст. / І.С Романченко // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 33-42.

677. Романченко І. С. Видатний український фольклорист / І. Романченко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 5. – С. 31-35.

678. Романченко І. Сівач доброго, світлого / І. Романченко // Літературна Україна. – 1966. – 16 квітня. – С 2.

679. Романченко І. С. Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова / І. С. Романченко // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 59-66.

680. Романченко І. С. М. Драгоманов – літературний критик і публіцист / І. Романченко // Літературно-публіцистичні праці: [у 2-х т.]. – Т. I ; упорядкування, приміт. і вступ, стаття “Михайло Драгоманов - літ. критик і публіцист”. – С 5-36, І. С. Романченка; ред. колегія: О. Є. Засєнко (голова та інші)]. Т. І. – К. : Наукова думка, 1970. – С 5-35.

681. Романюк І. Драгоманов на галицькому ґрунті / І. Романюк // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 167-168.

682. Рубчак Б. Героїзм малих діл. Ситуація української літератури навколо 1878 року / Б. Рубчак // Сучасність. – 1979. – Ч. 3 (219). – С. 61-90.

683. Руденко Ю. Велети української духовності, або педагогіка М. Драгоманова і К. Ушинського: виховні ідеали, національні сутності / Ю. Руденко // Освіта. – 2004. – 21 квітня. – С. 2-3.

684. Рудницький Ф. М. Драгоманов / Ф. Рудницький // Житє. – 1914. – Вип. 2. – С. 34-41.

685. Рудько М. Листи М. Драгоманова до П. Лаврова (1876-1877) / М. Рудько // Радянське літературознавство. – 1966. – № 9. – С. 56-64.

686. Рудько М. Листи М. Драгоманова до А. Рамбо (1875-1876) / М. Рудько // Радянське літературознавство. – 1971. – № 9. – С. 75-79.

687. Русова С. Памяти М. П. Драгоманова / С. Русова // Русская мысль. – 1905. – Кн. VIII. – С. 50-71.

688. Русова С. М. Драгоманів. 1841 - 1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – 45 с.

689. Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова в останні роки / І. С. Савченко // Історіографічні дослідження в УРСР. – Вип. II. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 199-205

690. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченкою – К.-Харків, 1930. – 415 с.

691. Сарбей В. Д. Заславський і І. Романченко. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964 (рецензія) / В. Сарбей // Жовтень. – 1965. – № 1. – С. 90-94.

692. Сарбей В. Г. Антицарська публіцистика М. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 23-35.

693. Сарбей В. Г. Про вираз “внутрішні турки” у В. І. Леніна / В. Г. Сарбей // Радянське літературознавство. – 1967. – № 8. – С. 81-83.

694. Сарбей В. Г. К вопросу об отношении В. И. Ленина к публицистике М. П. Драгоманова / В. Г. Сарбей // Революционное и общественное движение в России XIX века. – Воронеж, 1968. – С.58-59.

695. Сарбей В. До питання про взаємини М.П. Драгоманова з діями марксистської групи визволення праці” / В. Сарбей // Історіографічні дослідження в Україні. - 1972. - Вип. 5 - С. 72-82.

696. Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С.60-70.

697. Сарбей В. Г. “Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків” / В. Г. Сарбей // Пам’ять століть. – 1996. – С. 81-83.

698. Сарбей В. Г. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В. Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 11 (берез.). – С. 3.

699. Сахалтуєв А. М. Драгоманов і Лев Толстой / А. Сахалтуєв // Жовтень. – 1966. – № 10. – С. 124-127.

700. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький . – Львів, 1922. – 15 с.

701. Сегеда Р. А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли й соціалізм” / Р.А. Сегеда // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 36-39.

702. Сергієнко Ю. Про помилки і неточності у збірці документів про Михайла Драгоманова / Ю. Сергієнко // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 10. – С. 240-241.

703. Середюк І. М. Драгоманов і Болгарія / І. Середюк // Всесвіт. – 1969. – № 10. – С. 126-127.

704. Сірополко С. М. Пірогов і М. Драгоманов / С. Сірополко // Шлях виховання і навчання. – 1931. – № 1-9. – С. 363-371.

705. Сигов К. Civitas academica та призначення університету / К. Сигов // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 130-132.

706. Сигов Б. Константин. Мутация “внешней войны” и политическая теория М. Драгоманова / Б. Сигов // Carriers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants. – 1995. – Vol. 36. – № 4. – С. 447-454.

707. Ситник О. І. Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / О. І. Ситник. – К., 1996. – 23 с.

708. Сич О. І. М. Драгоманов та І. Франко: критика суспільних ідеалів / О. І. Сич // Проблеми історії України XIX-XX ст. Випуск 13. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 100-103.

709. Сич О. І. М. П. Драгоманов в історії українського громадсько-культурного руху / О. І. Сич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. Наукових праць. – Випуск 3. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – С. 166-169.

710. Сич О. І. М. П. Драгоманов про формування національної самоідентифікації у XIX ст. / О. І. Сич // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Випуск 63. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 253-258.

711. Сич О. І. Дорадянське драгоманознавство: теоретико-історіографічний аналіз / О. І. Сич // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Випуск 66. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007 – С. 246-251.

712. Сич О. І. М. П. Драгоманов і І. Франко: критика суспільних ідеалів / О. І. Сич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 13. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 100-103.

713. Сич О. І. М. П. Драгоманов і проблема громадянського суспільства в Україні / О. І. Сич // Михайло Драгоманов у контексті Європейського просвітницького руху. Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С.102-106.

714. Сич О. І. М. П. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини XX ст. / О. І. Сич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Серія № 6: Історичні науки. – Випуск 5. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008 – С. 3-6.

715. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. І. Сич. – К., 2010. – 19 с.

716. Скакун О. Ф. Федералізм М. Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 74-91.

717. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скакун. – Х. : Основа, 1993. – 144 с.

718. Скрипка Т. Неопубліковані листа Михайла Петровича Драгоманова до Ольги Косач-Кривинюк / Т. Скрипка // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. 2010. – Вип. 2 (84). – К., 2011. – С. 596-605.

719. Скуратовский В. Назад к Драгоманову / В. Скуратовський // Столичные новости. – 2003. – №16 (261). – 6-12 мая:

720. Смуток П. Драгомановъ и мировая война / П. Смуток // Украинская жизнь. – 1916. – № 7-8. – С. 16-34.

721. Сокуренько В. Г. Погляди М. П. Драгоманова на терор / В. Г. Сокуренько // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів.Франка. Серія юридична. – Львів, 1963. – №2 (6). – С. 21-29.

722. Сокуренько В. Г. Боротьба М. П. Драгоманова за політичні права і свободи трудящих / В. Г. Сокуренько // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів.Франка. Серія юридична. – Львів, 1965. – С. 98-103.

723. Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх / В. Солдатенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127-141.

724. Сохань П. С. М. П. Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах (до 150-річчя з дня народження) / П. С. Сохань // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1991. – Вип. 1. – С. 32-37.

725. Сохань П. С. Велет національного і соціального відродження України / П. С. Сохань // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 65-67.

726. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: [зб. наук, праць] / Національна АН України, Ін-т філософії. – К. : Наук, думка, 1995. – 118 с.

727. Спадщина М. Драгоманова сьогодні // Літературна Україна. – 2001. – 27 верес. (№ 35). – С. 1.

728. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46-54.

729. Стахів М. На переломі (коротка історія українського політичного руху в новіших часах) / М. Стахів. – Ч. 3. – Львів, 1938. – 48 с.

730. “Створений на духовного провідника великої нації...” (Праця М. Драгоманова на українському полі) // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: [в 2 ч.]. – Ч. I. – К. : Либідь, 1994. – С. 196-208.

731. Стельмах С. П. Михайло Драгоманов - історик і громадський діяч / С. П. Стельмах // Історичний календар. 2001. – К., 2001. – С. 349-351.

732. Степович А. Про слов'янські погляди М. П. Драгоманова / А. Степович // Записки історико-філологічного відділу АНУ. – 1926. – Кн. IX. – С. 343-344.

733. Сторчак А. І. М. Драгоманов: від автономної особи - до незалежної держави та “Вільної спілки” / А. І. Сторчак // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 1999. – № 2. – С. 125-131.

734. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами / К. Студинський // Україна. – 1926. – № 2-3. – С.70-75.

735. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким / К. Студинський // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. – 1927. – Кн. I. – Т. 24. – С. 83-153.

736. Сумцов Н. Ф. Исследование М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском “Сборнике за народни умотворения” / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1898. – 11 с.

737. Сюдюков І. Імператив єднання. Діалог Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова про українську національну справу / І. Сюдюков // День. – 2004. – 3 грудня (№ 221). – С 8.

738. Сюдюков І. Під чужоземним яром. Михайло Драгоманов та його стаття “Пропаший час”: проєкції на сьогодні / І. Сюдюков // День. – 2008. – 18 липня (№125). – С 8.

739. Тарасова Н. І. Бібліографічні розвідки педагогічних праць М. П. Драгоманова / Н. І. Тарасова : [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://tester/kuivlibs.org.vWnpu/dragomanov.html](http://tester.kuivlibs.org.vWnpu/dragomanov.html)

740. Тарновский В. Терроризм и рутинa (по поводу полемики г. Драгоманова с “Голосом”) / В. Тарновский. – Лондон, б.г. – 24 с.

741. Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: [збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова] / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 206 с.

742. Терзійська Л. Професор Михайло Драгоманов - видатний вчений та викладач Софійського університету / Л. Терзійська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С.42-45/

743. Ткаченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки / І. Ткаченко // Червоний шлях. – 1923. – № 4-5. – С. 187-200.

744. Ткачук А. П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / А. П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – №3-4. – С. 10-12.

745. Толстоухов А. З когорт творців суспільної думки / А. Толстоухов, В. Андрущенко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Р. XVIII. – Вип. 79. – С. 3-6.

746. Толстоухов А. Драгоманов: terra incognita / А. Толстоухов // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. 2010. – Вип. 2 (84). – К., 2011. – С. 3-4.

747. Томашівський С. Трагедія Драгоманова / С. Томашівський // Політика. – 1925. – Ч. I. – С. 6-8.

748. Томашівський С. Драгоманов і Галичане / С. Томашівський // Політика. – 1925. – Ч. 5-6. – С. 78-84.

749. Томашівський С. Трагедія Драгоманова / С. Томашівський // Політика. – 1925. – Ч. 2. – С. 27-29.

750. Трегуб М. Листи Михайла Драгоманова до Романа Ярославича / М. Трегуб // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 119-127.

751. Трохліб В. Витоки державності. Михайло Драгоманов: “Сприяті організації гуртків, які б взяли за звільнення народу” / В. Трохліб: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.vWindex.php?go=Newspaper&in=view&id=4917>

752. Троян С. Ставлення Михайла Драгоманова до політики та ідеології експансіонізму / С. Троян // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 47. – Львів, 1995. – С. 68-72.

753. Тучапський П. Л. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України / П. Л. Тучапський // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 101-114.

754. Тучапський П. Л. Національні погляди Михайла Драгоманова / П. Л. Тучапський // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 114-124.

755. Український пантеон. Михайло Драгоманів // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1927. – 18 червня (ч. 140). – С. 2.

756. Ушій С. Михайло Драгоманов в соціально-політичному русі XIX ст. / С. Ушій // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Альманах. – К., 2006. – Вип. 18. – С. 275-279.

757. Ушій С. Освіта у поглядах М. П. Драгоманова / С. Ушій // Другі міжнародні драгомановські читання, 27-28 жовтня 2006 р.: матеріали. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 1. – С. 176-177.

758. Ушій С. Педагогічний концепт у соціально-філософському дискурсі М. Драгоманова / С. Ушій // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 62-65.

759. Ушій С. Постаць Михайла Драгоманова в інтелектуальній історії України / С. Ушій // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 110-114.

760. Ушій С. Постаць Михайла Петровича Драгоманова в українській соціально-філософській думці / С. Ушій // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К., 2007. – Вип. 16(29). – С. 252-256.

761. Ушій С. Спадщина Михайла Драгоманова в просторі України і Європи / С. Ушій // Науковий вісник. Економічні науки. – Чернівці, 2009. – Вип. 4 (17). – С. 251-256.

762. Ушій С. Н. Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 "Філософія освіти" / С. Н. Ушій. – К., 2010. – 19 с.

763. Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Слово і час. – 1990. – № 7. – С.35-41.

764. Федченко П. Мислитель, публіцист, борець / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 13. – С 68-74.

765 Федченко П. М. М. Драгоманов: життя і творчість / П. М. Федченко. – К. : Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1991. – 362 с.

766. Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С.15-19.

767. Федченко П. "Апостольські" послання М. Драгоманова /П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С.8-15.

768. Филитювич Л. М. Драгоманов як релігієзнавець / Л. Филипович // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. – Л., 1994. – Ч. III. – С. 69-77.

769. Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михаїла Драгоманова /Л. Филипович // Наукові записки НаУКМА. – К., 1996. – Т. 1: Філософія та релігієзнавство. – С. 102-107.

770. Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Народ. – 1891. – Р. II. – Ч. 15-16. - 15 серпня. – С. 225-228.

771. Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Народ. – 1891. Р. II. - Ч. 19. –15 вересня. – С. 258-262.

772. Франко І. Дальші болгарські праці М. Драгоманова /І. Франко // Народ. 1892. –№ 11-12. – С. 155-157.

773. Франко І. М. П. Драгоманов /І. Франко // Житє і слово. – 1894. – Т. I-II. – № 1. – С. 148-152.

774. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ ст. / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Р.4. – Т. 15. – Кн.7. – С. 1-19.

775. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С. 226-240.

776. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в ХГХ в. /І. Франко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.if.ua/franko/1309343462html

777. Франко І. Посвята М. Драгоманову / І. Франко // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 164.

778. Франко І. *Ukraina irredenta* / І. Франко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=562&page=1#text_top

779. Хорковський Р. Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Хорковський // Юрій Липа: голос доби і приклад чину : [збірник наукових праць]. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – С. 359-368.

780. Хорунжий Ю. Невідомі поезії Драгоманова / Ю. Хорунжий // Дніпро. – 1991. – № 11-12. – С. 124-128.

781. Хорунжий Ю. Софійська книгозбірня Драгоманова / Ю. Хорунжий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 166-172.

782. Хорунжий Ю. Михайло Драгоманов / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 1999. – 27 березня (№ 57). – С. 10-11.

783. Хорунжий Ю. Речник української демократії Михайло Драгоманов і його унікальна книгозбірня / Ю. Хорунжий // Мужі чину: Історичні парсуни. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – С. 61-88.

784. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія /Ю. Хорунжий // Літературна Україна. – 2006. – 14 вересня. – С. 7.

785. Хорунжий Ю. Болгарские следы Драгоманова / Ю. Хорунжий: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zn.ua/3000/3760/34832/>

786. Цвенгрош Г. “Обіцяємо жити проміж себе як брати і сестри” / Г. Цвенгрош // Урядовий кур'єр. – 2001. – 29 верес. (№ 177). – С. 9.

787. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значіння / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч. 2. – С. 57-61

788. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значіння / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч. 3. – С. 98-100.

789. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значіння / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч. 4. – С. 131-132.

790. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значіння / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч. 6. – С. 218-223.

791. Циганенко Ю. З літературних взаємин М. Драгоманова в 80-х рр. XIX ст. (З неопублікованих листів до О. Пчілки) / Ю. Циганенко // Літературний Архів. – 1930. – Кн. 3/6. – С. 270 - 285.

792. Черкезов В. Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами / В. Черкезов. – Женева, 1881. – 63с.

793. Чернихівський Г. І. Михайло Драгоманов як історик / Г. І. Чернихівський // Український календар. – Варшава, 1970. – С. 202-204.

794. Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і Тернопільщина / Г. І. Чернихівський // Ровесник. – 1971. – 14 вересня.

795. Чернихівський Г. І. Михайло Драгоманов на Кременеччині / Г. І. Чернихівський // Прапор перемоги. – 1971. – 16 вересня. – С. 4.

796. Чернихівський Г. І. На ґрунт “соціалізму”: [Леся Українка і Михайло Драгоманов] / Г. І. Чернихівський // Ровесник. – 1971. – 17 лютого.

797. Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі іштання історії України / Г. І. Чернихівський // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 116-118.

798. Чернихівський Г. Плодотворне співробітництво / Г. Чернихівський // Жовтень. – 1972. – № 1. – С. 119-123.

799. Чернихівський Г. І. Листи М. Драгоманова до В. Барвінського (1876) / Г. І. Чернихівський // Радянське літературознавство. – 1972. – № 1. – С. 78-84.

800. Чернихівський Г. І. Деякі питання історії Давньоруської держави в оцінці М. П. Драгоманова / Г. І. Чернихівський // Питання історії народів СРСР. – Випуск 13. – Харків, 1972. – С. 152-158.

801. Чернихівський Г. І. Висвітлення М. П. Драгомановим історії гайдамацьких рухів XVIII ст. на Україні / Г. І. Чернихівський // Питання історії народів СРСР. – Випуск 15. – Харків, 1973. – С. 101-107.

802. Чернихівський Г. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова / Г. Чернихівський // Історіографічні дослідження в Україні. – 1973. – Вип. 6. – С. 105-110.

803. Чернихівський Г. І. Вперше на Україні: [Респ. конф. у Києві з нагоди 150-річчя від дня народж. М. Драгоманова] / Г. І. Чернихівський // Прапор перемоги. – 1991. – 8 червня. – С. 4.

804. Чернихівський Г. М. Драгоманов і наш край / Г. Чернихівський // Тернопіль. – 1991. – № 3. – С. 50-51.

805. Черніхівський Г. І. “...Тонкий і найодарованіший педагог” (До 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова) / Г. І. Черніхівський // Радянська школа. – 1991. – № 9. – С. 78-80.

806. Черніхівський Г. І. Українські літописи XVII-XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова / Г. І. Черніхівський // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 38-43.

807. Чехович К. Шкідливі думки М. Драгоманова / К. Чехович. – Перемишль: Криниця, 1938. – 27 с.

808. Чия це фальшивка // Вітчизна. – 1965. – № 8. – С. 167-174.

809. Чорна Л. В. М. П. Драгоманов і Південно-Західний відділ Російського географічного товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1999. – № 7. – С. 26-29.

810. Чучман Х. Ю. Українське козацтво в оцінці М. Драгоманова / Х. Ю. Чучман // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя: ТанDEM -У, 1999. – Вип. VIII. – С. 237-241.

811. Шабліовський Є. У боротьбі, горінні, поступі / Є. Шабліовський // Літературна Україна. – 1966. – 16 квітня. – С. 2-3.

812. Шаломєєва Н. Я. М. П. Драгоманов і проблеми слов'янства (II пол. XIX ст.) / Н. Я. Шаломєєва // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 3. – С. 111-115.

813. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова / С. Шамрай // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 97-99.

814. Шандра В. Документи ЦДІА УРСР в Києві про М. П. Драгоманова / В. Шандра // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 9-20.

815. Шандра В. Про поширення творів М. П. Драгоманова в Україні. (Огляд архівних фондів ЦДІА України у м. Києві) / В. Шандра // Історіографічні дослідження в Україні: [науковий збірник] (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАНУ Ф.П. Шевченка); відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Інститут історії України, 1999. – Вип. 7. – С. 229-238.

816. Шаповал М. Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова / М. Шаповал // Борітеся-Поборете. – 1920. – № 5. – С. 15-36.

817. Шаповал М. М. Драгоманов як ідеолог нової України / М. Шаповал // М. Драгоманов. Вибрані твори : [збірка політичних творів з примітками]; під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С. 31-55.

818. Шевченко П. М. П. Драгоманов про розвиток освіти в Україні / П. Шевченко // Рідна школа. – 2000. – № 9. – С. 77-78.

819. Шишмановъ И. Д. Къ вопросу о роли графа П. П. Шувалова в конституционном движении 80-хъ гг. / И. Д. Шишманов // Вестник Европы. – 1914. – № 1. – С. 197-221.

820. Шишмановъ И. Д. Къ вопросу о роли графа П. П. Шувалова в конституционном движении 80-хъ гг. / И. Д. Шишманов // Вестник Европы. – 1914. № 2. – С. 183-198.

821. Шишнов І. Про заздрість божу і гордість людську. Деякі думки з приводу праці М. П. Драгоманова “Оповідання про заздрих богів” / І. Шишнов // Людина і світ. – 1988. – № 1. – С.38-42.

822. Шиян А. І. Історичні дослідження М. П. Драгоманова в “Університетских известиях” університету св. Володимира / А. І. Шиян // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Вип. І. – Дніпропетровськ : Видавництво “Промінь”, 1997. – С 413-420.

823. Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова: [зб. наук, праць]. – К., 1991. – 248 с.

824. Шубенко Н. О. Навчання у листах: Михайло Драгоманов - Леся Українка / Н. О. Шубенко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2007. – № 12. – С. 19-20.

825. Шудря М. Українець із ленінським тавром націонал-міщанина / М. Шудря // Молодь України. – 1994. – 26 липня. – С. 3.

826. Шудря М. Українець із ленінським тавром націонал-міщанина / М. Шудря // Молодь України. – 1994. – 28 липня. – С. 4.

827. Шульга В. Магістерська дисертація М. Драгоманова (до історії життя і діяльності М. Драгоманова у Женеві) / В. Шульга // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. 2010. – Вил. 2 (84). – К., 2011. – С. 419-432.

828. Щукіна І. Духовний батько Лесі Українки / І. Щукіна // Літературна Україна. – 2001. – 20 грудня (№ 47). – С. 6.

829. Якімова А. Просвітицька місія української еміграції у Болгарії // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 308-311/ / А. Якімова : [Електронний ресурс] .- Режим доступу : http://vwww.nbuv.gov.ua/ poiial/Soc_Gum/Ukr/2007_1/308.pdf

830. Ястребов Ф. Михайло Драгоманов / Ф. Ястребов // Українська література. –1942. – № 12-14. – С. 351-377.

831. Ясь О. Поняття “поступу” у конструкції Михайла Драгоманова / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – 2010. – Вип. 5. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 151-171.

832. Ясь А. Украинский атташе в Европе. Многоликие ответы Михаила Драгоманова / А. Ясь : [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://vwww.religion.ru.ua/zmi/ukraindan_rtmogoliHe-otvety-mixaila-dragomanova.html

833. Яшек М. М. П. Драгоманов (30-ті роковини смерті) / М. Яшек // Знання. – 1925. – № 26-27. – С. 9-10.

834. Жукивский В. 110 години от смъртта на Михайло Драгоманов / В. Жукивский : [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://vwww.ukressbg.com/his-ukr-drahomanov03.html>

835. Михайло Драгоманов. Духовност и свобода. Избрани статии, дневник и писма на учения. – София : Издателство “Долис”, 2005. – 156 с.

836. Doroshenko D. Drahomanov and ukrainian historiography / D. Doroshenko // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S. Drahomanov. (сop. by); I.L. Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – P. 23-35.

837. Humka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). / J.- P.Himka - Harward., 1983. – 244 p.

838. Homova E. P. Іванова. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971. – 235с. (рецензія) / E.Hornova // Slavia Orientalis. – 1973 – R. XXII. - № 4. – P. 499-501.

839. Homova E. Ocena dzialalnosci Michala Drahomanova w historiografii i^ainskiej, rosyjskiej i polskiej. / E.Hornova. – Opole, 1967. – 117 s.

840. Homova E. Problemy polskie w tworczości Michala Drahomanova. / E.Hornova. – Wroclaw, 1978. – 195 s.

841. Homova E. Ukrainski oboz postepowy i jego wpolpraca z polska^ lewicq. spoleczna^w Galicij 1876-1895. / E.Hornova. – Wroclaw, 1968. – 163 s.

842. Kozak S. Mychajlo Drahomanov wobec Hercena i Kwestii polskiej / S.Kozak // Slavia Orientalis. – 1971. – R. XX. – № 1. – P. 61-67.

843. Lysyak-Rudnytsky I. Drahomanov as a political theorist / I. Lysyak-Rudnytsky // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S. Drahomanov (сop. by); I.L. Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – P. 70-130.

ЛІТЕРАТУРА

844. Андросова-Байда Д. “Образ історика”: генеалогія поняття / Д. Андросова-Байда // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки; головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – 2010. – Вип. 5. –К. : Інститут історії України НАН України, 2011.– С. 320-332.

845. Андросова-Байда Д. О. Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика: автореф. дис канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України / Д. О. Андросова-Байда. – К., 2010. – 20 с.

846. Бакалев Г. Русская революционная эмиграция среди болгар / Г. Бакалев // Каторга и ссылка. – 1930. – №4. – С. 112-148.

847. Болдырь С. П. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. Харківський історіографічний збірник. – Харків: Авеста, 1997. – Вип.2. – С. 93-102.

848. Гоцуляк В. В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.): Історіографія проблеми: дис доктора. іст. наук: 07.00.06 / Черкаський державний університет імені Б. Хмельницького / В. В. Гоцуляк. – Черкаси, 1999. – 470 с.

849. Гоцуляк В. В. Проблема кризи сучасної історичної науки та шляхи її подолання / В. В. Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки : [зб. наук. ст.]. – Черкаси, 2001. – Вип. 27. – С. 11-18.

850. Гоцуляк В. В. М. Грушевський про закордонну діяльність М. Драгоманова / В. В. Гоцуляк // Тринадцята наукова сесія НТШ у Черкасах: зб. Доп. На засіданнях секцій і комісій осередку НТШ у Черкасах, 12-го березня – 3 квітня 2002 р. – Черкаси, 2002. – С. 5-9.

851. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: десятиліття змін / Я. Грицак // Україна модерна. – Київ - Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 43-68.

852. Грушевський Ол. З життя київського українського гуртка в 1870-1874 рр. / Ол. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн. I. – С. 107-112.

853. Гулыга А. В. Понятие и образ в исторической науке / А. В. Гулыга // Вопросы истории. – 1965. – № 9. – С. 3-14.

854. Гуревич А. Я. Историк конца ХХ века в поисках метода / А. Я. Гуревич // Одиссей. – М. : Coda, 1996. – С. 5-10.

855. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К., 1996. – 256 с.

856. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – Київ-Львів, 2005. – Вил. 9. – С. 7-14.

857. Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію / Л. Зашкільняк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 13-29.

858. Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты / А. И. Зевелев. – М. : Высшая школа, 1987. – 159 с.

859. Історіографічний словник : [навч. посіб. Для студентів історичних факультетів університетів] / [С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.] ; за ред. В. І. Посохова. – Х. : Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.

860. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : [навч. посібник] / [В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін.]. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.

861. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К. : Генеза, 2004. – 496.

862. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.

863. Колесник И. И. История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции / ІІІ . Колесник // Харківський історіографічний збірник. – 1997. – Вил. 2. – С. 73-89.

864. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття): [навч. посібник для студ. вищих навч. закладів] / ІІ Колесник. – К. : Генеза, 2000. –256 с.

865. Колпакова О. Історіографічні образи Дмитра Івановича Яворницького / О. Колпакова // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 458-467.

866. Кроче Б. Антология сочинений по философии. История, экономика, право, этика, поэзия / Б. Кроче. – СПб., 1999. – 480 с.

867. Леви Дж. Биография и история / Д. Леви // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 191-206.

868. Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К. : Наукова думка, 1969. – 335с.

869. Максименко И. В. К проблемам биоисториографических исследований / И. В. Максименко, Т. Н. Попова // Південний Архів. Історичні науки. – 1999. –Вип. 2. – С. 41-46.

870. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. – Київ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

871. Масненко В. В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С. 19-34:

872. Матеріяли до Драгоманівської бібліографії Всенародної Бібліотеки України // Україна. –1926. – Кн. 4. – С. 170-176.

873. М. Драгоманов і Галичина: [бібліограф, покажчик] / Львівський держ. ун-т ім. І.Я. Франка. Кафедра історії слов'янських країн. Наук. б-ка; укладачі Гордій М., Домбровська Г., Романченко Т.; наук. ред. Зашкільняк Л. — Львів: Б.н., 1992. – 62 с.

874. Мошкова Г. Ю. Психобиография – новое направление в изучении науки / Г. Ю. Мошкова, А. В. Юревич // Вопросы естествознания и техники. — 1989. – № 1. – С. 67-75.

875. Пиріг Р. Я. „Білий кентавр українського козацтва”: до проблеми міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 136-143.

876. Писаренко Ю. Архаїчні витоки образу “народного героя” / Ю. Писаренко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.2. – С. 209-222.

877. Підгасцький В. . Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: [навч. посіб.] / В. В. Підгасцький. — Д. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2000. – 392 с.

878. Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть / Я. Поморський // Україна модерна. – Київ-Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 34-41.

879. Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919-1939) / А. Портнов. – Харків 6 ХІФТ, 2008. – 256 с.

880. Посохов С. І. Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів) / С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. - X. : Вид-во НУА, 2006. – Вип.8. - С. 49-56.

881. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХУІІ-ХХ століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. –480 с.

882. Прицак О. Лиск_Рудницький як вчений / О. Прицак // Сучасність. – 1989. - № 4. – С. 71-77.

883. Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття / С. П. Стельмах. – К. : Академія, 1997. – 175 с.

884. Тельвак В. В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу / В. В. Тельвак // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.29-35.

885. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ – Дрогобич : “Вимір”, 2008. – 4 94с.

886. Томенко предложил Болгарии вместе отмечать 170-летие Драгоманова: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://vvnews.info/news/60211-tomenko-predlozhl-bolgarii-vmeste-otmechat-170-letie-dragomanova.html>

887. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : [колективна монографія] / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.

888. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 238 с.

889. Що читати. М. П. Драгоманов // Життя і революція. – 1925. – № 6-7. – С. 135-136.

890. Яремчук В. Образи української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні; голова редколегії В.А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. Вип. 18. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 59-98.

891. Яремчук В. Офіційна доктрина української історії у середині 1930-х середині 1950-х років: зміст і сутність партійних настанов / В. Яремчук // Національний університет „Острозька академія”. Наукові записки. Історичні науки. –2008. – Вип. 10. – С. 299-319.

892. Яремчук В. Українське націотворення в альтернативних концепціях радянських істориків (сер. 50-х - поч. 70-х років) / В. Яремчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2008. – Вип. 12 – С. 257-261 : [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vwww.nbu.gov.ua/portal/SocGum/apwi/2008_12.pdf

893. Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.89-106.

Наукове видання

ГОЦУЛЯК ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

**МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ -
ВИДАТНИЙ ДІЯЧ, МИСЛИТЕЛЬ, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ДУМЦІ**

МОНОГРАФІЯ

ISBN 978-966-495-445-9

Оригінал-макет

Гоцуляк А.В.

Здано до друку 27. 05. 2013. Підписано до друку 29. 05. 2013.
Формат 84x108/32 Гарнітура Times. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 9,3.
Умовн. фарбовідб. 9,55. Обл. вид арк. 10,3. Зам. № 214. Тираж 300 пр.

Видавництво “Квант-прінт”

А/с 4. м. Київ, вул. Тарашенська 14.

Свідоцтво ДК № 195 від 18. 08. 2000 Тел.: (044) 228-82-21

Надруковано у видавничому відділі оперативної поліграфії “Лідер-
прінт” бул. Шевченка, 266, оф. 8, м. Черкаси, 18000
тел.: (0472) 451278